

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

A nemzeti kisebbségek (nemzetiségek)
egyenrangúságának példaértékű változatai, modelljei

Az 1956 utáni délkelet-európai demokratizálási
törekvéseket fékező tényezőkről

Az 56-os magyar forradalom, ahogy Ivan Ivanji látta

Kalapis Zoltán és a szellemi honvédelem

A szerb(iai) film és kinematográfia
rövid története

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XXXVII. évfolyam, 2007., 2. szám

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

Fő- és felelős szerkesztő:

Németh Ferenc

A szerkesztőbizottság tagjai:

Fábri Miklós

Fehér Kálmán

Kartag-Ódri Ágnes

Ózer Ágnes

Papp Árpád

Kéziratgondozó:

Simon Teodóra

Kecskés Mária

Tördelőszerkesztő:

Buzás Mihály

Szülőföld Alap
A határon túli magyarok megsegítéséért

nka

Nemzeti Kulturális Alap

E számunk támogatói: a Tartományi Oktatási és Művelődési Titkárság,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram

TARTALOM

	<i>Nézőpont</i>	
Tóth Lajos:	A nemzeti kisebbségek (nemzetiségek) egyenrangúságának példaértékű változatai, modelljei	7
	<i>Más szóval</i>	
Major Nándor:	A vég kezdete? (II.)	18
	<i>Visszapillantás</i>	
Vladimir Popin:	Az 1956 utáni délkelet-európai demokratizálási törekvéseket fékező tényezőkről	40
Tomán László:	Az 56-os magyar forradalom, ahogy Ivan Ivanji látta	47
	<i>Műhely</i>	
Mák Ferenc:	Kalapis Zoltán és a szellemi honvédelem	60
	<i>Jelen és múlt</i>	
Balogh István:	A szerb(iai) film és kinematográfia rövid története	88
Csorba Béla:	A nyúl helyett megevett macska	109
Bálint István:	Így látták nyolcvan évvel ezelőtt	116

SADRŽAJ

	<i>Aspekt</i>	
Lajoš Tot:	Ogledne varijante–modeli jednakosti nacionalnih manjina (narodnosti)	7
	<i>Drugim rečima</i>	
Nandor Major:	Početak kraja? (II)	18
	<i>Pogled u prošlost</i>	
Vladimir Popin:	Činioci koji su kočili demokratske tendencije u jugoistočnoj Evropi nakon 1956 godine	40
Laslo Toman:	Mađarska revolucija 1956. godine, u viđenju Ivana Ivanjija	47
	<i>Radionica</i>	
Ferenc Mak:	Zoltan Kalapiš i duhovna odbrana	60
	<i>Sadašnjost i prošlost</i>	
Ištvan Balog:	Kratka istorija srpskog filma i kinematografije . .	88
Bela Čorba:	Umesto zeca pojedena mačka	109
Ištvan Balint:	Tako su to videli pre osamdeset godina	116

CONTENTS

	<i>Point of view</i>	
Lajos Tóth:	The exemplary forms/models of the equality of ethnic minorities	7
	<i>In other words</i>	
Nándor Major:	The beginning of the end? (II)	18
	<i>A glance back</i>	
Vladimir Popin:	On the factors impeding democratisation efforts in south-eastern Europe after 1956	40
László Tomán:	The 1956 Hungarian revolution as seen by Ivan Ivanji	47
	<i>Workshop</i>	
Ferenc Mák:	Zoltán Kalapis and a spiritual home-defence . . .	60
	<i>Present and past</i>	
István Balogh:	The short history of film and cinematography in Serbia	88
Béla Csorba:	A cat eaten instead of a rabbit	109
István Bálint:	As it was seen eighty years ago	116

A NEMZETI KISEBBSÉGEK (NEMZETISÉGEK) EGYENRANGÚSÁGÁNAK PÉLDAÉRTÉKŰ VÁLTOZATAI, MODELLJEI

The exemplary forms/models of the equality of ethnic minorities

A szerző már több évtizede behatóan foglalkozik a nemzeti kisebbségek (nemzetiségek), elsősorban a vajdasági magyarság helyzetével, fennmaradásának és fejlődésének távlataival. Ebben a tanulmányában (munkájában) a számunkra (is) példaértékű három, ill. négy autonómiamodell kialakulását, irányítását és értékes vívmányait elemzi: a finn modellt, Dél-Tirol autonómiáját, az Aland-szigetek önkormányzatát és a távol-keleti Szingapúr igen sajátos állapotait az ott élő nemzetek egyenrangúságának szempontjából. Igen tanulságos ezeknek a modelleknek az összehasonlítása, a bennük kialakult humánus légkör, valamint a lendületes gazdasági fejlődésük. Az egy sorsközösségben élő nemzetek egymáshoz való viszonyát a kölcsönös tisztelet és megbecsülés hatja át, ami nemzeti értékeik ápolásán alapszik.

Mindez tájékozódásul, útmutatásul és serkentésül szolgálhat a vajdasági magyarság autonómia-törekvéseinek valóra váltásában.

Kulcsszavak: kisebbségi jogok, kisebbségpolitika, autonómia – autonómia-törekvések

A KISEBBSÉGI SORS SAJÁTOSSÁGAI

A nemzeti kisebbségek helyzetét az egyes országokban több tényező alakítja ki, határozza meg. Mindenekelőtt történelmi múltjuk (mikor és miképpen kerültek kisebbségi állapotba), a többségi vagy „uralkodó” nemzet hozzájuk való viszonyulása, valamint velük való törődése. A többségi nemzet viszonyulásának legfőbb alakítója és „mozgatója” a velük kapcsolatos beállítottság: Mennyiben tekintik őket egyenrangú embertársaknak, akikhez a békés együttélés és együttműködés írott és íratlan szabályai szerint kellene viszonyulniuk egy fejlődőképes sorsközösség megteremtése céljából? Megnyilvánulhat a rossz szándékkal telített viszonyulás: amikor tehernek, nyűgnek tekintik (érik) a többségiek a kisebbséget, akiktől minél előbb meg kell szabadulniuk, vagy legalábbis számarányuk és befolyásuk csökkentésére akarnak törni. Az efféle álláspontok és magatartásformák mögött rendszerint megrögzött előítéletek húzódnak meg. Kialakulásukban – jó és rossz értelemben egyaránt – fontos tényezőként jut kifejezésre a többségi nemzet műveltségi és erkölcsi szintje, nemzeti hagyománya, szokásai. De ezeket a

folyamatokat, szellemi-lelki vívódásokat befolyásolhatja a nemzeti kisebbségek együttműködési készsége is. Az utóbbi évtizedekben, elsősorban az egyes fejlettebb európai államokban, mind gyakrabban figyeltek fel a nemzeti elmentétekből fakadó konfliktusokra s általában a kisebbségi kérdésre. Ez egyes befolyásosabb kormányokat és nemzetközi szervezeteket tettekre késztetett. Ennek eredményeképpen került be a *kisebbségvédelem*:

- az Egyesült Nemzetek Alapokmányába;
- az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatába;
- az EBESZ keretében született nyilatkozatokba: az 1975-ös Helsinkii Záródokumentumba (1975), a koppenhágai értekezlet záródokumentumába;
- az Európa Tanács által létesített *A regionális vagy kisebbségi nyelvek Európai Chartájába* (1993), amely a kulturális autonómia alapjául szolgálhat (ezt a dokumentumot az ENSZ tagságának többsége máig sem ratifikálta).

Az utóbbi években a kisebbségek védelme az Európai Unión belül is többször került megvitatásra. Álláspontokat, követelményeket fogadtak el, a nemzeti kisebbségek kollektív jogait ez ideig ez a bővülő szerv sem garantálja, viszont kötelezi a tagállamokat ennek a kérdésnek a rendezésére. Hozzáállása esetenként felszínes és lagymatag – egyelőre nem eléggé hatékony. A trianoni békediktátum (1920) mintegy 3 300 000 magyart szakított el az anyaországtól, akik az ún. utódállamokban az elmúlt nyolc és fél évtized alatt megtapasztalták az elnyomatás, a hátrányos megkülönböztetés, a megalázás, jogfosztottság és üldöztetés különböző formáit és fokozatait. Személyenként ezt eltérő módon élték, ill. vészelték át.

Németh László az 1939-ben megjelent *Kisebbségben* című művében a következőket írja: „A kisebbségi lét nem egészen jogfosztott állapot. Létezhetnek rejtettebb, ravaszabb, finomabb módszerek – mögötte hatalmi, kulturális és gazdasági érdekek –, amelyek a saját eljárásait jogosnak és erkölcsösnek, a kisebbségi sorsba kerültek bármely törekvéseit pedig veszedelmesnek, bűnösnek tünteti fel. Szerinte a kisebbségi lét a permanens bizonytalanság életformája. Tartós fennmaradása esetén óhatatlanul lelki és szellemi torzuláshoz vezet. Mindenkit kikezdi, kit tudatában, kit jellemében, kit az idegeiben. Kevesen tudnak makulátlanul ellenállni – mindenki önvizsgálatára volna szükség. Minderre hatással van az anyaország törődése, segítsége, bizalma.

Milyen messzelátó és sok többen nemzetiségű környezetben ma is időszerű jóslatok és figyelmeztetések!

A második világháború utáni évtizedekben a kisebbségben élő magyarság – megtépázva bár és megfogyatkozva – a két világháború közötti és a második világháború végkifejletéhez, valamint az atrocitások és a megtorlások időszakához viszonyítva – többségében fokozatosan jobb helyzetbe került. Az ún. szocializmus időszakában a jogfosztottságot a jogok adagolása váltotta fel. Ebben a titói Jugoszlávia volt a „legbőkezőbb” – az egész ország a testvériség–egység

jelszavától volt hangos –, de még ez is meglehetősen távol állt a kisebbségi jogok teljes értékű szavatolásától, és az elfogadott irányelvek és jogszabályok maradéktalan megvalósításától.

Az 1980-as évek második felében fellángolt szerb nacionalizmus, majd a miloševići korszak fenyegetettségei és jogcsorbítási törekvései tömörülésre, összefogásra készítették a vajdasági magyarságot. 1990 márciusában egy kis bácskai faluban, Doroszlón megalakul a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége. Ez a mind tömegesebbé váló érdekszervezet már 1991-ben sikrasszállt a vajdasági magyarság autonómiájának megvalósításáért, amelynek feltételei a következők:

- a személyi elven alapuló önkormányzat,
- a különleges státusú községek önkéntes társulásával létrejövő területi autonómia, és
- a szórványban élő magyar települések helyi önkormányzatának létrehozásával (1). Ezek és más hasonló autonómiatörekvések a VMDK 1994-es felbomlása után is (az újonnan alakult érdekszervezetek és pártok időnkénti, főleg a képviselő- és helyhatósági választások idején) újra és újra megfogalmazódnak, de megvalósításuktól még mindig távol állunk.

Ebben a harcban az utódállamok közül talán a székely autonómiáért folyó küzdelem (Romániában) áll a legközelebb az „áttöréshez” – a megvalósításhoz.

A tárgyilagos helyzetfelmérést, a valósággal való nyílt és őszinte szembené- zést, valamint a tartós, távlatokban is elfogadható megoldást gyakran gátolják egyes politikusok és magas rangú állami tisztségviselők harsány kijelentései, miszerint náluk a nemzeti kisebbségek helyzetét, jogainak szavatolását szinte a tökéletesség fokán oldották meg, a nemzetközi normákkal összhangban, avagy azokat túlhaladva. Nálunk ilyen öndicséretnek nemrég is elhangzottak, miközben átfogó nemzetközi kisebbségvédelmi normarendszer egyelőre még nem is léte- zik. Az ilyen nyilatkozatokkal a világ közvéleményét – és talán önmagukat is – kívánják félrevezetni, ill. megnyugtatni. A leghangosabb és visszatetszőbb, ha az ilyen dicshimnuszok a kisebbségi politikusok szájából hangzanak el.

Most már valóban eljött az ideje, hogy minden soknemzetiségű országban ezen a téren is tiszta vizet öntsenek a pohárba, és határozottan, sallangmentesen lássanak hozzá a kisebbségek számára elfogadható, fennmaradásukat szavatoló egyenrangúság megvalósításához. Ehhez megbízható támpontul, eligazításul és ösztönzésül szolgálhat az a kisszámú példaértékű megoldási módozat, modell, amelynek tömör bemutatására vállalkoztam.

A FINN MODELL

Mindenekelőtt szükség van *a modell fogalmának* bizonyos fokú tisztázá- sára. A modell mint a rendszer (vagy alrendszer) szerkezeti felépítésének és a részek működési összekapcsolódásának értelmezésében az optimális meg-

oldásra való törekvést, egy lehetséges eszményi állapot kialakítását hordozza magában. A legésszerűbb szervezési formák biztosítására irányul, amelyekben az alrendszerek feladatkörei a legkedvezőbb feltételek között valósulnak meg. Tartalmazza a pozitív hagyományokat és tapasztalatokat. *A jövő felé irányul*, és magában hordozza az új követelményekhez és eljárásokhoz való alkalmazkodás, a változás és átalakulás, valamint az önfejlesztés lehetőségeit is, utat nyitva a célszerű újítások előtt, s mindez a folyamatok állandó ellenőrzését és irányítását igényli.

„A modell tárgyának bizonyos alaptulajdonságait tükrözi vissza, és így tulajdonsághordozó, ugyanakkor visszatükröző szerepe van, s következőképp információhordozó is. (2) Esetünkben a gyakorlatban alkalmazható modelltipusról beszélünk.

A TÁRSADALMI ÉS TERMÉSZETI VISZONYOK

Finnország (Svédországgal együtt) jórészt Észak-Európa csücskén terül el. Természeti kincsei igen korlátozottak, éghajlatára az ország középső, de különösen északi részein a hosszú, mínusz 3–14 fokos téli időszak a jellemző. Ennek ellenére Finnország fejlettsége és fejlődési üteme több szempontból, így a kisebbségi kérdés megoldásában is példaértékű. Ennek mély gyökerei vannak. 1943-ban, a második világháború fergetegében, tanítóképzős diákként olvastam Kodolányi János *Suomi, a csend országa* című művét. Magával ragadtak leírásai az ott kialakult demokratikus légkőről, a becsületesség, erkölcsösség magas fokáról (a villamosban nem volt jegykezelő, csak egy kassza, amelybe minden utas ellenőrzés nélkül dobta be a feltüntetett viteldíjat), a téli időszakban sítalpakon száguldozó vándor vagy utazó tanítókról, akik eljutottak az ország legtávolabbi településére is, hogy elejét vegyék az írástudatlanság felbukkanásának. A finnek 1917-ben váltak függetlenné, ekkor szabadultak meg az orosz cári birodalom elnyomása alól, és a második világháború befejeztével az imperialista Szovjetunió nagy területeket szakított le Finnországból (Karjalát és más területeket). A finnek tehát a történelem folyamán átérték az elnyomatás és nyomorgatás különböző formáit. Finnország területén az ötmillió lélekszámú svédeken kívül más kis létszámú nemzetiségek is élnek (számik, tatárok, oroszok). Jogaikat és életterületüket, az emberi jogok maradéktalan tiszteletben tartásából kiindulva, az egyenlőség, egyenrangúság és a kölcsönös megbecsülés elvére alapozzák. Az alkotmányban és a törvényekben szavatolt jogok nem valamiféle „kirakatpolitika” termékei, hanem a békés együttélés őszinte szándékát és szellemét tükrözik. Biztosítják nemzeti azonosságtudatuk, anyanyelvük, hagyományaik, nemzeti értékeik megőrzését, és óvják őket az asszimilációtól, és attól, hogy másodrendű polgárokká váljanak (3).

Elsősorban *anyanyelvhasználati és -védelmi jogait* emelem ki. Már a finn alkotmányban is *a második hazai nyelv* szabad, széles körű használatát szavatolják. Ez jut kifejezésre a következő esetekben: (4)

– az anyanyelvű oktatás biztosításában az óvodától az egyetemig: Turkuban önálló svéd egyetem működik, és sok szakterületen megszervezik a svéd nyelvű felsőfokú oktatást; az oktatás alsóbb fokozatain is különálló svéd oktatási intézmények működnek;

– a közélet területein, a közigazgatásban, a kétnyelvű feliratokban, a közérdekű tudósításokban, a reklámokban, a hivatalokban;

– a törvényhozásban, a bíróságokon, a rendfenntartó erők munkájában, a közlekedésben, az egészségügyben, a művelődésben – úgyszólván az élet, az emberi kapcsolatok minden területén.

Sok közép-európai, délkelet-európai és kelet-európai személy számára, aki nem eléggé tájékozott az ottani állapotok terén, különösen meglepőnek tűnhet, hogy Finnország hadseregében létezik svéd zászlóalj, svéd vezényszóval, és a kormányban a hadügyi tárca a svéd kisebbség számára van fenntartva. Sőt az sem meglepő, ha a kormány alelnöke vagy elnöke egy-egy időszakban svéd nemzetiségű.

A felsorolt irányelvek és jogi szabályzatok megvalósítását a következő (kiegészítő) intézkedésekkel és a szükséges feltételek szavatolásával segítik elő.

– a tárgyi és személyi feltételek maradéktalan biztosításával;

– a pozitív diszkrimináció alkalmazásával a felsőfokú oktatás terén;

– a finn tanulók a kilencosztályos általános iskola harmadik osztályától kezdve második kötelező idegen nyelvként tanulják a svéd nyelvet, ugyanakkor a svéd ajkú tanulók választható idegen nyelvként tanulják a finn nyelvet;

– a kétnyelvű közigazgatási területeken, amelyekben a svédek a lakosság legalább 8 százalékát alkotják, az állami tisztviselőket kötelezik a svéd nyelvű államvizsgára, és a két nyelven beszélő hivatalnokok fizetéspótlásban részesülnek. (5) Mindez együttvéve *jóval túlhaladja* a kulturális autonómia határait. Természetesen a kisebbségi jogok ilyen bőkezű és következetes biztosítása Finnországban sem jelenti azt, hogy helyzetük minden szempontból tökéletes, szinte felülmúlhatatlan, hiszen az ember, aki ezeket a jogszabályokat alkotta és végrehajtja, maga sem tökéletes, bár a társadalom nevelő hatását itt sem szabad figyelmen kívül hagyni. A fejlődő, tökéletesedő állapotok közepette az ember vagy az emberek többsége is fejlődik, tökéletesedik, lerázva, kiiktatva magából a más nemzetek, etnikai csoportok iránt esetleg még benne lakozó előítéleteket, negatív töltésű sztereotípiákat. A nemzeti kisebbségek elégedettségének, viszonyainak legfőbb fokmérője, hogy *mennyiben érzik hazájuknak azt az országot, amelyben élnek*. Mi csak feltételezhetjük, hogy a finnországi svédek és más nemzetiségek többsége erre a kérdésre pozitív választ adna.

AZ ALAND-SZIGETEK ÖNKORMÁNYZATA

Ez a szigetcsoport a Bolleni-öböl déli részén terül el, Finnország és Svédország között (közelebb a finn partokhoz). Szigeteinek sokasága közül mindössze nyolcvan gyéren lakott terület. Lakosságának lélekszáma alig haladja meg a húszezret. 1993-ban lépett hatályba az új alandi önkormányzati törvény, amely *területi autonómiát* szavatol e szigetcsoportnak Finnország kereteiben. Számunkra érdekes és tanulságos lehet az ezáltal szavatolt jogok áttekintése.

Az alandi autonómia legfőbb szerve a harminc főből álló *Tartományi Parlament*. Legfőbb végrehajtó szerve a héttagú *Tartományi Kormány*, melynek egy száz főből álló tartományi önkormányzati apparátus áll rendelkezésére. Főosztályai jelzik, milyen területeken érvényesül a szigetek önállósága; az igazgatási, pénzügyi, szociális és egészségügyi, oktatási és kulturális, az ipari-gazdasági (mezőgazdasági, erdészeti, halászati területeken) és a kommunikáció (közlekedési, távközlési, postaügyi) kérdésében. Ezekre a területekre (ágazatokra) vonatkozóan a szigeteknek törvényhozói jogköre is van.

Az anyaországgal való kapcsolatot és annak bizonyos területekre kiterjedő ellenőrző és egyeztető feladatkörét a következő szervek látják el:

- a tartományi elöljáró mint az államfő (köztársasági elnök) személyes képviselője,
- a finn parlament és a finn kormány,
- a Tartományi Igazgatási Tanács.

Az igazságszolgáltatás a törvényhozástól kezdve – jórészt a tartományi önkormányzat hatáskörébe tartozik. Ami az állami szimbólumokat illeti, a tartománynak saját zászlaja van.

Tényleges függetlenségük elsősorban *a költségvetési önállóságon alapul*. A befizetett adókat és illetékeket önállóan használják fel, sőt Finnország anyagi támogatására is számíthatnak.

A tartományi állampolgársággal rendelkező ifjaknak joguk van arra is, hogy a katonai szolgálatot a komp- vagy világítótorony-hálózatnál, ill. más civil szervezetben végzett szolgálattal váltsák fel.

Az állami iskolákban az oktatás nyelve a svéd, a finn nyelvet csak a községek hozzájárulásával lehet tanítani. Tehát az önkormányzatiság elve a társadalmi élet minden területén érvényesül, és a szigetekeken élő kisszámú finnel szemben is következetesen alkalmazzák.

Az Aland-szigetek ilyen nagyfokú önállóságának (önkormányzatának) legfőbb záloga az egymás megértésén és az együttműködésen alapuló svéd–finn viszony.

DÉL-TIROL AUTONÓMIÁJA (6)

Az Olaszországhoz tartozó Dél-Tirol autonómiája több évtizedes küzdelem eredményeként jött létre, melyet időnként robbantások és merényletek is „tarkítottak” az 1960-as évek elején. Ezt a 7400 km nagyságú, félmilliónyi lakosú területet 1919-ben csatolták Olaszországhoz. Lakosságának 2/3-a (64%-a) német anyanyelvű, egynegyedük (25%) olasz, 4%-uk ladin.

Engedve a nyomásnak, a mind erőteljesebb követeléseknek, az olasz parlament 1972-ben életbe léptette az új autonómiastatútumot, amely kimondja, hogy Trentino–Dél-Tirol egy és oszthatatlan az Olasz Köztársaság politikai egységén belül, az alkotmány alapelveinek és a jelen statútumának megfelelően, jogi személyiséggel rendelkező autonóm régióként létesül... A régióban minden nyelvcsoport tagjai jogegyenlőséget élveznek, mindegyikük etnikai és kulturális sajátossága védelemben részesül. (5) Ezzel azonban a többséget alkotó német lakosság nem volt elégedett. Tovább folytatta a harcot a teljes jogkörű területi autonómiáért – politikai és diplomáciai eszközökkel. A harc sikerrel járt *a statútum 1992. évi véglegesítésével*. Ugyanebben az évben az ENSZ kimondja, hogy a dél-tiroli kérdés törölhető a függő kérdések sorából. Ezáltal megvalósult a német és ladin népcsoport védelme, sőt annál is több: *jogegyenlősége*.

AZ AUTONÓMIA LEGFŐBB IRÁNYÍTÓ SZERVEI (6)

A Regionális Tanács

Ez a 70 tagú testület Bolzano és Trieszt tartományi Parlamentjének választott képviselőiből áll. Mindkét provincia 3-3 szenátort küld a római parlamentbe. Legfőbb feladatköre az autonómia keretein belüli *törvényhozás* és a regionális kormány munkájának követése. 1992-ben dél-tiroli szekció létesült – törvényhozási rendelkezéssel – a tartományi bíróságnál és a fiatalkorúak bíróságánál.

A Végrehajtó Bizottság

A regionális végrehajtó hatalom központi szerve. Legfőbb feladatköre a törvények végrehajtása, ill. a regionális törvények kezdeményezése. A VB elnöke képviseli a régiót, kihirdeti a régió törvényeit és rendeleteit, a központi kormány utasításai szerint irányítja az államigazgatást. Ő nevezi ki az állami tisztviselőket, szigorúan ragaszkodva a lakosság etnikai arányainak tiszteletben tartásához.

Dél-Tirolban egy összhangzatos „vegyületben” egymást kiegészítve valósul meg az autonómia három típusa. A területi, a kulturális és a helyi önkormányzat. Alapja *mindhárom nyelv használatának teljes egyenrangúsága*:

– a közigazgatásban (a második nyelv ismeretéért és használatáért külön pótlék jár), a foglalkoztatásban, a vezetői állások betöltésében;

– a közoktatásban: az önálló német és olasz tannyelvű iskolákban kötelező a másik nyelv (nem anyanyelv) oktatása; a túlnyomórészt ladinok által lakott településeken az iskolák különleges programok (tantervek) alapján működnek, felölelve anyanyelvük ápolását is;

– a tömegtájékoztató terén a német nyelvű sajtótermékeket pótolja a német-országi, az osztrák és a svájci média;

– a közéletben, a bíróságokon, az egészségügyben, a művelődésben.

Az anyaországgal megvalósított szabad érintkezés és együttműködés különösen a dél-tiroli német anyanyelvűek számára jelent nagy előnyt. A Bolzanói Európai Akadémia 1997 óta két tannyelvű (olasz és német) egyetemre fejlődött ki. 2003-ig már négy egyetemi karon (két városban) német nyelven is megszervezték az oktatást, és ez a német ajkú hallgatók létszámának növekedéséhez vezetett. Emellett előttük nyitva állnak az osztrák és a német egyetemek is.

Igen széles körű kapcsolat alakult ki a dél-tiroli és az osztrák művelődési egyesületek és intézmények között, Ausztria elég bőkezűen segíti dél-tiroli nemzettársait, s ezzel hozzájárul nemzeti azonosságtudatuk erősítéséhez.

Külön kiemelem, hogy a dél-tiroli autonóm tartomány Olaszország *leggyorsabban fejlődő tartománya*, mindez jórészt a megtermelt javak szabad értékesítésének és az állami bevételek helyes, arányos elosztásának (is) köszönhető. Az olasz kormánynak nincs módja és szándéka, hogy ezt a tartományt kizsákmányolja, fejlődésében gátolja. Ellenkezőleg: a fejlődés szempontjából is példaértékűvé vált az országok belül is.

Természetesen itt sem minden arany, ami fénylik, időnként és helyenként akadnak megoldásra váró kérdések a nemzetek közti együttélésben. Ezeket a békés együttélésre, a toleranciára való neveléssel és az egyenrangúság elvének még következetesebb betartásával lehet tökéletesebben megoldani. Amit eddig ezen a téren elértek, megvalósítottak, kellő garanciát jelent, és széles lehetőséget ad minden ott élő nemzet számára *a fennmaradásra, a fejlődésre, a teljes kibontakozásra*.

Kívánatos volna, hogy az ENSZ és az Európai Unió vezető köreiben az ilyen példaértékű mélyreható változásra éberrel odafigyeljenek.

EGY ÁZSIAI MODELL – SZINGAPÚR (7–8)

Etnikai jellegű ellentétek, konfliktusok nemcsak Európában fordulnak elő, hanem a világ más tájain is, bár egyes országokban inkább a vallási ellentétek kiéleződése képezi a súlyosabb problémát.

Számunkra érdekes és tanulságos lehet, miképpen igyekeznek elejét venni az etnikai konfliktusoknak egy távol-keleti városállamban. A Szingapúri Köztársaság a Maláj-félszigettől délre, a Csendes-óceán partján fekszik, egy nagy szigeten, melyet 73 kisebb sziget övez. Területük összesen 785 km². Csak egy

szélességi fokkal van északabbra az egyenlítőnél. Valamikor a sziget nagy részét őserdő és mocsár fedte. Manapság a világ egyik legnagyobb kikötője és kereskedelmi központja. Bámulatos fejlődését jórészt az 1819-es angol intervenció széles látókörű vezetője, *Sir Stanford Raffles* indította el, de ehhez hozzájárult a Szezei-csatorna 1869-es megnyitása is. Rafflesre ott manapság is kegyelettel és hálával emlékeznek. 4,3 milliós lakosságának 77%-a kínai, 14%-a maláj és 7,9%-a indiai származású. Alkotmányuk szerint négy egyenrangú államnyelvet ismernek el: a malájit, a mandarint, a tamilt és az angolt mint az adminisztráció nyelvét.

A nemzeti egyenrangúság szavatolása és a tolerancia szelleme példaértékűvé emeli Szingapúrt a világ műveltebb közvéleménye előtt. A bölcs állami vezetőknek köszönhetően elsősorban a törvényhozás szavatolja az ott élő nemzetek és etnikai csoportok *egyenlőségét és nyelvhasználatuk egyenrangúságát*:

- a közéletben, az államigazgatásban, a bíróságokon,
- az oktatásban és művelődésben, valamint
- az élet és az emberi tevékenység minden más területén.

A társadalmi életet, a művészeteket, az építkezést, a vallási és állami ünnepeket, a népszokásokat a békés együttélés és kölcsönös megértés légköre hatja át. Ezt táplálják, és szerencsésen egészítik ki az állam intézkedései és esetleges szankciói. Az etnikai jellegű kilengések legenyhébb formáit is szigorúan büntetik. Szingapúrban a rend, a fegyelem és a tisztaság vált uralkodóvá, és megőrzése szokásrenddé.

Minden etnikai csoportnak van kulturális központja vagy központjai, amelyek zökkenőmentesen működnek egymás mellett, kölcsönösen megbecsülve egymás művészi alkotásait.

Mindehhez komoly és szilárd táptalajt nyújt a fejlett és továbbra is gyorsan fejlődő gazdaság, a magas életszínvonal (2004-ben az egy főre eső GDP 27 000 dollárt tett ki), a teljes foglalkoztatottság és a jól működő, színvonalas oktatási rendszer. Nagy súlyt helyeznek a természetvédelemre, a légszennyeződés csökkentésére. Ennek érdekében a gyárakat gyakran a környező szigetekre telepítik át, ami az ésszerűség és a felelősségérzet magas fokú megnyilvánulásáról tanúskodik. Az egészségvédelemre jellemző az alkohol- és dohánytermékek importálásának korlátozása. A kábítószer forgalmazásáért és terjesztéséért akár halálbüntetést is kiróhatnak. Úgyszintén éberrel figyelnek *a közélet tisztaságára*, ami a megvesztegetés, a bűnözés és csalás elleni harcban is kifejezésre jut.

A legkorszerűbb, a technika legújabb vívmányait tükröző építmények mellett igyekeznek megőrizni a régi, nemzeti jellegű városrészeket és a vallási, szakrális alkotásokat. Nagy művészeti központjuk az Esplanade, amelyben évente három művészeti fesztivált rendeznek, kínait, malájit és indiait, 1500 előadást tartanak ezeken a nyelveken, valamint angol nyelven. Így ez a monumentális épület a valódi multikulturalizmus mintapéldánya.

Következtetésképpen és tanulságul megállapíthatjuk, hogy ez a mocsaras vidékből kinőtt, virágzó városállam a nemzetek közötti megértés, megbecsülés és empátia mintaképvé vált. Ez serkenti és fokozza benne az összetartást, az alkotóerőt és a lendületes fejlődést.

Mi, közép-délkelet-európaiak ennek fényében, ámulva és ábrándozva tehetjük fel magunknak a kérdést: *Mi ez, utópia vagy valóság?* Mikor jutunk el mi is a tolerancia és a gyümölcsöző együttélés ilyen magas, de korántsem makulátlan fokára?

UTÓSZÓ

A nemzeti kisebbségek helyzetének és az egymás mellett élő etnikai csoportok egyenrangúságának három, illetve négy példaértékű, fejlődési távlatokat feltáró formáját (modelljét) igyekeztem ebben a tanulmányban minél tárgyilagosabban és lényegbevágóan bemutatni. Sok közös vonás és törekvés fedezhető fel bennük. Autonómiájuk létrehozásának egyik fő célja a lakosság etnikai összetétele megváltoztatásának, az asszimilációnak a megakadályozása, valamint a nemzetiségük szabad fejlődésének szavatolása. Ehhez szükség volt a kisebbségek részarányos részvételére a döntéshozatalban. Ugyanakkor az is szembeűnő, hogy miképpen alkalmazkodtak az adott feltételekhez és használták ki a kínálkozó lehetőségeket, a belső és külső támpontokat – optimális megoldásokra törekedve – az autonómia létrehozásában. Kellő súlyt helyeztek a gazdasági alap megteremtésére, a gazdasági és szellemi kibontakozásra. Minden többnemzetiségű közösség számára tanulságul szolgálhat, hogy a nemzeti egyenrangúság, a kölcsönös bizalom, a tolerancia milyen *önfejlesztő erővé válhat* az élet, az alkotás minden területén. Különösen, ha a törvényesség, a törvény előtti egyenlőség, az esélyegyenlőség, az erkölcsi normák betartása is a társadalmi-gazdasági fejlődés alappillérvé válik. Arra is bizonyítékkal szolgál, hogy sokkal kellemesebb és emberibb békében és nyugalomban élni egymás mellett, mintsem egymást lenézve, gátolva, becsmélve, elhatárolódva egymástól, vetélytársat látva egymásban.

Ha megvan a jóakarát, sokat lehet egymástól tanulni. A közös érdekek és célok eléréséhez együttműködési készségre és hajlandóságra van szükség, mindez gyümölcsöző partnerséghez vezethet.

Vajon ezek a világ minden részén megszívlelendő tanulságok és pozitív példák eljutnak-e a hazai és a világpolitika irányítóihoz? Befogadásra találnak-e a politikusoknál, diplomatáknál, a közvéleményt formáló médiánál, a szellemi élet kimagasló személyiségeinél és a legközvetlenebbül érintett nemzeti kisebbségek képviselőinél, szervezeteinél?

FORRÁSMUNKÁK

1. Tóth Lajos: Magyar nyelvű oktatás a Vajdaságban 1944-től napjainkig. Szabadka, Életjel, 1994, 130–131. o.
2. Pálvölgyi Lajos: A modellezés lehetőségei a pedagógiában. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981, 48–51. o.
3. Kisebbségek Finnországban. Suomi-Unkari, 1998, 6–8. o.
4. Hódi Sándor: Önmagunk vállalása – A finn modell. VMDK, Ada, 1991, 73–76. o.
5. Az Åland-szigetek önkormányzata. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1994.
6. Dr. Csapó József: Autonómiák és autonómiakoncepciók – Olaszországi Dél-Tirol autonómiaja. Szeged, Nemzetközi Jogi Kisebbségvédelem, 2003, 150–160. o.
7. Illés Endre: Igézet. Magvető, 1982
8. Internet: <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/sn.html>
<http://azsia.net/kanti/Singapore/szingapurmain.htm>
<http://szingapur.lap.hu/>
<http://www.gov.sg/>
<http://www.singstat.gov.sg/>

LAJOS TÓTH: THE EXEMPLARY FORMS/MODELS OF THE EQUALITY OF ETHNIC MINORITIES

The author has been studying the situation, and chances of survival and development of ethnic minorities, especially those of Hungarians in Vojvodina, for years. In this paper, he analyses the development, government and valuable achievements of the four models of autonomy which may serve as an example for (among others) Hungarians living in Vojvodina. The four models are: the Finnish model, the autonomy of South Tyrol, the self-government of the Åland Islands and the rather unique situation in Singapore. The author focuses on these models from the point of view of the different nationalities living in the regions in question. The comparison of these models is very informative, and reveals the humane atmosphere and high-paced economic development that these regions enjoy. The relationship between the different nationalities living together is characterised by mutual respect and esteem, and this is based on fostering their own national values.

All this may serve as useful information and guidance, and accelerate the efforts of Hungarians in Vojvodina on the road to autonomy.

Key words: minority rights, minority policy, autonomy, efforts to achieve autonomy

ETO: 323(497.1) : 329.15(497.1)

Major Nándor

A VÉG KEZDETE? (II.)

The beginning of the end? (II.)

A Jugoszláv Kommunista Szövetség legszűkebb vezetősége 1962 márciusában egy nevezetes ülést tartott, amelyen fontos politikai témák kerültek terítékre. Főképpen az Államvédelmi Szolgálat súlyos visszaéléseiről esett szó meg az aktuális gazdasági helyzettel kapcsolatos politikai és gazdasági problémákról. Az ülésről magnófelvétel készült, s 1998-ban a Jugoszláv Levéltár és a Printer Komerc *Početak kraja SFRJ* címmel, könyvben is megjelentette annak szövegét, valamint az üléshez kapcsolódó okmányokat. Abból kiviláglanak a jugoszláv pártvezetésben akkor felmerült mély ellentétek és komoly viták, melyekről a tagság vagy egyáltalán nem, vagy csak vajmi keveset tudott.

Kulcsszavak: jugoszláv pártvezetőség, viták, gazdasági és politikai válság

Mielőtt továbbmennék, a fejlemények megértése érdekében ismertetnem kell Čosić és Pirjevec aposztrofált vitáját, és csak utána térhetek rá arra, miként fogadták Ranković intelmeit az érintett pártvezetőségek jelenlevő eminens tagjai. Mindezt megelőzően mégis Svetislav Stefanović belügyminiszter felszólalását kell tömören ismertetnem, aki Ranković patronátusát élvezte, és – talán ettől függetlenül – szenvedélyesen támogatta Ranković kezdeményezéseit.

Stefanović csak a második nap legvégén, huszonegyediként kapott szót. Titóval ellentétben úgy vélte, hogy a gazdasági helyzet miatt nem kell „pánikba esni”, rendezését a munkásosztály garantálja. Az ország azért keveredett bajba, mert a legfontosabb posztokat betöltő kommunisták képtelenek a föderáció és a köztársaságok érdekeit kölcsönhatásukban vizsgálni és kielégíteni, ellenkezőleg, a két érdeket elkülönítve, egymással szembeszegezve erőltetik úton-útfélen. Ezért bomlott meg az egység. Stefanović szomorúnak tartotta, hogy a jelenlevők közül azok, akikre mindez vonatkozott, ahelyett hogy a két napja tartó vita alatt felfogták volna helyzetüket, kimagyarázkodással töltötték az időt. Igazat adott Rato Dugonjićnak, hogy „gyengült a jugoszláv érzés, melynek szellemében Jugoszlávia a mi alapvető társadalmi közösségünk, nem pedig a köztársasági partikularizmus, a begubózás”. Föltéve azt a kérdést, mi ennek a deformációnak az oka, így válaszolt: „Úgy gondolom, hogy főképpen Marko (Ranković partizán fedőneve – M. N.) mutatott rá erre a kérdésre, ez pedig az, hogy valami

megváltozott a Kommunista Szövetség szerepében és munkamódszerében, a központi vezetőségekben és a szervezetben. Ezt mindannyian érezzük.”

Felhívom a figyelmet: akárcsak Ranković, Stefanović is elégedetlen volt a Kommunista Szövetség helyével és szerepével. Nem kis túlzásba esett ezzel a kijelentésével: „Amellett, hogy ezt személy szerint is éreztem, Veljko Vlahović vitája alapján is látom, hogy ez úgy van, ahogyan Marko elvtárs tegnap mondta. Nincs itt politikai központ, nincs politikai vezetőség, Belgrádban sem meg a köztársaságokban sem.” Stefanović álláspontját ez az idézet fejezte ki legvilágosabban: „Mi, elvtársak, sok szép elképzelésünket a fejlődés során az abszurdumig fokoztuk, úgyhogy azok saját ellentétükké fajultak. Én úgy gondolom, hogy így állunk ezzel a mi demokráciánkkal is meg a decentralizációnkkal is, hasonlóképpen a Kommunista Szövetségnek ezzel az új helyével és szerepével is szocialista fejlődésünkben. Annak érdekében, hogy a Kommunista Szövetség ne avatkozzon be mindenfélébe, ne diktáljon, ne tegyen ezt, ne tegyen azt stb., most oda jutottunk, hogy teljesen félrehúzódott, és az események után kullog, nem olyan erő már, amely... (Tito közbeszólt: irányít)... amely vezet és irányít.”

Stefanović fel sem figyelt arra, hogy ellentmondásba keveredett: a Kommunista Szövetség korántsem „húzódott félre”; a vitatott hónapokban is cselekedett, csakhogy azt, amit tett, Stefanović elfajulásnak tekintette. További vitájából is ez derült ki. Ugyanis kifejtette, hogy a belügyi szervezetekben nyoma sincs annak az elfajulásnak, amelyet az ülésen annyiszor aposztrofáltak. Nincs ellentét a föderáció és a köztársaságok belügyi szerveinek munkájában. Újabb jelenség, talán tendencia is, bár még nem harapózott el, hogy a községi és a járási pártvezetőségek a belügyi szervezetet is igyekeznek bevonni a „zavaros” ügyekbe. Igyekeznek lebeszélni őket, hogy egy-egy káros jelenségről, amely rossz fényben tüntetné fel a községet, valamelyik gyárat vagy intézményt, igazgatót vagy elöljárót, tájékoztassák a felsőbb szervezetet, holott ez hivatalos kötelességük volna. Malverzációk, sőt bűncselekmények eltussolására is ösztökélik őket. Aki nem hajlandó egy húron pendülni velük, azt igyekeznek áthelyeztetni. „Látjátok, kísérlet történik arra is, hogy a deformációkat nyomásgyakorlással még a belügyi szolgálatra is átszámazzassák” – mondta Stefanović. Ami azt jelentette, hogy az elfajult kommunista szervezet ellenében a belügyi szervek képezték az egészséges erőt.

Most már rátérhetek a Pirjevec–Ćosić-vita ismertetésére.

Dobrica Ćosićnak egy interjúban, amelyet a zágrábi Telegram című irodalmi hetilap 1961. január 20-án közölt, kiszaladt a száján, hogy a köztársaságok közötti együttműködés mindaddig gonddal jár, ameddig köztársaságok lesznek. Dušan Pirjevec szlovén filozófus, egyetemi tanár a ljubljanaei Naša Sodobnost című folyóirat 1960-as évfolyamának 3. számában glosszát közölt Ćosić elszólásáról, amelyben a köztársaságokat sérthetetlennek mondta, mert a népakarat

hozta őket létre, és a nemzet „formába öntött organizmusát képezik”. Szóval tette, hogy Čosić megnyilatkozásával párhuzamosan, nyilván tőle függetlenül, elméletcskék is születtek, amelyek csak a kommunákról és a föderációról tudnak, megelégedkezve a köztársaságokról. Ez aligha véletlen.

Egyelőre ellenőrizhetetlen adatok szerint Čosićot Jovan Veselinov, a szerbiai Kommunista Szövetség titkára személyesen kísérte Titóhoz és Rankovićhoz Brionira, ahol Tito kettejük jelenlétében Čosićot arra biztatta, hogy válaszoljon Pirjevecnek. Čosić hajlott a szóra, ennek eredményeképpen a két vitázó két hosszú értekezésben reflektált egymás nézeteire. A szövegek eredetileg a Naša Sodobnostban, utólag, 1961 decemberétől 1962 áprilisáig a belgrádi Delo című irodalmi folyóiratban szerbül is megjelentek.

Tudni kell, hogy a Jugoszláv Kommunista Szövetségben elvetették Sztálin tanát a kapitalista és a szocialista nemzetről. Čosić a hivatalosnak számító szocialista jugoszlávizmus (socijalističko jugoslovenstvo) eszméje nevében válaszolt Pirjevecnek: „...aki nemzeti tudatát nem identifikálja szocialista tudatával, amely elsődlegesen osztálytudat, tehát forradalmi, illetve internacionalista, azaz jugoszláv, az nem forradalmár, tekintet nélkül politikai életrajzára és deklarációjára: aki nemzeti kultúrájának szabad fejlődését nem fogja fel egyszersmind e kultúra nemzeti korlátjainak és a kapitalista korszak eszmei determináltságának túlhaladási folyamataként, az a burzsoá világfelfogást képviseli” – okosította ki Čosić Pirjevecet. Hangzásra ez mégsem volt túlságosan messze a sztálini tantól. Ízelítőül hadd iktassam ide Čosić alábbi apodiktikus megállapítását is: „...A szocializmus nem képez semmiféle nemzeti programot. A szocializmus nemzetközi program, a világ munkásosztályának és a világ haladó erőinek a programja. Úgy vélem, hogy nálunk megvannak az objektív feltételek ahhoz, hogy a művelődés terén valóban egységes jugoszláv eszmei frontot képezzünk”.

Valóban, a szocialista jugoszlávizmus gyakorlatilag a délszláv nemzetek egybefonódását, egymás kultúrájának kölcsönös átítatását, közös történelmük apológiáját, az érintkezési pontok kinagyítását, a sajátosságok, a választóvonalak elmosását szorgalmazta. Čosić, pár sorral lejjebb: „A nagypolitikai centralizmus elleni harc háttérben az utóbbi időben mind gyakrabban a nacionalizmus és a köztársasági bürokratizmus rejtezkedik; így a centralizmusellenesség a nacionalista kispolgárok és bürokraták demagógiájává silányul” – vélte gonderhelten Čosić.

Pirjevec viszont azt vallotta, hogy a nemzet osztálysemleges, illetve osztályfeletti történelmi képződmény, és nincs kollízióban a szocializmussal mint történelmi képződménnyel. Szerinte az állam elhalásának előrehaladtával, ami kívánatos folyamat, a nemzet szerepe szervezeti tényezőként növekedni fog, tehát a nemzet a szocializmusban kiteljesül majd, és sokára a nemzetek a szabad emberiségbe fognak integrálódni. Jugoszláviában Pirjevec szerint két

párhuzamos integrációt kell számon tartani; ha a jugoszláv integrációt nem az emberiségbe történő integrálódással összefüggésben fogjuk fel, akkor rossz úton járunk. A jugoszláv integráció nem jelenthet egy közbeiktatott fokozatot olyan értelemben, hogy a délszláv nemzetek nem integrálódhatnak közvetlenül az emberiségbe, hanem csak a jugoszláv integráció fokozatának létrejötte után, annak közvetítésével. A filozófus, akinek ugyancsak partizánmúltja volt, akár csak Čosićnak, az írónak, óva intett azoktól a vulgáris elképzelésektől, amelyek szerint a nemzetek integrációja úgy zajlik majd, hogy előbb a kis nemzetek beolvadnak a nagyobb nemzetekbe, majd a nagyobbak a még nagyobbakba, míg csak létre nem jön az egységes, szabad emberiség, illetve az utolsónak megmaradt nemzetiség képezi majd a szabad emberiséget. A nemzetek majd csak akkor integrálódnak – emelte ki Pirjevec –, miután kihozzák magukból mindazon energiát, amelyet létrejöttükkel potenciálisan szereztek. Pirjevec szerint az emberiségbe való integrálódás feltételei az összes nemzetek, kicsik és nagyok számára megközelítőleg egy időben jönnek majd létre. A fent említett vulgáris elképzelésnek a hazai változata Pirjevec interpretációjában úgy szól, hogy előbb majd a szlovének és a macedónok beolvadnak a szerb–horvát tömbbe, és ez társadalmilag már napjainkban is indokolt folyamat. Pirjevec kiemelte: a félreértések elkerülése végett jómaga nem szívesen használja a szocialista jugoszlávizmus fogalmát, viszont a jugoszláv szocialista eszmeiség fogalmát igen. Ezt a két fogalmat nem célszerű egybemosni. Némely interpretációkban a szocialista jugoszlávizmus még a királyi Jugoszláviából ismert, rossz emlékkü jugoszláv integralizmusra is emlékeztet. „Talán általánosan elismert nézetet közlök csupán, amikor ide írom, hogy a szocialista jugoszlávizmus mellett beszélhetünk szocialista szerbizmusról, szocialista horvátizmusról, szocialista szlovénizmusról stb. Ebből az következik, először, hogy a jugoszlávizmus nem jelenthet semmiféle nemzeti hovatartozást, annál kevésbé, mert Jugoszláviában nem csupán néhány délszláv nemzet él, hanem olaszok is, oláhok is, románok is, törökök is, magyarok is, albánok is stb. Ha tehát a jugoszlávizmusnak valóban van tényleges jelentősége, annak olyannak kell lennie, hogy elfogadható legyen mindazon állampolgárok számára is, akik nem délszlávok, azaz fel kell ölelnie az ő érdekeiket is. Természetesen meg kell engednünk, hogy a jugoszlávok kifejezés ott, ahol a nemzeti tudat véglegesen még nem szilárdult meg, egy ideig a nemzeti hovatartozás deklarálására is szolgáljon” – írta Pirjevec.

Ranković tehát ezek miatt a nézetek miatt pellengérezte ki a Čosićyal szembeszegülő Pirjevecet, egyszersmind ezek miatt a nézetek miatt értékelt fel a vajdaságiak lázadását az autonómia védelmében. Érdeemes odafigyelni arra, hogy Pirjevec szerint Jugoszlávia nem lehet nemcsak az integrációval létre nem hozható jugoszláv nemzetnek a nemzeti állama, hanem társnemzeti alapon sem lehet a délszláv nemzeteknek „nemzeti” állama. Pirjevec magát a délszláv kizárólagosságot vitatta el; Jugoszláviát „nemzeti” köztársaságokból álló föderáci-

ónak tekintette, de mint államot – a föderációt – úgynevezett polgári államnak képzelte.

Az olvasó most már világosabban láthatja azoknak a jelenlevőknek a helyzetét, akiket Ranković, Stamenković és mások a „republikanizmus”, illetve a nemzeti kérdés miatt tetemre hívtak, s talán reagálásukat is körültekintőbben értékelheti. Stevan Doronjski (vajdasági szerb), a vajdasági tartományi párttitkár például végigülte a három napot, és nem szólalt fel. Vélhetően önbírálatra nem volt hajlandó, mentetegetőzni meg nem akart. Jovan Veselinov (vajdasági szerb), a Szerbiai Kommunista Szövetség titkára is mindössze pár mondattal intézte el a vajdasági esetet. Ő a második nap elején, Ranković után harmadiknak, összességében tizenegyedikként kért és kapott szót. Azt állította, hogy Ranković hiteles képet festett a Vajdaságban történekről. A szerbiai pártvezetőségből két megbeszélésen részt vettek a vajdaságiakkal, voltak ott káros jelenségek, de majd minden tisztázódik.

De ha már Veselinov felszólalását szóba hoztuk, kitérünk három figyelemre méltó közlendőjére is. Megítélése szerint Tito helyesen írta le mind az országban, mind a Kommunista Szövetségben uralkodó helyzetet. Igen, a politikai kérdésekről kell egyetértésre jutni. „Úgy vélem, hogy közöttünk egyetlen lényeges kérdésben sincs egyetértés” – jelentette ki Veselinov meglehetősen radikálisan, és sorolni kezdte: a megszavazott társadalmi tervvel, a hivatalos beruházási politikával, a proklamált fogyasztási politikával, a tavaly bevezetett gazdasági rendszerrel, a fejlett és a fejletlen köztársaságok közötti viszonyt szabályozó rendszerrel, a mezőgazdasági politikával és sok minden mással kapcsolatban sincs. Hajdanában is voltak ellentétek a kommunista vezetők között, de mindig egyetértésre tudtak jutni. Most mindegyiküknek megvan mindenről az elképzelése, és tekintet nélkül a közös megállapodásra, ki-ki a saját elképzelését igyekszik életre kelteni. Mi okozza ezt a magatartásbeli különbséget?

Veselinov szerint e jelenségnek a nacionalizmus a forrása. De ez már nem az örökölt, a tőkés világ nacionalista csökevénye, ez már a szocialista Jugoszlávia talaján sarjadt kispolgári nacionalizmus. Lassacskán kilombosodott ennek a nacionalizmusnak a – miként Veselinov mondta – „elméletescskéje” is. A kiindulópontja az, hogy vajon mi a forradalom legnagyobb vívmánya. A válasz: a nemzetek egyenjogúsága. Nosza mindenekfelett arra kell vigyázni, nehogy valaki veszélyeztethesse a nemzeti egyenjogúságot. És nyomban kiderül, hogy az egyik nemzet itt, a másik ott rövidült meg, az egyik ebben élvez privilégiumot, a másik abban kerül hátrányos helyzetbe. Így a délszláv nemzetek – Veselinov szerint – előbb elkülönülnek egymástól, majd egyik is, másik is veszélyeztetve érzi magát a többi nemzet valamelyikétől, hol ettől, hol attól, hol meg mindegyiktől. És ez az önző nacionalista törtetés az élet minden területén megnyilvánul. Szerbiában is szokássá vált, hogy a föderáció minden intézkedését aszerint ítélik meg, vajon Szerbiának melyikből mennyi haszna, s mennyi kára származik. Szerbiában is felteszik a kérdést, lesz-e Szerbiának kóolaj-fino-

mítója, lesznek-e acélművei, s ha igen, hol lesznek, mert emezek meg amazok már a föderáció támogatásával építik a saját kőolaj-finomítójukat, acélműveiket. Azoknak ennyi iskolájuk, annyi múzeumuk van, nekünk meg viszonylagosan feleannyi sincs. Ezek mesekórházakat építenek, mi pedig továbbra is a század eleji kórházakat nyújtjuk. A smederevóiak a vagongyártásban ne a slavonbrodiakkal közösködjenek, tessék a nišiekkel kooperálniuk, még ha azok alkalmatlannak is a kooperációra! Ez a kispolgári nacionalizmus Veselinov szerint gyökeret vert a társadalom valamennyi rétegében, beférkőzött a társadalmi, a politikai, az állami szervezetbe és intézményekbe, és múlhatatlanul karöltve jár a köztársasági partikularizmussal. Más a „fütőanyaga”, mint a nagypolgári nacionalizmusnak. Az utóbbi a régmúlt mítoszaiból táplálkozik, az előbbi viszont a még be sem fejezett forradalom egyetlen vívmányát – a nemzetek egyenjogúságát – hiposztazálja, és egy jövőképek partikularista megszállottja.

Veselinov egyetértett azzal, hogy a jugoszláv pártközpontban a vitás kérdéseket egyenként tűzzék napirendre. Szerinte az aktuális gazdasági rendszer használhatatlan, mielőbb újat kell kidolgozni. Abban az újban pedig az emberek közötti viszonyt végre összhangba kell hozni a termelőerők hazai szintjével. (Ez végre valóban marxi követelmény volt, csak hogy – a felszólalásokat követve – senkinek sem volt fogalma arról, hogyan lehetne ezt a követelményt „operatívává” tenni.) Veselinov szerint nem célszerű ideálisabb viszonyokat előírni, mint amilyeneket a termelőerők megengednek. Az eszményt nem tanácsos valóságnak nézni. A föderáció parlamentjében eddig három ízben, minden újabb gazdasági rendszer megszavazásakor azt állították, hogy épp azzal, majd mégsem, hanem a következővel, végül azzal sem, hanem a harmadik gazdasági rendszerrel megszűnt végre a bérmunkaviszony (értsd: tőkeviszony). Veselinov elrettentésül kiemelte: eddig háromszor. Hozzátette: legutóbb talán véglegesen.

Végül Veselinov elmondta, hogy az ülés előtt beszélgetett a katonatisztek és az Államvédelmi Szolgálat embereinek egy csoportjával, ők is gondban voltak a széthúzás miatt, féltették a forradalom vívmányait, és feltették a kérdést, miért nem intézkednek ebben az országban a káros jelenségek ellen. Állítólag olyan intézkedésekre gondoltak, amelyek meghozatalára a Kommunista Szövetség volna illetékes.

Arról azonban Veselinov is hallgatott, mit válaszolt a tiszteknek. Meg arról is, vajon ezzel a közléssel fel szándékozott-e valakit bátorítani valamire a jelenlevők közül, vagy rá akart-e ijeszteni valakikre, akikről különben évek óta tudta, hogy nem ijednek meg a saját árnyékuktól. Aligha lehetett véletlen, hogy épp a katonatisztekkel és az Államvédelmi Szolgálat embereivel, nem pedig más „társadalmi szereplőkkel” folytatott beszélgetéséről tájékoztatta az értekezlet résztvevőit.

Ennyit a vajdaságiakról. És miként reagáltak a szlovéniaiak? Miha Marinko, a Szlovéniai Kommunista Szövetség titkára tüstént Dragi Stamenković felszó-

lálása után – tizenkilencedikként – magához ragadta a szót, tiltakozott az ellen, hogy őt itt Stamenković annak alapján, hogy miért nem erről, hanem amaról vitázott, gyanúsíthatja, és egyáltalában, felszólalásával mérgezi a vitát. A jelen levő Viktor Abvelj és Stane Kavčič viszont türelmesen végigülte az értekezletet, és három nap múltán hazautazott Ljubljanába, anélkül hogy szót kért volna. Aligha hiszem, hogy túlságosan feszélyezve érezték volna magukat. Erre Boris Kreigher felszólalásából következtek, aki csak a harmadik napon, az utolsók között, harmincegyediként kért és kapott szót – Titót leszámítva összesen harmincnégy felszólaló volt – , és mellékesen kitért a szlovéneket ért vádak némelyikére is.

Kreigher szerint is a „szubjektív tényezőre” hárul a felelősség, de a gazdasági és a politikai válságot „objektív tényezők” élezték ki; a szubjektív fogyatékoságok az előállt helyzet miatt jutnak hatványozottan kifejezésre. Szerinte a válság azért köszöntött be, mert a jugoszláv gazdaságnak, azon a szinten, amelyre emelkedett, meg kell találnia a helyét a nemzetközi áruforgalomban, illetve munkamegosztásban, és ez nem megy zökkenőmentesen. Részint azért nem, mert a fennálló gazdasági rendszer nem minden eszközzel serkenti ezt a fordulatot, részint azért nem, mert a vállalatok egy része technológiailag nincs eléggé felkészülve a nemzetközi konkurenciára, részint meg azért nem, mert a hazai gazdasági szereplők nem kis része vonakodik átvenni a nemzetközi piacra való termeléssel járó felelősségteljes szerepkört. A hazai vállalatok öngazgatói úgy képzelik, ha a terv némely mutatószámait teljesítették, akkor a maguk részéről elvégezték a dolgukat; a reprodukciós anyag beszerzése, a forgótöke biztosítása, a termékek értékesítése valaki másnak, talán a társadalomnak vagy az államnak a dolga. Amíg ilyen felfogás uralkodik, „aligha kerülhetünk olyan helyzetbe, hogy a munkás öngazgatás társadalmi rendszerünk alapvető jellegzetességévé váljon” – mondta Kreigher. Szerinte túl sok erő húz hátra a szándékolt fordulat közepette. A következmény a fizetési mérleg deficitje. De a jugoszláv gazdaság csak akkor fejlődhet, ha ezt a lépést – a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódást – sikerrel megteszi. Kreigher rámutatott: a jugoszláv kivitel a jugoszláv társadalmi terméknek mindössze 10 százaléka, úgyhogy akár a nyugat-európai, akár a kelet-európai országokat nézzük, Jugoszlávia e tekintetben az utolsó helyen áll. A haszonelosztásról a jövedelemelosztásra történt tavalyi áttérés végre arra ösztökélte a vállalatokat, hogy a teremelési költségeket csökkentsék, növeljék a produktivitást is, a gazdaságosságot is, tehát kommercializálódjanak, de ez nem volt elég késztetés, mert a zárt hazai piacon az áru hosszú éveken át bármilyen áron elkelt. Az árak letörése végett meg kellett nyitni a külföldi portéka előtt is a hazai piacot. Megtörtént a devizareform is, de a dinár máris puhul, és ez nem kedvez az alapvető gazdasági cél elérésének. Az 1962-es társadalmi tervet Kreigher is rossznak tartja, méghozzá azért, mert ez nem fejlesztési, hanem elosztási terv. Terv arról,

hogy kinek milyen létesítményt juttat az állam. Minden túl van feszítve benne. Amikor ezt az észrevételét – idejében – közölte Todorovićtal, Todorović azt válaszolta neki, hogy nincs az a politikai erő, amely ebben a tervben bármit csökkenthetne. Most az ország nyakába szakadt ennek a „nem lehet”-nek a következménye, és lám csak, elhangzott a remény, hogy most mégis lesz politikai erő, amely az ok helyett a következményt hárítja majd el.

Kreigher tehát kiemelte: az új rendszerre való áttérés megkívánja, hogy az ország mindazokat a hatóeszközöket, amelyeket még nem hozott következetesen összhangba az elérendő céllal, haladéktalanul hozza vele összhangba. Talán ez volt Kreigher fejtegetésének a lényege: „...az egység elérése szorosan kapcsolódik ahhoz, hogy miben látjuk a konkrét gazdasági helyzet orvoslását, következésképpen a rendszer további fejlesztését”. Kreigher kiemelte, egyetért Miloš Minićtel, hogy a rendszeren belül az investíciós politikában is, a bővített újratermelésre vonatkozó politikában is a gazdaságosság elvét kell végre érvényre juttatni, ugyancsak a nemzetközi áruforgalomba való további sikeres bekapcsolódás érdekében. A föderáció általános investíciós fondja Kreigher szerint hírből sem ismeri ezt a kritériumot.

„Nem igaz, hogy a szlovének (a föderációban) együttesen a terv ellen szavaztak, egyszersmind az sem igaz, hogy Szlovénia 1962-re nem fogadta el a tervet” – jelentette ki Kreigher. A szövetségi parlamentben egy ember szavazott a terv ellen. Abvelj kritikájára Vojin Guzina azzal válaszolt, hogy kioktatta politikai gazdaságtanból, erre nesze neked, Abvelj a terv ellen szavazott. Szlovénia az 1962-es tervet nem a szokott formában, hanem rezolúcióként fogadta el. De elfogadta. Igaz, hogy Szlovénia bírálta a „piaci kiváltságok” megadóztatását célzó törvényt is, de nem azért, mert ellenzi az extraprofit megadóztatását, hanem azért, mert az aposztrofált törvény ezt eltulozva és felületesen teszi, és ezért olyan vállalatoknak sem marad pénzük a rekonstrukcióra és a modernizációra, amelyek rövid időn belül képesek volnának külföldre is versenyképes árut szállítani. Az sem áll, hogy Szlovénia teljességgel ellenzi a hosszú távú investíciókat, és hogy ennek az volna az oka, hogy Szlovéniának ki van építve az infrastruktúrája. Kreigher azt állította, hogy Szlovéniában 1945 után az államasutak dezinvestáltak. Felhívta a figyelmet arra, hogy a Ljubljana és Maribor között közlekedő vonatok óránkénti sebessége 1962-ben kisebb, mint amekkora az Osztrák–Magyar Monarchiában csaknem hatvan évvel korábban, 1905-ben volt. Szlovénia mégsem követel erre épp most prioritásos investíciót.

Ennélfogva Kreigher több felszólalót, közöttük Rankovićot is kereken meghazudtolta. Az olvasó hitetlenkedve látta, hogy a szlovének elleni vádaskodás erőszakolt volt. Sőt Kreigher adatokkal támasztotta alá, hogy a szlovéniai vállalatokban széles körű akció folyt annak érdekében, hogy mielőbb igazodjanak a nemzetközi piac követelményeihez, méghozzá kettős céllal: fejlesszék külföldi konkurenciaképességüket, egyszersmind – állva a sarat az olcsóbb külföldi

termékekkel – verjék le az árakat a hazai piacon! A vállalatokat mindenekelőtt forgótökéjük növelésére és arra buzdították, hogy a reprodukciós anyagot ne Londonban, hanem azokban az ázsiai és afrikai országokban szerezzék be, amelyekben Jugoszláviának devizakinnlevősége van. Kreigher szerint a szlovéniai akciónak volt is némi eredménye. Kreigher a külkereskedelmi mérleg helyreállítása érdekében radikális megoldást javasolt Todorović szövetségi miniszterelnök-helyettesnek: erdőirtást, áramkivitelt. Szlovéniában a fentieket annak tudatában tették, hogy ezzel nemcsak Szlovénia, hanem Jugoszlávia érdekét is szolgálják, még hozzá a föderációban megszavazott politika szellemében. Ha mármost ezt republikanizmusként megbélyegzik, akkor a nacionalizmus növekedni fog, és nehezebb lesz küzdeni ellene, mint valaha volt. Kreigher a fentiek után némi iróniával önmagát is nyíltan republikanistának nevezte. Közben azt is kiemelte, hogy egyébiránt valóban kemény küzdelemre van szükség a republikanizmus, a partikularizmus, a sovinizmus ellen, egyszersmind a köztársaság-ellenes inszINUÁCIÓK, a centralisztikus és bürokratikus törekvések ellen.

Kreigher azt igyekezett kidomborítani, hogy az országon belüli sokféle ellentét közül az adott időpontban a nemzetközi munkamegosztásba történő bekapcsolódásra tett erőfeszítések igenlése vagy tagadása számít döntő, központi ellentétnek. Meg arra hívta fel a figyelmet, hogy ezt sokan – akár rövidlátásból, akár számításból – más ellentétek kidomborításával igyekeznek elkendőzni.

Itt az ideje, hogy megvizsgáljuk, miként viszonyultak a montenegróiak Ranković bírálatahoz. Filip Bajković, a montenegrói miniszterelnök már a második nap lelegején, Ranković után másodikként, tizedikként kapott szót. Elmondta, hogy Montenegróban a Ranković által aposztrofált belső ellentét az alumíniumgyár építéséhez és a vizek eltérítéséhez, víztárolók építéséhez kapcsolódik. Öt-hat évvel korábban Jugoszlávia elfogadta az úgynevezett garantált investíciók tervét. Montenegróban ezt sokan úgy értelmezték, hogy az ország ezeket a garantált investíciókat szánta Montenegrónak az alumíniumkombinát helyett. És hogy Montenegró számára az alumíniumkombinát nyitotta volna meg a távlatot, a garantált investíciók pedig megfosztják Montenegrót távlatától. Ez pszichózisba torkollott. Igaz, hogy Montenegróban, nem számítva a túlnyomórészt infrastruktúrába eszközölt investíciókat, az investíciók 80 százaléka a fafeldolgozó iparba került. Ezt eredményezték a garantált investíciók. Márpedig a fafeldolgozó iparnak nem a legjobb a gazdasági pozíciója, és szerény a felhalmozó képessége. Bajković szerint azonban azok, akik ezen fanyalogtak, nem vették számításba, hogy a fafeldolgozó iparnak helyben megvan a nyersanyagforrása, és áruja kelendő a nemzetközi piacon. Voltak, akik azt követelték, hogy a garantált investíciókkal összegyűjthető pénzből eredeti rendeltetésével ellentétben építsenek fel legalább egy kicsi alumíniumkombinátot, kapacitását évi 10 000–12 000 tonnára méretezve. Bajković mindezt téves törekvésnek minősítette. Úgy vélte, hogy a garantált investíciók hasznosak voltak Montenegró

számára, és fordulatot hoztak gazdaságában. Végül a viták csillapodtak, két évig csend volt.

Mintegy hat hónapja azonban a vita ismét elemi erővel fellángolt. Köztársaságon belüli tényezők azzal vádolták a montenegrói kormányt, hogy nem követett el mindent a föderációnál az alumíniumkombinát felépítése érdekében. Természetesen Bajković is úgy vélte, hogy az alumíniumkombinát felépítése gazdaságos volna, és ezt a szakvélemények is igazolnák. Ezen a téren Montenegróban nincs nézeteltérés. Csak az időpont, a várakozás elfogadása vagy elvetése vezetett megoszláshoz. Ha az alumíniumkombinát áramellátása a villanyszolgáltató vállalatra hárulna, akkor a vizek eltérítése is lekerülne a napi-rendről, és a szakemberek sem licitálnának többé egymásra, hogy vajon csökkenne-e, és mennyivel a Drina folyó vízmennyisége. (Ez ugyanis közvetlenül érintette Szerbia, valamint Bosznia-Hercegovina vízgazdaságát – M. N.) Bajković szerint Montenegróban voltaképpen nem két koncepció ütközik, hanem az életre keltés mikéntje szülte a két áramlat közötti ellentétet.

Az ugyancsak montenegrói Mirković Iko nem fogta fel, hogy nem ez a legjobb alkalom arra, hogy Montenegró nevében számlát nyújtson be a föderációnak. Arra hivatkozva, hogy szakszervezeti tisztségviselő, rámutatott: Montenegróba és Montenegróból az áru nagy kerülővel, tengeri úton Split, Zadar vagy Fiume érintésével, onnan meg a vasútinál drágább közúti forgalom igénybevételeivel utazik, úgyhogy egytonnányi áru szállítási költsége 58 százalékkal nagyobb, mint azokban a köztársaságokban, amelyekben az úthálózat kiépült. Ennek Montenegróra nézve kétszeresen hátrányos következménye van: részint az áru versenyképessége romlik, tehát a vállalatok távlata beszűkül, részint meg a munkások teljesítmény szerinti javadalmazása rosszabb, mint az ország többi részén. Mirković azt állította, hogy a roppant nagy szállítási költségeket figyelembe véve a Belgrád és a montenegrói Bar kikötőváros között építendő vasút 10–15 éven belül megtérülne. Tehát a föderáció illetékes szerve vizsgálja ki az ügyet, és gazdasági indokoltság esetén „ne történjen meg”, hogy az ügyet évekig elfekteti! Mert mindaddig, amíg ez megoldást nem nyer, a teljesítmény szerinti javadalmazásban a munkások között nem lesz kiegyenlítődés.

Ami azt illeti, az ugyancsak montenegrói Svetozar Vukmanović számára, akit annyi sérelem ért a jövedelemelosztás rendszeréért folytatott küzdelme során, nem lehetett újdonság: Montenegrónak a haszonelosztás rendszere kedvezett, kész csapás volt számára a jövedelemelosztás 1961-ben, akár tökéletlen formában történt bevezetése is. Ika Mirkovićnak, aki ugyancsak szakszervezeti funkcionárius volt, volt annyi belátása, hogy erre csak közvetve, bár köntörfalazás nélkül utalt.

Blažo Jovanović, a Montenegrói Kommunista Szövetség titkára csak a harmadik napon, az utolsók között, huszonhetedikként kért szót. Azt mondta, hogy a fölvetett problémák nagy részéről nem tudott, és némely dolog meglepte. Az

ország hajlamos arra, hogy szélsőségek között hányódjék: azt hangoztatja, hogy a Kommunista Szövetség eszmei nevelő legyen, amikor azonban baj van, akkor általa kell cselekedni. Mindazonáltal egyetért azzal, hogy a vitás kérdéseket vegyék sorra, és a jugoszláv pártközponban, a Végrehajtó Bizottságban jussanak egyetértésre róluk. Jovanović kiemelte: itt azt hallotta, hogy a föderáció nehéz helyzetben van, mert a köztársaságok részéről nagy nyomásnak van kitéve, de ami a köztársaságokat illeti, legalábbis Montenegrót, ők ugyanolyan nehéz helyzetben vannak, mint a föderáció, mert lentről, a kommunákból ugyancsak nyomásnak vannak kitéve. Közben Montenegró, fejletlen köztársaság lévén, képtelen „bármilyen kombinációt” összehozni. Íme, mi ennek az oka. Montenegróban legtöbb investíció az infrastruktúrába ment. Arról azonban nem Montenegró döntött. Ez roppantul hátráltatja a köztársaságot. Montenegró csak a döntések végrehajtója. Amit a föderációban eldöntenek, Montenegró azt kapja, és még az sem biztos, mert a tervet utólag folyton megváltoztatják. És akkor a köztársaságok veszekszenek, nem egy-egy gyár miatt, hanem 200–300 millió dinár miatt, mintha alamizsnát kunyerálnának. Jovanović szerint a fejletlen köztársaságokba irányuló investíciós politikát meghatározott kritériumok alapján évről évre ismétlődő, meghatározott összegben kellene megállapítani. „Nem tudod, mit kapsz, és ezért nem állapíthatod meg a fejlődésnek egy folyamatát, valami tervet vagy hasonlót, ezekkel a meglehetősen fontos kérdésekkel kapcsolatban, amelyeket nem lehet megkerülni, mert befolyásolják a nép hangulatát, a politikát stb. Tehát, úgy látom, ekörül forog a dolog” – mondta Jovanović. Egyébként Jovanović szerint nem vitás, hogy a fejlett köztársaságoknak is fejlődniük kell, a fejletleneknek azonban gyorsítva kellene.

És Jovanović tüstént egyenként felsorolta mindazokat a kérdéseket, amelyekről Montenegróval kapcsolatban a pártközponban mielőbb dönteni kellene. Mert Montenegró önmagában képtelen megoldani őket. Például a Belgrád–Bar-vasútvonal építésére évről évre csak szimbolikus összeg jut, úgyhogy a Titograd (Podgorica) és Bar közötti rövidke szakasz öt-hat évig épült. Mikor jut ez el Belgrádig? Vagy itt vannak a nikšići vasművek. Legutóbb vita folyt arról, hogy modernizálni kell, új kohókat építeni, hogy csökkenjen a vesztesége, de nem került be a tervbe. Montenegró évente óriási összeget, 2–3 milliárd dinárt költ a vasművek veszteségének fedezésére. Megoldás így nem születhet. Jovanović szerint a nikšići vasművek csak az úthálózat kiépítésével egybekötve nyerhetnének megoldást. Hiszen Montenegróban a bari kikötő is épülőfélben van. „Mindezt valamiképpen formába kellene önteni, egybe kellene kapcsolni, és aktivizálni kellene, nehogy holt tőkeként veszendőbe menjen. Gondolom, hogy erről valamiképpen egyet kell értenünk” – mondta Jovanović. A mostani tervből ez kimaradt. Nem tudni, melyikbe kerül bele. Az alumíniumkombinát egyszer már benne volt a tervben. Az építése azért maradt el, mert az oroszok utólag lemondták a részvételüket. Akkor meg volt beszélve a föderációban, hogy az alumíniumkombinátot Montenegró

fejlődési távlatának tekinti, és meg is marad számára távlatban, sőt majd prioritást élvez. Most azonban valamiféle kompromisszumról beszélnek, olyasformán, hogy vagy az alumíniumkombinátot, vagy a kőolaj-finomítót. Jovanović szerint bele kellene kezdeni a kombinát építésébe, mert a halogatás kárt okoz az ország közös érdekének. Ehhez kapcsolódik a vizek eltérítése. Az eddigi számítások rendre nagy gazdasági előnyt állapítottak meg, mintegy háromszáz szakember volt ebbe belevonva. Három éve húzódik annak megválaszolása, hogy ez kárt tesz-e a drinai vízrendszerben. Erről is haladéktalanul dönteni kell, mert a montenegrói vezetőség – Jovanović szerint – képtelen elviselni azt a politikai nyomást, amelyet a nép részéről emiatt elszenved.

Ekkor Jovanović észbe kapott, és ezt mondta: „Lehet, hogy mindaz, amit elmondtam, túlságosan republikánista színezetű.” De nem látszott rajta, hogy ezen kivetnivalót találna. Kijelentette, jól jönne, ha a jugoszláv pártközpont segítséget nyújtana a köztársasági pártvezetőségeknek, hasonlóképpen az „embereknek” is (akiken pártfunkcionáriusokat értett), azzal, hogy egyiküket-másikukat behívná egy-egy beszélgetésre. Talán fejmosásra gondolt? Vagy kihallgatásra? Nem volt világos. És ekkor mintegy melleleg ezt is bevetette: „Továbbá, részemről az sem baj, ha a rotációról vitázunk. Azt gondolom, hogy a rotációra megérett az idő, és az egyes esetekben, ha indokoltak és haszonnal járnak, nem várnám be az (új) alkotmányt.”

Ezt azért emelem ki, mert mintha kilógott volna Jovanović gondolatmenetéből, és mert a továbbiakban a rotáció majd különös szövegkörnyezetben hangzik el. A fenti kurta kitérő után Jovanović tüstént visszatért a Kommunista Szövetség feladatára, és alig volt ideje arra, hogy kifejezze meggyőződését, miszerint ha „együttesen” megvizsgálják az egységbontó jelenségeket, akkor minden helyrejöhetne.

Tito ugyanis indulatosan Jovanović szavába vágott. Csaknem belefojtotta Jovanovićba a szót. Ő maga ezt később kifakadásnak minősítette. Ezért a magnófelvételnek ezt a részét egészében idézem: „Blažo, én teljesen egyetértek veled. Csakhogy még senkit sem hallottam, hogy itt személyesen (talán személyére vonatkozóan? – M. N.) mindent felülvizsgált volna. Mindenki kijelenti: ezt meg azt meg kell vizsgálnunk, majd a saját köztársaságának és másnak a vizeire evez. Belekezd olyasmibe, amiről itt ma helytelen beszélni. Erről van szó. Én, elvtársak, nem látok semmiféle távlatot a mostani értekezlet alapján. Ki vagyok ábrándulva, hogy miképpen folynak itt az ügyek. Nem az volt ezzel az értekezlettel a szándékom, hogy a vizek eltérítéséről, az alumíniumgyárról vagy bármiféle gyárról tárgyaljunk. Én azt akartam, hogy szervezkedjünk, szerveződjünk, mert válságban vagyunk; szubjektív válságban, magunk vagyunk válságban. Erről van szó. Ez a vita is ezt mutatja. Elnézéseketek kérem, elvtársak, ezért a kifakadásomért, de nehezemre esik mindezt végighallgatni. Én mondom néktek, egyszerűen lehetetlen ezt így kibírni. Folytasd, Blažo! Elnézést kérek tőled.”

Jovanović ezek után mindössze pár mondatra szorítkozott. Arra, hogy Ranković helyesen írta le a montenegrói helyzetet. Igyekeznek majd megoldást találni rá. A mostani értekezet is segítségükre lesz majd. És elhallgatott.

„Számomra, elvtársak, ez az ülés kínosabb, mint amilyen az az 1948-beli ülés volt a Beli Dvorban, amikor megjelent a Tájékoztató Iroda határozata. Akkor mi mindannyian frontálisan felzárkóztunk, mert tudtuk, kivel van dolgunk. Ma nehéz elképzelni, hogy ez a felgyülemlett, számtalan gazdasági és politikai probléma rendeződhet, ha nem vetjük latba mind a személyiségek, mind a vezetőség kollektív, teljes tekintélyét” – mutatott rá Lazar Kolisevski, a Macedóniai Kommunista Szövetség titkára, a következő, huszonnyolcadik felszólaló. Elmondta, igen nagyra tartja azoknak az elvtársaknak a véleményét, akik a Végrehajtó Bizottság élén állnak, de az utóbbi időben ez nem elég, magának a Végrehajtó Bizottságnak a szilárdabb irányvonalára van szükség. Még a titkárság döntése sem elég; a titkárság összeül, vagy nem ül össze, senki sem tudja, miről miként döntött. Kolisevszki szerint ez a tanulság abból, amit Svetozar Vukmanović a szakszervezet országos vezetőségének esetéről elmondott. Majd a macedón párttitkár talányos nézettel – vagy javaslattal? – hozakodott elő: „Ha napjainkban arra kényszerülnénk, hogy ezt a helyzetet Tito elvtárs tekintélyére támaszkodva tárjuk a tagság elé, úgy gondolom, hogy az nagymértékben csorbítaná mind a Végrehajtó Bizottság, mind a Központi Vezetőség tekintélyét. Úgy vélem, hogy Tito elvtársnak, ha nincs más kiút, ezt is vállalnia kell. Lenin volt egyszer ilyen helyzetben, és kihasználta az erre való jogát. Ellenzéke volt magában a Központi Vezetőségben. Lenin a szocializmus és a forradalom haladása érdekében kihasználta ezt a jogát. Tito elvtárs maga mögött tudhatja a Végrehajtó Bizottságot, és a Végrehajtó Bizottság teljes erejére támaszkodva, egy szilárd irányvonal alapján ezeket az ügyeket rakja a helyére, és akkor ki-ki közülünk nézze, hogy hol a helye! Ha valaki másként gondolkozik, más összetételű Végrehajtó Bizottságot is választhatunk, amely alkalmas lesz arra, hogy magára vállalja a személyes és a kollektív felelősséget, hogy végrehajtsa azt a feladatot, amelyet a Kommunista Szövetség elébünk állított.”

Vajon Kolisevszki azon tanakodott-e, hogy a tagsághoz intézendő levelet Tito írja-e alá, mint titkár, vagy a Végrehajtó Bizottság Tito nevének szerepeltetése nélkül. Vagy talán másra biztatta volna Titót? Talán olyasvalamire, hogy mellőzze a Központi Vezetőséget? Esetleg még többre? Kimondjuk-e: puccsra? Kis ügyekben nem szoktak Lenin nevével példálózni. Homályos maradt, mégsem vágott senki sem Kolisevszki szavába. Tito sem fakadt ki, mint tíz perccel korábban Blažo Jovanović felszólalása végén. Pedig ha Kolisevszki számára ez az ülés – természetesen az egység hiánya miatt – kínosabb volt, mint a Tájékoztató Iroda levelét követő ülés, akkor miként állíthatta, hogy Tito élvezzi ennek a Végrehajtó Bizottságnak a támogatását?

Közben Kolisevszki ennél is fontosabb észrevételt tett. Közölte, hogy tartahatatlan a hivatalos pártszervek – például a Végrehajtó Bizottság – folyamatos működtetése nélkül vezetni az országot (értsd: uralkodni, kormányozni), hiszen a titkárság, amelyre hivatkoznak, „összeül, vagy nem ül össze”, a magánvélemények viszont akkor sem elegendőek egy ország vezetéséhez, ha nagyra tartjuk azokat, akiktől származnak. Noha Kolisevszki nem látott kivétlenül a tekintélyelvű uralomban, helytelenítette, hogy az egy szűk csoport személyes önkényének formáját öltse, mert az válsághoz vezet. Kolisevszki arra is felhívta a figyelmet, hogy Vukmanović éveken át ismétlődő esetei épp ezt – a ki nem mondott önkényuralmat – példázzák.

Még mielőtt az értekezlet résztvevői felfogták volna, mire biztatja Kolisevszki Titót, a macedón párttitkár így folytatta: „Én, elvtársak, a rotációs rendszer mellett foglaltam állást, ma pedig, ez után a háromnapos ülés után még inkább e mellett a rendszer mellett nyilatkozom. Ezt a kérdést mi abban a bizottságban kezdeményeztük, amelynek az élén Pera elvtárs (feltehetőleg Petar Stambolić – M. N.) áll, és furcsállom, hogy akadtak ott emberek, akik ezt nem úgy, hanem azzal ellentétben magyarázták, ahogyan mi erről a rotációról vélekedtünk, meg hogy valamely elvtársaknak abból a bizottságból úgy tetszett, hogy mi Titót akarjuk lerótálni. Szabadjon elmondanom: aki így vélekedik, az arra törekszik, hogy megtartsa a saját bürokrata pozícióját, amelyet most betölt, akár a pártban, akár a hatóságban.”

Ezt sem kommentálta senki. Elengedték a fülük mellett. Tito sem adta jelét, hogy a lerótálásáról szóló mendemonda szóvá tétele a legszűkebb vezetőség részéről fokozta volna az indulatát és a kiábrándultságát.

Kolisevszki még azt kezdeményezte, hogy a köztársasági pártvezetőségek titkárai ne legyenek egyszerre a köztársasági parlament elnökei is. A pártfunkciókat perszónálisan válasszák el az állami funkcióktól. Támogatta Edvard Kardelj javaslatát, hogy a pártvezetőségekben olyan elvtársakat tömörítsenek, akik mással sem foglalkoznak, mint az eszmei és a politikai harccal. Mert ez most a pártszervezet legfontosabb feladata. Magával kapcsolatban azt mondta, hogy annyi évnyi párttitkároskodás után jöjjön most, aki nála rátermettebb. Kijelentette, hogy Macedóniában van ilyen emberük. „Szomorú tény, hogy kommunisták, a Központi Vezetőség tagjai azzal kapcsolatban, hogy keményebben kell-e, mondjuk, ehhez a Pirjevechez viszonyulni vagy sem, megoszlanak. Elvtársak, nincs álláspontunk. Mi aszerint kommentálunk dolgokat, hogy rokonszenves-e számunkra valaki vagy sem; az egyikünknek ez, a másikunknak amaz rokonszenves. Mit tesznek ezzel az új hülyével, aki most a Ninben jelentkezett? (Ez is Pirjevecre vonatkozott – M. N.) Aki ezt mondja: mindent a köztársaságokba, a föderációval pedig annyi viszonyt, amennyi számunkra megfelel! Ha mi mindenre úgy tekintünk, hogy hagyd, kissé ütődött, meg így, meg úgy... Kérem, hol vannak a mi válaszaink; mi kompromittálódunk az emberek előtt, mert nincs

határozott álláspontunk erről a kérdésről.” Kétségtelen tehát, hogy Kolisevszki a szocialista jugoszlávizmust Ranković szellemében értelmezte.

Kolisevski után, huszonkilencediknek Ivan Gošnjak tábornok (horvátországi horvát), hadügyminiszter emelkedett szólásra. Elmondta, hogy a hadseregben és a hadseregbeli pártszervezetben egység uralkodik, nincsenek eltévelyedések, nyugtalanságot csak a külső, a társadalomban észlelt jelenségek keltenek. Gošnjak szerint a hadsereg is meg a hadseregben működő pártszervezet is szilárdan áll a Központi Vezetőség mögött.

Azt mondta, hogy egységes jugoszláv kormány gyakorlatilag nem létezik, csaknem delegátusrendszer alapján működik, a kormánytagok csupán saját köztársaságuk érdekeiért küzdenek, ha ezen túljutottak, más köztársaságok vagy a föderáció ügyei alig érdeklik őket. Óva intette a Kommunista Szövetséget, hogy most a válságra való tekintettel a kormány helyett magára vállalja az intézkedéseket. Ha ezt megtenné, szerinte vége lenne a Kommunista Szövetség vezetőségének is. Úgy vélte, hogy ez a háromnapos vita „annyira divergens” – ezt a kifejezést használta –, mintha nem is egyazon párthoz tartozó emberek vitatkoznának. „Én úgy vélem, hogy mi itt mindahányan nem állunk egyazon elvi politikai platformon. Nem állunk, miért is áltassuk magunkat? Sőt én azt állítanám, hogy Tito elvtárs mögött (azon az elvi irányvonalon) nem áll a Központi Vezetőség sem” – mondta Gošnjak.

Itt Tito is közbeszólt: „Én is így gondolom.”

Gošnjak így folytatta: „Tito elvtárs mögött a Párt áll, mögötte a munkásosztály áll, de a Központi Vezetőség tagjai – egy elvi politikai platformon – nem követik őt. Itt akkora ellentétek vannak, hogy ebből egyszerűen nehéz kiutat találni.”

Gošnjak adós maradt két magyarázattal, de azt most senki sem kérte számon rajta. Az a kijelentés, hogy szakadás van Tito és a Központi Vezetőség között, és hogy erről Tito is így vélekedik, nyilván fejbe kólintotta a jelenlevőket. Gošnjak részint nem magyarázta meg, mit jelentsen a korábbi kijelentése, miszerint a hadsereg a Központi Vezetőség mögött áll, ha úgy véli, hogy a Központi Vezetőség nem támogatja Titót? Ez csak a kapkodó, felületes fogalmazás következménye volt? Valószínűleg. Részint meg elhallgatta, vajon „elvszerű” alapon ki van bajban, vajon Tito-e vagy a Központi Vezetőség, ha politikailag szakadás történt közöttük. Ki kinek tartozik voltaképpen felelősséggel? Nem Tito felel a Központi Vezetőségnek? Nem rendkívüli kongresszus összehívásán kellene tépelődni?

Gošnjaknak még két fontos megnyilatkozása volt. Mind a kettőt külön-külön érdemes idézni. „Én teljesen egyetértek Rato (Dugonić) elvtárssal, hogy mi napjainkban, a korábbi néhány évhez viszonyítva, egyetlen lépést sem tettünk egy egységes állam, népeinknek egy egységes közösségének a létrehozása irányában. Nem tettünk. Sok minden, ami korábban szilárdabb volt, mára a való-

ságban meglehetősen, az emberek fejében annál is jobban meglazult” – jelentette ki Gošnjak. Az „egységes állam” hívei, akik közé Gošnjak saját bevallása szerint tartozott, természetesen ellentétben álltak azokkal, akik az „összetett állam” mellett tették le a garast.

A másik idézet ugyancsak elgondolkoztató. „Gondolom, hogy épp az a körülmény, miszerint egész sor dolognak, fondoknak stb. a decentralizálását szorgalmaztuk, miközben a hatalom abszolúte lent van, ez csak egy konszolidált és egységes ország feltételei között lehetséges. És ha mi e téren valami engedményt teszünk, ha a szubjektív tényező engedményt tesz, mindez igen könnyen kompromittálódhat. Felettből könnyen kompromittálódhat, kivált ha az új alkotmánnyal ilyen irányban tovább haladunk. Hiszem, hogy a jelen helyzetben ezt jól meg kell gondolnunk” – mondta Gošnjak.

A tábornok szavai alapján, aki óva intett a további decentralizálástól, az olvasó számításba veheti, hogy az új alkotmányra való készülődés nyilván a többi részvevő magatartását is, az értekezlet egészének alakulását is befolyásolhatta.

Itt kell szövé tennem, hogy csaknem minden felszólaló kijelentette, egyetért Tito bevezető szavaival, ami azonban – a vita alapján – korántsem tekinthető szó szerinti hűségnyilatkozatnak. Ez inkább azt jelentette, hogy a felszólaló, ha nem is ért Titóval mindenben egyet, nem kívánja elvitatni a vezetőségben betöltött pozícióját. Vladimir Bakarić, a Horvátországi Kommunista Szövetség titkára azonban, aki harmincketediknek, voltaképpen utolsónak szólalt fel Todorović, Vukmanović és Tito zárszava előtt, apológiában mindenki máson túltett. Azt állította, hogy ahányszor csak Jugoszlávia fordulópontra állt, mindig Tito találta meg a helyes utat, 1941-ben is, 1948-ban is, és a közelmúltban is, midőn a világ kettéosztásának szándéka miatt az emberiség a harmadik világháború előtt állt: a békés koegzisztencia szellemében meglelte a módját, hogy a világ szegény országai, amelyek azonban nagy erkölcsi energiával rendelkeznek, felsorakozzanak a béke védelmében.

Elmondta, hogy az értekezletre jöttkor tudott a nézeteltérésekről, és a jelenlevők közül senki sem lepte meg felszólalásával. Mégcsak az ellentétek mélysége sem lepte meg, hanem az, hogy „mennyire nem tudunk rátalálni az ebből kivezető útra, nem leljük azt az irányt, amely a mellékesből átrántana bennünket a lényegesbe, hogy igazoljuk azt a nagy erkölcsi tekintélyt, amelyet eddigi munkánkkal szereztünk”.

Ezzel összefüggésben Bakarić kijelentette, hogy ő maga nemcsak a hazai távlati fejlesztési tervet és az 1962-es társadalmi tervet tekinti rossznak, hanem magát a tervezés módját és típusát mindenestül, mert rossz alapokon, helytelen fogalmakon, olyan elveken nyugszik, amelyek nem lehetnek elvek. Egyetért Miloš Minićtyel, hogy az eddigi tervek hoztak némi eredményt, de egyetleneg sem keltette életre azt, amit ígért. Bakarić korábban, a mezőgazdaság problémájával kapcsolatban szakemberek bevonásával tanulmányozta az agrárkér-

dést, és látta, hogy hazai tervezőink a századvég Németországának és a 30-as évek Angliájának gazdaságpolitikai eszköztárát használták, és fogalmuk sincs Marx tanairól. Bakarić szerint a hazai tervek nem fejlesztési tervek, hanem investíciós programok, és ennek van alárendelve az egész eszköztár. A tervezés alapjaiba célként a pénzszerzés van beépítve. Az ország investál, és semmit sem fejez be; amint pénzt hoz az új létesítmény, jöhet a következő feladat. Így a fejlesztési tervek nem a gazdaság egészét ölelik fel, hanem csak meghatározott részét. Az eszköztár nincs összhangban a termelőerőkkel sem meg a termelési viszonyokkal sem; ezért képtelen maximálisan lendületbe hozni a termelést. Bakarić bevallotta, hogy miként korábban az agrárium, utóbb a tervezés tanulmányozásába is – szakemberek bevonásával – belefogott, de azután soká elhúzódoó betegsége meggátolta a munkában. „Azzal is próbálkoztam, hogy tanulmányozzak valamely történeteket, amelyekről úgy véltem, hogy alapul szolgálhatnak a szocializmus fejlesztéséhez, a szocializmus hazai irányzatának a fejlesztéséhez” – mondta Bakarić. Elismerte, hogy a szakszervezetnek köszönhetően 1961-ben a gazdasági rendszer egy szegmentumában előrelépés történt, de az édeskevés, még csak a kezdet kezdete. Nemcsak a tervezést és az elosztást, hanem az egész gazdasági rendszert kell új alapokra fektetni. „Az új változtatáshoz, olyan kategóriák alkalmazásához, amelyek a szocializmus építőinek kedveznek, néhány lényeges mozzanatot kellőképpen még át sem tanulmányoztunk. Csak néhány áthidaló megoldást alkalmaztunk, amelyek időt adnak arra, hogy végére járhassunk a dolognak. És ezek miatt az áthidaló megoldások miatt, amelyek egy régi rendszerbe lettek beékelve, természetes, hogy az eddigieknél is nagyobb rendellenesség következett be” – mondta Bakarić. Úgy vélte, hogy az ország útkeresztződéshez ért, így tovább nem mehet.

„Ha dramatizálni akarnám vagy dramatizálnunk kellene a dolgot, akkor kiútként ezt kellene mondanom: vezetőségként oszoljunk fel, és a Kommunista Szövetség, amely egészséges szervezet, adjon Titónak felhatalmazást arra, hogy állítson fel egy új vezetőséget. Nem csupán azért, mert mi nem értünk egyet, hanem azért, mert képtelenek vagyunk kiutat találni” – mondta Bakarić. De nyomban hozzátette: nem szeretné, ha az események ilyen irányba haladnának. Azt tanácsolta, hogy a kormány tegyen intézkedéseket a válság aktuális gazdasági részének a rendezésére, méghozzá avégből, hogy a Kommunista Szövetség – Kardelj javaslatával összhangban – időt nyerjen a válság politikai, illetve rendszerbeli oldalának a tanulmányozására, illetve megoldására. Egyszermind javasolta, hogy Tito tűzze napirendre: mivel a vezetőség éretlennek, alkalmatlannak bizonyult arra, hogy az adott helyzetből kiutat találjon, vajon a mostani vagy más összetételben haladhat-e tovább, és ő, Bakarić, egyetért Gošnjakkal abban, hogy a Kommunista Szövetség ezt teljességgel támogatná. Kifürkészhetetlen, vajon van-e annak jelentősége, hogy ő is csupán a Kommunista Szövetség, nem pedig a Központi Vezetőséget említette.

Annak fényében, hogy Bakarić, szóra sem érdemesítve Ranković és Stamenković szlovéneknek címzett bírálatát a társadalmi terv állítólagos elutasítása miatt, hozzáfogott nemcsak a tervek, hanem a tervezés módszerének, sőt a rendszer alapjainak ócsárlásához is, részint a szlovének elégtételt kaptak tőle, részint meg Ranković és Stamenković egyszerűen olybá tűntek fel, mintha mellékes, sőt kétes értékű ügy szolgálatában akarnák az egységet kierőszakolni, miközben maguknak fogalmuk sincs róla, hogy az eddigi út járhatatlanná vált, a jelenlevők pedig, beleértve őket is, képtelenek felfedni az osztály nélküli társadalom felé vezető „kiutat”. Senki sem kért szót, hogy Bakarićot akár csak megcáfolja, nemhogy fogára vegye.

Úgy vélem, ez volt az értekezlet csúcspontja. Rámutatva arra, hogy a jelen összetételű, a helyszínen ülésező vezetőség képtelen felfedni, illetve megmutatni a „kiutat”, Bakarić hallgatólagosan arra emlékeztetett, hogy a Kommunista Szövetség azzal az ígérettel legitímálta a hatalmát, miszerint a szovjet tömbhöz tartozó állampártokkal ellentétben képes lesz kijelölni azt a bizonyos utat. Bakarić ezt vélte a válság legmélyebb okának. Ebből következett a pártegység súlyos bomlása is. De Bakarić meg volt győződve arról, hogy a Kommunista Szövetség, esetleg más összetételű vezetőséggel, néhány kérdés alapos tanulmányozása után képes lesz teljesíteni az ígéretét, illetve a köteleességét. Hitt abban, hogy létezik járható út, és az fel is fedhető.

Tito apokaliptikus hangvételű bevezetőjének okát keresve előbb tehát a Vukmanović prezentálta ellentét fonalát követtem, de csakhamar kiderült, hogy a haszonelosztás és a jövedelemelosztás dilemmája nem gerjeszthetett mélyreható megoszlást a jugoszláv kommunista elit soraiban. Nem ez kavargatta fel Titót. Azután a Ranković felvetette ellentét fonala mentén haladtam a centralizmus–republikanizmus, illetve a szocialista jugoszlávizmus eltérő értelmezését vizsgálva. Az ellentét nem volt jelentéktelen, de – miként a vita során kiderült – korántsem mutatkozott olyan dezintegrálónak, mint amilyenek Ranković, Stamenković vagy Rato Dugonić beharangozta. Ezen az ülésen még a később terjesztett sémák sem igazolódtak be, miszerint a fejlett köztársaságok megelégték a fejletlen köztársaságok finanszírozását, ezért az előbbieket nacionalizmusba sodródtak, az utóbbiak viszont internacionalisták maradtak volna. A szlovének korántsem látszottak kérlelhetetlen republikanistáknak, a horvát pártközpont pedig megtagadta a horvát kormánytól a köztársasági „érdekek” egységes védelmét (Bakarić közlése). A montenegrói köztársasági vezetőség viszont csak annyiból látszott centralistának, hogy centralizmus nélkül veszályban látta forogni Montenegró fejlesztésének anyagi forrásait, különben a republikanizmus elszántabb „gyakorlójának” mutatkozott, mint a hírbe hozott Szlovénia. Bosznia-Hercegovinában a szerb Rato Dugonić kormányfő a centralizmusként felfogott szocialista jugoszlávizmus legelszántabb igenlői közé tartozott, viszont Osman Karabegović (bosnyák, illetve muzulmán) a köztársaság

szerepkörének fontosságát bizonygatta. Az a séma sem nyert igazolást, miszerint a szerbek, tekintettel arra, hogy a legnagyobb, de nem többségi nemzetet képezték Jugoszláviában, meg mivel több köztársaságban élt nemzeti közösségük, egyöntetűek lettek volna a centralizmus (súlyosabb esetben az unitarizmus) támogatásában. Nemcsak azért nem jött össze ez a séma, mert a macedón Kolisevszki és a horvát Gošnjak, sőt talán maga Tito is közel állt akkor Dobrica Ćosićhoz a szocialista jugoszlávizmus értelmezésében, hanem azért sem, mert vitája alapján a szerb Dobrivoje Radosavljevićot aligha lehetett centralistának tekinteni, sőt Milentije Popović, ezúttal Petar Stambolić felszólalása sem mutatott rokonságot az unitarista-centralista törekvésekkel. Miloš Minić szerbiai kormányfő pedig, meggyőzően rámutatva, mely funkciókat kell még multhatatlanul decentralizálni a föderáció hatásköréből, és melyeket szükséges a szocializmus fennállása érdekében továbbra is a föderációban tartani, voltaképpen a centralista, illetve republikanista megoszlásnak indokolatlanságát bizonygatta. Még arra is hivatkozott, hogy a jugoszláv pártközpont 1948-ban épp a centralizmus ellen háborogva kapott hajba a Kominformmal. „Átkoznak bennünket mint anarchistákat, átkoznak bennünket mint olyanokat, akik nem tartják tiszteletben a fejlődés normális törvényszerűségeit stb. Holott ők a centralizmust abszolútizálták. Az egész sztálini rendszer alighanem a centralizmus bürokratizálásának előrehaladtával kezdett deformálódni. A demokratikus fejlődést épp a bürokratikus centralizmus elleni küzdelemmel kezdtük el, és ezt a küzdelmet be is kell fejeznünk. Ez nagymértékben tehermentesíti majd viszonyainkat...”

Miután Kolisevszki a különféle ellentétek összegabalyodásának, illetve az egység helyrehozhatatlan hiányának a benyomása alatt felhagyott az okok kutatásával, és megoldásként rendkívüli felhatalmazást javasolt Titónak, ezt a nyomot követtem, és Gošnjak után eljutottam Bakarić felszólalásának ismertetéséhez, aki Tito rendkívüli felhatalmazását csak fiktiivén vetette fel, miközben visszakanyarodott az okok felkutatásához, és a kiút, a szocializmusba vezető út felismerésének hiányában látta a válság okát. Vajon rajta kívül akadt-e más is, aki valamiképpen a szocializmusba vezető úthoz kötötte volna a válság okát?

Természetesen akadtak. Közéjük tartozott Dobrivoje Radosavljević, Miloš Minić, egy felszólaló, akinek a nevét nem ismerjük, nemkülönben Edvard Kardelj is. Az ő felszólalásuk ismertetésével kerekítem ki a nevezetes esemény – a háromnapos értekezlet – alakulását.

Dobrivoje Radosavljević (szerbiai szerb) a második nap vége felé, huszadikként emelkedett szólásra. Nem ragadta magával sem Tito apokaliptikus bevezetője, sem Ranković antirepublikanista felbuzdulása. Felfogása szerint a szocialista fejlődés új szakasza hozta magával azokat a problémákat, amelyekkel az ország szembesült. A struktúra és a szubjektív tényező összefüggésének megértése vezet mind a helyzet pontos felméréséhez, mind a teendők felismeréséhez. Radosavljević úgy vélte, hogy Jugoszlávia létrehozta társadalmi-poli-

तिकai rendszerének alapjait. „Ez az, amiben mi a kapitalistáktól is meg a keleti szocialista tábor más országaitól is különbözünk” – mondta. A baj abból származik, hogy a szubjektív tényező soraiban részint akadnak, akik úgy tesznek, mintha ez a rendszer, a rendszert rögzítő törvények nem léteznének, és saját fejük szerint cselekszenek, részint meg vannak, akik úgy képzelik, hogy az új rendszer létrehozása után többé nem lesznek ellentétek meg káros jelenségek, minden idillikusan összhangba kerül majd. Radosavljević kiemelte: noha a rendszer alapja le van rakva, a rendszer szegmentumain, főként pedig mechanizmusán, „folyton dinamikusan változtatni kell, ki kell egészíteni a termelőerők fejlettségével, az ország fejlettségével összhangban”. A szubjektív erőre épp ezért szakadatlanul kettős feladat hárul: részint az, hogy az adott fejlődési fokon a törvények betartását megkövetelje, részint meg az, hogy a körülmények tanulmányozása alapján felkutassa, vajon a rendszeren belül mikor min kell változtatni, és a szükséges változtatást idejében kezdeményezze. „Természetes dolog, ebben már tízszer megállapodtunk, hogy ha olyan eszközöket találunk, amelyek serkentik az embereket, és olyan rendet, olyan rendszert, amely önmagánál fogva fejleszti a szocialista viszonyokat, és amely újratermeli ezeket a szocialista viszonyokat, annál kevesebb dolguk lesz a szubjektív erőknél. De úgy gondolom, illúzió volna azt képzelnünk, hogy az ügyet rövid úton, a rendszerrel stb. megoldhatnánk, épp azért, mert gazdasági fejlődésünket több objektív nehézség gátolja, és ennek megvannak a határai.”

Radosavljević nem helyeselte, hogy a jugoszláv pártközpont a szubjektív tényezőt csak úgy általában „a káros jelenségek” elleni beavatkozásra buzdítsa. Képtelenség az alapszervezeti és a községi párttitkárokat rendre kiképezni arra, mikor, mibe s miként kívánatos „beavatkozni”, ezért a szubjektív erő, ha a maga dolga mellett még „be is avatkozik”, gyakran több kárt okoz, mint amennyi hasznot hoz. A párttitkárokat nem a beavatkozásra, hanem a társadalmi jelenségek felismerésére és kezelésére kell felkészíteni. Azt kezdeményezte, hogy minden szinten az addiginál következetesebben válasszák szét a párttevékenységet az állami, illetve társadalmi, illetve vállalati tevékenységtől. Az előbbieket elsősorban az eszmei irányító szerep – a rendszer idejében történő, nélkülözhetetlen adaptálása – betöltéséről, az utóbbiak elsősorban az aktuális törvények következetes betartásáról gondoskodjanak. Egyszersmind azt javasolta, hogy a „politikai centrumot” a föderációban is meg a köztársaságokban is erősítsék meg. Politikai centrumon hallgatólagosan a pártközpontot – nem a parlamentet vagy a kormányt, esetleg azokat együttesen – értette. Kívánatosnak tartotta, hogy kevésbé jusson kifejezésre a föderáció kormányának paritásos jellege, ezt azért is elérhetőnek vélte, ha a kevésbé önálló kormánytagokat a köztársaságok önállóbb, „keményebb” emberei váltanák fel. Nyilván azt remélte, hogy ezáltal a köztársaságokban kevésbé jutnának kifejezésre a republikánista törekvések.

Radosavljević is a rendszer működtetésében és szakadatlan fejlesztésében, nem pedig a szubjektív tényező instruktív, épp ezért arbitraris mozgásában látta a megoldást, de abban különbözött a nála később felszólaló Bakarićtól, hogy szerinte az osztály nélküli társadalomba vezető út struktúrájának alapjai már le voltak rakva, csupán részeit és mechanizmusát kellett folyton kiegészíteni. Elképzelésében a jogi állam irányába mutató kíváncsi is szerepelt, s ez az, amit esetében leginkább kiemelnék.

A névtelen felszólaló, akit fentebb beharangoztam, Dobrivoje Radosavljević után, a harmadik napon, huszonhatodiknak szólalt fel. A háromnapos ülésen két felszólaló volt, akinek kilétét Rankovićnak a titkos magnófelvétel szövege alapján utólag nem sikerült megállapítania. Hadd ne mondjak erről véleményt! A névtelen felszólaló azzal kezdte, hogy természetesen a káros jelenségek is meg az egység hiánya is összefüggésben van a rendszerrel, de mintha a felszólalók között akadnának elvtársak, akik azt is kielégítőnek találnák, ha „a rendszer a szocializmusnak afféle tündöklő homlokzatául szolgálna, amely mögött azonban létezhetnének olyasmik is, amelyek korántsem tündöklőek”. Például azt hallja, hogy túlságosan nagy decentralizáció történt, miközben az anyagi erők nem növekedtek „megfelelő” arányban. Mintha a rendszert nem is annak tudatában és épp ahhoz igazodva hozta volna létre az ország, hogy fejletlen termelőerők birtokában indul el a szocialista társadalom felé. „Tekintettel arra, hogy a szocializmust országunkban emberek építik, a tudatos szocialista erők, a Kommunista Szövetség vezetésével, úgy vélem, hogy a rendszert eszközként hoztuk létre ezeknek a tudatos szocialista erőknek a kezében, hogy nehézségeinket is és talán a fejletlen termelőerők problémáját is sikeresebben oldjuk meg. Olykor az a benyomásom, hogy a vélekedések szerint előbb ki kell fejlesztenünk a termelőerőket, később pedig, midőn a termelőerők a fejlettség meghatározott szintjére jutnak, majd továbblépünk a rendszer fejlesztésében is. Ismeretes, mit kívántunk a rendszertől. Azt, hogy hozza a termelőt olyan helyzetbe, hogy igazgathassa és használhassa a társadalmi termelőeszközöket. Egyszersmind azt, hogy (a termelő) saját egzisztenciáját közvetlenebbül kösse, voltaképpen tegye függővé ezeknek a termelőeszközöknek az optimális kihasználásától. Arra törekedtünk, hogy a munkát szabadítsuk meg a kizsákmányolás elemeitől és az adminisztrációs béklyók és korlátok elemeitől. Mindennek az alapjául valójában, miként magyaráztuk, és miként cselekedtünk, a mindenkinek a munkája szerinti elv adekvát alkalmazása szolgált. Ennek a bevezetése során, mondhatnám, meghatározott elosztást eszközöltünk. A dolgozói közösségekre testáltuk a társadalmi termelőeszközöket és a vállalatot. Megtartottuk annak az általános atmoszférának a kialakítását, amelynek körülményei között a dolgozói közösségek zavartalanul használhatják ki optimálisan a termelőeszközöket, egyszersmind ütemesen befolyásolhatják a gazdaság kedvező alakulását, valamint a termelőerők fejlődését is, ennek során pedig a szocialista társadalmi viszonyok is újratermelődnének.”

Ezután a kissé iskolás okfejtés után az ismeretlen felszólaló feltette a kérdést, vajon meddig jutott el az ország „e feladat” teljesítésében. Szerinte a rendszer némely részének talpra állításában „igen mélyre” jutott, némely ponton „finis előtt” áll. Azt állította, hogy a rendszer alapját a mindenkinek a munkája szerinti elv adekvát alkalmazása képezi. De szerinte az eszköztár még lebeg. Két dolog gátolja a kibontakozást. Először az, hogy nincs egyetértés abban, milyen mércék alapján lehetne vállalatonként külön-külön adekvát módon érvényre juttatni a dolgozók munka szerinti javadalmazásának elvét. Másodszor, nem érkezett még el az a pillanat, amikor a fenti elv adekvát alkalmazása következtében a dolgozói közösségek aktívan részt vennének a közöttük és a társadalmi közösség közötti viszony termékeny kialakításában. „Úgy látom, túlságosan elnézőek vagyunk azzal a ténnyel szemben, hogy a dolgozói közösséget valójában gyakran egy embercsoport képviseli, és az ő nevében ez az embercsoport rendez el a kommunával való összes viszonyukat. Ígéreteket tesz a kommunának, kötelezettséget vállal a kommunától, és nem jut kifejezésre egy demokratikus procedúra, amely a dolgozói közösség tényleges részvételét biztosítaná” – mondta sajnálkozva, de bizakodva a névtelen felszólaló. Szerinte a Kommunista Szövetségnek az adott pillanatban az a legfontosabb feladata, hogy a vállalatokban ezeknek a viszonyoknak a létrejöttét és megszilárdítását előmozdítsa.

(folytatjuk)

THE BEGINNING OF THE END? (II.)

The top leadership of the Yugoslav Communist Union held a memorable meeting in the March of 1962 at which important political issues were discussed. The serious misuse of powers by the State Security Service and the political and economic problems related to the then economic situation were high on the agenda. The meeting was recorded, and the tape script was published under the title *The Beginning of the End of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia* by the Yugoslav Public Record Office and Printer Komerc in 1998, along with the documents related to the meeting. The profound disagreement and serious differences in opinion which emerged then among the Yugoslav party leadership, and about which the party membership knew very little or nothing, is to be sensed from the material.

Key words: Yugoslav party leadership, arguments, economic and political crisis

ETO: 94(439),,1956”

Vladimir Popin

AZ 1956 UTÁNI DÉLKELET-EURÓPAI DEMOKRATIZÁLÁSI TÖREKVÉSEKET FÉKEZŐ TÉNYEZŐKRŐL*

*On the factors impeding democratisation efforts in south-eastern
Europe after 1956*

A szerző az 1956 utáni folyamatokat lassító, fékező és gátló tendenciákról és tényezőkről számol be. Mindenekelőtt a magyarországi koncepciós politikai perekről, az ún. „kirakatperekéről”, amelyek révén azt akarták bebizonyítani, hogy Jugoszlávia vezetősége revizionista, áruló, az imperializmus ügynöke. Ilyen pereket egymás után rendeztek, Albániától kezdve, Magyarországon, Csehszlovákián, Lengyelországon és Románián át Bulgáriáig. 1956 decembere, a Kádár kormány kezdeti konszolidálása után, megkezdődött a forradalom azon részvevőinek a letartóztatása, akiknek nem sikerült külföldre menekülniük. A következő három év folyamán kb. 20 000 személyt tartóztattak le, 3000-ret internáltak és több mint 230-at felakasztottak a rögtönítélő és rendes bíróságok ítéletei alapján, köztük Nagy Imrét is.

Kulcsszavak: 1956, demokratizálási törekvések, koncepciós perek

Mielőtt rátérnék a mondanivalóm felolvasására, meg akarom köszönni a számomra igen megtisztelő meghívást, hogy vegyek részt ezen a szimpóziumon. A meghívás alapja az *1956 a belgrádi és a vajdasági sajtó tükrében* című könyvemnek a megjelenése, amely a magyar forradalom ünnepélyes megemlékezése keretében készült.

A könyv alapja a belgrádi és a vajdasági napilapokban, valamint egyes helyi jellegű hetilapokban megjelent cikkeknek az áttekintése és részbeni interpretálása, idézése. Ezek a Magyarországon 1956-ban történő forradalomról, a menekültek Jugoszláviában való elfogadásáról és végül Nagy Imre és társai sorsáról tanúskodnak.

Az összegyűjtött anyag alapján bővebb bevezetőt írtam, ahol – nem tartva igényt a végleges történelmi értékelésekre – megpróbáltam a történéseket az

* *Ezt az írását a szerző az 1956 és a délkelet-európai országok demokratizálási kísérletei című, 2006. november 16-án, Bukarestben megtartott tanácskozásra készítette*

akkori általános keretbe helyezni. A szöveg részleteiről ez alkalommal nem fogok beszélni. Az interneten – az újvidéki Forum Könyvkiadó honlapján – megtalálható a könyv teljes szövege magyar és szerb nyelven. Megjegyzem, hogy eddig csak a könyv magyar nyelvű kiadása jelent meg, de a szerb kiadás is rövidesen napvilágot lát.

A szimpózium témájával összhangban szeretnék néhány gondolatot és kommentárt elmondani.

Az 1956-os magyar forradalom az 1953-as berlini munkáslázadás és az 1956-os poznani lázadás után következett. Ezeknek a lázadásoknak az oka lényegében hasonló volt: az emberi jogokat elnyomó rideg, totalitárius sztálini rendszer elleni megmozdulás, a Szovjetunió atyáskodó politikai, katonai és gazdasági dominanciája ellen a keleti katonai-politikai tömbhöz tartozó országokban. Ezek közül a magyarországi felkelésnek igazi forradalmi jellege volt. Az akkori sztálinizmus elleni felkelések közül a magyar nép forradalma a legtömegesebb, leghosszabban tartó és jelentőségénél fogva a legmesszemenőbb megmozdulás volt az akkori „népi demokráciákban”, de jellegzetes abból a szempontból is, hogy mind a fegyveres összecsapások idején, mind a felkelés bukása utáni retorzió következményeképpen a legnagyobb emberi áldozatokkal és üldözéssel járt. Mi, korabeli jugoszlávok – köztük a szerbek is – nyugodtan mondhatjuk, hogy az 1948-as, a Tájékoztató Irodával szembeni ellenállásunk jelentette ezeknek az eseményeknek a kezdetét, ami miatt a magyar forradalmat bizonyos elégtételként fogadtuk mindazokért a nehézségekért, nélkülözésért, háborús fenyegetésekért, amelyeken a megelőző nyolc év alatt átestünk.

Már említettem a történelmi keretet. Manapság, sajnos, szemtanúi vagyunk a múlt időszak gyakori meghamisításának, a történetírás a napi politika pragmatikus szükségleteinek alárendelt revíziójának. A volt Jugoszlávia területén ez a tendencia még világosabban jutott kifejezésre, előtérbe helyezve a nacionalista ideológiát, mellyel visszaélve a vezető körök a kegyetlen, véres háborúk folyamán szétrombolták a soknemzetiségű országot, holott a reálsan létező problémákat sokkal kedvezőbb módon, józan hozzáállással, békésen lehetett volna megoldani. De az egymás közötti nézeteltérések nemcsak a volt jugoszláviai térségre jellemzők. Ha közelebbről megtekintjük, például, a magyarországi eseményekre vonatkozó szempontokat, értékeléseket, megfigyelhetjük, hogy azok ma is jelentősen különböznek a forradalom egyes kérdései kapcsán (a forradalom-ellenforradalom kérdése, Kádár János szerepe, Jugoszlávia viszonyulása, különösen a Nagy Imréék sorsával kapcsolatban stb.). Ennek ellenére örömmel megállapíthatom, hogy mind a magyar történészek túlnyomó része, mind a hivatalos magyar szervek értékelései az akkori Jugoszlávia magyar forradalom iránti viszonyulásáról pozitív állást foglaltak.

De térjünk a mai hozzászólásom lényegére! Amint bejelentettem, a közleményem egy – talán szokatlan – negatív, sötét szemszögből tekint a délkelet-

európai országokban folyó demokratizálási törekvésekre. Tulajdonképpen ez alkalommal az említett 1956 utáni folyamatokat lassító, fékező és gátló tendenciákról és tényezőkről akarok szólni s azokat felsorolni.

Vitathatatlan, hogy az ötvenes évek kelet-európai megmozdulásainak első-sorban sztálinizmus elleni jellege volt. Az úgynevezett „népi demokráciákban” – a Szovjetunió diktátuma alatt és annak a mintáját utánóza – merev, bürokratikus rezsimek alakultak. A megszüntetett III Internacionálé helyett újonnan alapított nemzetközi kommunista testület alakult a Tájékoztató Iroda formájában. Ennek az a feladata, hogy a világ összes kommunista pártjait egy ideológiai irányzat alá sorakoztassa, tulajdonképpen a szovjet párt- és állampolitika szolgálatába állítsa. Itt kezdődik az összeütközés a Jugoszláv Kommunista Párttal és annak a kiközösítése, rágalmozása, sőt az ország gazdasági blokádja és katonai megfenyegetése. A minden „népi demokráciában” szervezett koncepciós perek, melyeknek a legmagasabb vezetőség tagjai estek áldozatul, célja Jugoszlávia kompromittálása és imperialista ügynökként való bemutatása, de saját soraiban is a félelem szítása, hogy eleve megakadályozzanak minden másfajta véleményt. Sztálin halála után, különösen a Szovjet Kommunista Párt XX. kongresszusa után, ez a hajsza megszűnt, de a lényeges ideológiai különbségek továbbra is megmaradtak. Hiszen a szovjet vezetőségben 1957-ig megmaradtak a konzervatív irányzat képviselői (Maljenkov, Molotov, Kaganovics, Sepilov), de eltávolításuk után maga Hruscsov sem tudott egészen szabadulni a bolsevista hagyatéktól. Szüntelenül iparkodott a „keleti láger” egységét megszilárdítani, ami újból okot adott ideológiai összetűzésekre a demokratizálást követelő erőkkel. Amikor a Jugoszláv KSZ VII. kongresszusa előtt megjelent a párt programvázlata, az elméleti szinten új összetűzésre került sor, azzal az ürüggyel, hogy ez a program a jugoszláv revizionizmus és újabb árulás bizonyítéka. Hogy ezt bebizonyítsák, új koncepciós pert rendeztek, másfél évi romániai fogva tartásuk után, Nagy Imre és társai ellen. A per áldozataiként Nagy Imre és társai életüket vesztették, éppen mint Rajk, Sólyom, Pálffy és társai 8–9 évvel azelőtt.

Újabb formát kap a szovjet dominancia Brezsnyev korszakában, ezúttal ideológiai szinten, nagyon konkrét gyakorlati következményekkel. A „korlátozott szuverenitás elmélete” a „proletár internacionalizmus” elvén alapult, ami nemcsak az eszmei-politikai hűséget prédikálta, hanem a szocialista országok beavatkozási jogát is mindenütt, ahol véleményük szerint valamilyen veszély fenyegeti őket. Sajnálatos példa erre az 1968-beli „csehszlovák tavasz” néven ismert demokratizálási kísérlet megakadályozása. Augusztus 20-án (véletlenül-e, hogy éppen a magyar nemzeti ünnep napján?) a szovjet csapatok megszállták Csehszlovákiát, egyes szomszédos szocialista országok részbeli és lelkesedés nélküli részvételével. A párt- és állami vezetőséget elhurcolták a Szovjetunióba és – „meggyőzés” után – egy részét meghagyták pozícióján, a többiekeltávolították a politikai életből.

Meg kell azonban jegyezni, hogy abban az időben a kommunista pártok közötti viszonyok már nem voltak olyan ideálisak, mert közben megoszlottak az irányzatok és elveszett az egyöntetűség, úgyhogy a kínai KP Mao Ce Tung vezetésével a szélsőséges baloldali vonalat, az ún. „kulturális forradalmat” képviselte, az Enver Hodzsa vezette Albán Kommunista Párt meg Kína csatlósaként ahhoz az avanturista irányzathoz csatlakozott. Másrészt pedig Romániában Nicolae Ceaușescu önállósulni akart, megszabadulni a szovjet gyámságtól, de a belső romániai viszonyokban még keményebb diktatúrát vezetett be. Az ország népének teljes elszegényedése és a titkosrendőrségre támaszkodó totalitárius rendszer felállítása volt mindennek az eredménye. Az áldatlan helyzet csak 1989 őszén ért véget a román nép felkelésével és a diktátor fizikai eltávolításával.

A volt szocialista Jugoszláviában a helyzet más irányban fejlődött, de nem problémamentesen és nem a fent említett történésektől függetlenül. Ezzel a témával bővebben foglalkozik dr. Ranko Končar. Azért a hozzászólásom folytatásában inkább néhány – a könyvemben említett – kérdéssel szeretnék foglalkozni, valamint az 1949 és 1958 közötti magyarországi koncepciós politikai perekről szóló és a jövő évre várható könyvem kéziratában levő kérdéssel. (A két könyv tulajdonképpen egy tematikai egészet fog képezni.)

A soknemzetiségű Jugoszlávia 1948-ban, a Tájékoztató Iroda határozata után, a két egymással szembenálló katonai-politikai tömb között találta magát. Keletről az ellenséges propaganda és a katonai fenyegetések, nyugatról a bizalmatlanság és a kommunistaellenes erők nyomása alatt.

A Kominform határozata után a keleti országokból megindult egy agresszív propagandakampány, gazdasági blokád és a katonai erők végigvonulása az ország határai mellett, hogy a jugoszláv vezetőséget kapitulációra kényszerítsék. A nyomás külön formáját a koncepciós, ún. kirakatperek képezték, amelyek révén azt akarták bebizonyítani, hogy Jugoszlávia vezetősége revizionista, áruló, az imperializmus ügynöke. Ilyen pereket egymás után rendeztek, Albániától kezdve Magyarországon, Csehszlovákián, Lengyelországon, Románián át Bulgáriáig.

A további értekezésemben azoknál az adatoknál maradok, amelyeket a megjelent könyvemben, valamint a koncepciós perekről szóló könyvem kéziratában használok. Remélem, hogy a tisztelt kollégák átfogóbb adatokkal is rendelkeznek. Ezeket a pereket a Szovjetunió, illetve annak biztonsági szervei és nagyjából Sztálin személyes ellenőrzése alatt szervezték. Az előkészületekben és a hamis vallomások kikényszerítésében a főszerepet a biztonsági szervek játszották, Magyarország esetében az ÁVH, az NKVD „tanácsadóinak”, azaz kihallgatóinak közvetlen részvételével, akik már előzőleg a Szovjetunióban lezajlott tisztogatások során szereztek megfelelő gyakorlatot. Ezeknek a pereknek az idejét és áldozatait az egyes kommunista politikai vezetőségek aktuális

politikai szüksége szerint határozták meg, azzal az elsődleges céllal, hogy saját soraikban megfélemlítésként, az esetleges ellenállás megelőzéseként szolgáljanak, és rendszerint a fővádlottak felett kimondott legszigorúbb büntetésekkel végződtek. Csak Magyarországon 1949 és 1952 között négy nagy pert rendeztek, ezeket egész sor kisebb per kísérte. Az 1950 és 1954 között a bíróságok elé 781 542 személyt állítottak, akik 58,8 százaléka ellen vádat is emeltek. 1952-től 1955-ig 516 000 vádat emeltek 1,1 millió feljelentés alapján. Csak az 1952. év második felében a bíróságok 102 094 személy elleni eljárást szüntettek meg olyan személyek ellen, akiket a nyomozó szervek bűnösnek minősítettek.

Varga László *Kádár bírái előtt* című könyvében, Balogh Sándor *Az 1949–1953-as nehéz idők krónikája* című könyvére hivatkozva közli, hogy a három év legádázabb üldözései alatt több mint 1,5 millió kihágási és bírósági eljárást vezettek Magyarországon. Az országban nem volt olyan család, amely közvetlenül vagy közvetve nem volt érintve ezekben az intézkedésekben, beleértve a legmagasabb állam- és pártfunkcionáriusokat is. Biszku Béla miniszterelnök-helyettes 1962. novemberi jelentése szerint e perek folyamán halálra ítélték és kivégeztek 28 személyt, a börtönökben, vizsgálati fogságban és internáló táborokban 23 személy vesztette életét, a letartóztatástól való félelmében, elkeseredésében öngyilkos lett 4 személy, 6 személy pedig a koncepciók ügyekben kifejtett tevékenységéért érzett felelőssége következtében öngyilkos lett. Az 1956-os évben a politikai elítéltek száma még mindig 7000 körül volt.

1956 decemberében, a Kádár-kormány kezdeti konszolidálása után, megkezdődött a forradalom azon a részvevőinek a letartóztatása, akiknek nem sikerült külföldre menekülniük. A következő három év folyamán kb. 20 000 személyt tartóztattak le, háromezret internáltak és több mint 230-at felakasztottak a rögtönítélő és rendes bíróságok döntései alapján, köztük Nagy Imrét is. Több tízezer embert pedig elbocsátottak munkahelyéről. Csak azután kezdődött egy lazább, lágyabb szocialista rendszer kiépítése, ami gazdasági és szociális téren kicsivel jobb helyzetet eredményezett.

Azonban, az ötödik – Nagy Imre és társai elleni – per is azonos minta alapján volt előkészítve. Ebben a perben, Nagy Imrével az élen, négy személyt ítélték halálra és végeztek ki, egy személy (Losonczy Géza) nem eléggé világos körülmények között a börtönben vesztette életét, a többiek pedig börtönbüntetést kaptak.

A magyarországi perekről beszélve meg kell jegyezni, hogy csak az első – a Rajk-per – volt nyilvános, nagy újság- és rádiópropaganda mellett. A szervezői nagy nemzetközi benyomást kívántak és vártak, de megtörtént az ellenkezője. A világ közvéleményében ez a per a Rákosi-rezsim és a kelet-európai országok politikájának kompromittálásaként folyt le. Mindez valószínűleg tanulságosan hatott a szervezőire, így a további pereket a nyilvánosság szemétől távol tartották, esetleg belső pártvonalon értesítették a párttagságot. Minden ilyen perben

szerepelt az a vád is, hogy a letartóztatottak Jugoszlávia és a nyugati hatalmak utasítására szervezkedtek és működtek, számukra kémkedtek, és szándékukban volt az állami rendszer megdöntése.

Az 1956-os magyarországi forradalmi események kapcsán két kérdéstről létezik bizonyos kételkedés.

Az első kérdés Tito és Nikita Hruscsov november 2-a és 3-a között megtartott titkos brioni találkozására vonatkozik, amelyet a szovjet fél sürgős követelésére tartottak meg. Ezen a találkozón a jugoszláv vezetőség beleegyezését adta a második szovjet katonai közbelépéshez Magyarországon, és Tito szorgalmazására az új magyar kormány miniszterelnökévé Kádárt jelölték, akit előnyben részesítettek Münnich Ferencsel szemben, mert az utóbbi Rákosi idejében nagykövet volt Moszkvában, míg Kádár addig a börtönben ült. Egyeseknek vitás a kérdés, miért egyezett bele Tito a második szovjet közbelépésbe, annak ellenére, hogy Jugoszlávia érezhetően a forradalom pártolója volt. Veljko Mićunović, az akkori jugoszláv moszkvai nagykövet 1977-ben megjelent Moszkvai évek 1956–1958 című feljegyzései szerint ez a beleegyezés kizárólag annál az oknál fogva következett be, hogy úgy ítélték meg: Magyarországon a fejlemények veszélyes irányba terelődnek, ennek következtében a legreakciósabb erők juthatnának hatalomra, azáltal pedig Magyarország nagyon kellemetlen, sőt veszélyes szomszédává válhatna az ország északi határán. Amellett nem kell elfelejteni, hogy Jugoszlávia szintén szocialista ország volt, de a keleti országoktól eltérő irányvételrel, és így a Magyarországnak a demokratizált szocialista irányzat felé hajló erői melletti állásfoglalása érthető.

A másik probléma Nagy Imre és társai ügyére vonatkozik. Gyakran hallhatunk olyan véleményt, hogy Tito, illetve a jugoszláv vezetőség Nagy Imrét kiszolgáltatta a szovjeteknek. A rendelkezésünkre álló dokumentumok bizonyítják, hogy mielőtt Nagyék elhagyták volna a jugoszláv nagykövetséget, írásbeli megegyezés született a jugoszláv és a magyar kormány között arról, hogy Nagyot és társait hazaengedik, hogy szabad elhatározásuk szerint elmenhetnek valamelyik másik országba, és nem kívánják őket felelősségre vonni. Ebből a célból Budapestre utazott Dobrivoje Vidić, az akkori külügyminiszter-helyettes. Nagy Imrét és társait a nagykövetségről való kimenetelük után a szovjet katonák elrabolták, a szovjet parancsnokságra vitték, miután a romániai Snagovba internálták, és az 1958-as koncepciók elkészítéséig ott tartották őket. A jugoszláv tiltakozó jegyzékek után a Kádár-kormány ellentmondásos közleményeket adott ki. Mindezeket a későbbi történések megcáfolták. Egyetlen momentum sem mutatta, hogy a jugoszláv szervek bármilyen formában is szövetkeztek volna a magyar vagy a szovjet szervekkel. Ez nem ésszerű, mert a forradalmi történések ideje alatt a jugoszláv fél határozott állást foglalt a magyar nép szabadságra való törekvései mellett. Egyes diplomatáink állítása szerint Nagy Imre közvetlenül a nagykövetségről való kimenetele előtt saját

kezüleg írt egy kijelentést, amelyben megerősíti, hogy saját határozata alapján megy ki, és köszönetét fejezi ki Jugoszláviának a nyújtott menedékjogért. Ezt a dokumentumot azonban eddig nem sikerült feltárni.

Az októberi felkelés okai és jellege kapcsán kezdettől fogva voltak ellentétes értékelések. Míg a hivatalos magyarországi politika – a Szovjetunióból és a keleti országokból, valamint más kommunista pártokból jövő támogatás és propaganda segítségével – már a Kádár-kormány november 4-i megalakításától az ellenforradalom jellegét hangsúlyozta, a jugoszláv fél úgy ítélte meg, hogy autentikus népi forradalomról, a magyar nép és a munkásosztály bürokrata önkénnyel való elégedetlenségéről, a demokratizálás utáni vágyról és Magyarország a tömb-, illetve a szovjet politikának alárendelt helyzete elleni megmozdulásról van szó. Ezekről a kérdésekről akkoriban széles körű, ádáz vita folyt a médiában, melyben a figyelem középpontjában, az említett értékelés mellett, a következő témák is szerepeltek: a „személyi kultuszról” szóló tézis, a „Nagy-ügy”, a szovjet katonai intervenció, a munkástanácsok kérdése, a nemzetközi munkásmozgalom policentrizmusa vagy „egyöntetűsége”, valamint a vita mód-szerére vonatkozó szempontok.

A fent említett kérdésekkel nagyjából kimerül a demokratizálási folyamatokra kerékkötőként ható irányzatok és erők meglátása, nemcsak Magyarországon, de a kelet-európai „népi demokráciákban” is. Nem tartva igényt a teljességre, mert egy ilyen közlemény keretében az nem is lehetséges, remélem, hogy a problémáknak ez az áttekintése is bizonyos ösztönzéseként szolgálhat a további kutatásokhoz.

ON THE FACTORS IMPEDING DEMOCRATISATION EFFORTS IN SOUTH-EASTERN EUROPE AFTER 1956

The author reports on the factors impeding post-1956 processes. Primarily, the paper deals with the Hungarian show trials which were intended to prove that the Yugoslav leadership was revisionist, traitorous and an imperialist agent. Such trials were organised one after the other from Albania, through Hungary, Czechoslovakia, Poland and Romania to Bulgaria. After the December of 1956, the early consolidation of the Kádár government, the arrests of those revolutionaries started who had not managed to leave the country. In the next three years, approximately 20,000 people were arrested, 3000 deported and more than 230 hanged based on sentences by summary and regular courts, among whom was Imre Nagy.

Key words: 1956, democratisation efforts, show trials

Tomán László

AZ 56-OS MAGYAR FORRADALOM, AHOGY IVAN IVANJI LÁTTA

The 1956 Hungarian revolution as seen by Ivan Ivanji

A forradalom 50. évfordulójára jelentette meg Ivan Ivanji új könyvét, a *Mađarska revolucija 1956* címűt (Samizdat B92, Belgrád, 2007), amelyben a maga élményei, néhány könyv és a számára hozzáférhető dokumentumok alapján kísérelte meg felrajzolni a magyar forradalom történetét. Ezerkilencszázötvenhat nyarán Ivanji Budapesten tartózkodott, és jelen volt a Petőfi Kör néhány összejövetelén. Amikor Magyarországon megkezdődtek a tüntetések, a *Mladost* című hetilap újra kiküldte a forrongó országba. Kerülő úton jutott el Budapestre (más jugoszláviai újságírókkal együtt). Amikor megérkeztek, nagyban folytak az utcai harcok, s nekik első teendőjük volt, hogy interjút készítsenek Kádár Jánossal, az MSZMP frissen kinevezett főtítkárával. Utána még több mint egy hétig volt Budapesten, mígnem az akkori jugoszláv követ, Dalibor Soldatić követelésére a követség családtagjait szállító autóbusz vissza nem hozta hazájába. Tomán László írása méltatja Ivanji kötetét, de egyben ki is igazítja a könyvben közölt tévedéseket.

Kulcsszavak: 1956, Ivan Ivanji, tévedések

Emlékezéssel kell kezdenem. Negyedikes gimnazista voltam (a régi, nyolcosztályos gimnáziumi rendszer szerint), az egykori Újvidéki Magyar Királyi Állami Gimnázium tanulója. A földszinten volt a tantermünk. Valószínűleg nem nagyon érdekelt a tanár magyarázata – ki tudja ma már, milyen óra volt –, s kinéztem az ablakon. Egy diák söpörte az udvart. Tudtam: levetédfoglalkozás van az egyik felső osztályban, s ez a fiú nem vehet részt rajta, nem lehet levente, sem cserkész. Udvart kell söpörnie. Már a háború után vagyunk. Fiatal írók találkozója Újvidéken. Az egyik fiatal íróban felismerem azt a söprögető fiút. Ivan Ivanjinak hívják. Akkor már műszaki szakközépiskolába járt. Előtte – a két találkozás között – végigszenvedte az auschwitzzi (Oświęcim) és a buchenwaldi haláltábor poklát. Már középiskolás és egyetemista korában verseskönyvei jelentek meg (*Smešak pod tačkom razno, Živeću uvek prolećem*), megírta haláltábori élményeit (*Čoveka nisu ubili*). Újságírással foglalkozott, de színházakban is tevékenykedett. Josip Broz Tito német nyelvű tolmácsa volt, tehát a legnagyobb fokú bizalmat élvezte; Bonnban diplomáciai szolgálatot teljesített. A Milošević-korszakban Bécsbe távozott, s idejének egy részét most is ott tölti. Legközelebb Budapesten találkoztam Ivanjival, a forradalom alatt. Én egy csöndes napon elmentem a jugoszláv konzulátusra, amely akkoriban,

ha jól emlékszem, a Thököly úton volt, hogy megérdeklődjem, hogy juthatnék haza, mivel a vonatok nem közlekedtek. (Nem jutottam fel a hazainduló autóbusszra.) Ott láttam Ivanjit a konzulátus előcsarnokában, valakivel beszélgetett. Nem léptem hozzá. Újabb találkozásunk a hetvenes évekre esett. Az akkori Tito sugárúton találkoztunk, a Báni palota sarkán. Egy közös ismerősünk felől érdeklődött, aki akkor magas tisztséget töltött be. „Barát-e még vagy funkcionárius?” – kérdezte. Azóta nem láttam.

Tudtam, hogy Budapesten volt a forradalom alatt mint a *Mladost* című hetilap kiküldött munkatársa. Akkori cikkeit nem olvastam. Ezerkilencszáznyolcvanhatban, a magyar forradalom és szabadságharc 30. évfordulójára jelent meg *Jedna mađarska jesen* című – alcíme szerint – történelmi regénye, a Književna zajednica Novog Sada kiadásában. A könyvben – mely a magyar forradalomról sötét képet fest – egyfejezetnyi regény és egyfejezetnyi tényállás (Az események folyamata címmel) váltakozik. Azt hiszem, hogy a *Jedna mađarska jesen* az egyik legcsúnyább könyv, amely 56-ról megjelent. Mintha Kádárék bértollnoka írta volna.

Most pedig, egy kis késéssel, de valójában a forradalom 50. évfordulójára jelentette meg Ivanji új könyvét, a *Mađarska revolucija 1956* címűt (Samizdat B92, Belgrád, 2007), amelyben a maga élményei, néhány könyv és a számára hozzáférhető dokumentumok alapján kísérelte meg felrajzolni a magyar forradalom történetét. (Meg kell jegyezni, hogy említett regényének dokumentáris részéből sokat vett át, egész mondatokat ismételt meg ebben a könyvében. El kell ismerni, hogy nem használja az ellenforradalom minősítést, hanem következetesen forradalomnak nevezi az 56-os eseményeket.)

Jellemző, hogy mindkét könyvének fedőlapján egy-egy borzalmas pesti kép látható: a regényen egy felakasztott ÁVH-st látunk, az idei köteten egy földön fekvő hullát. Talán ezek a fedőlapmegoldások jellemzik Ivanji egész állásfoglalását az 56-os forradalommal szemben.

*

Ezerkilencszázötvenhat nyarán Ivanji Budapesten tartózkodott, és jelen volt a Petőfi Kör néhány összejövételén. Amikor Magyarországon megkezdődtek a tüntetések, a *Mladost* című hetilap újra kiküldte a forrongó országba. Igen ám, de mire beszerezte az akkor még kötelező vízumokat, Magyarországon kitörték a harcok, s ő csak nagy nehezen, kerülő úton jutott el Budapestre (más jugoszláviai újságírókkal együtt). Amikor megérkeztek, nagyban folyt az utcai harcok, s nekik első teendőjük volt, hogy interjút készítsenek Kádár Jánossal, az MSZMP frissen kinevezett főtitkárával. Utána még több mint egy hétig volt Budapesten, mígnem az akkori jugoszláv követ, Dalibor Soldatić követelésére a követség családtagjait szállító autóbusz vissza nem hozta hazájába.

Ivanji már előítéletektől eltelve lépett Magyarország földjére. Nem is csoda, hisz fiatal korában a magyar hatóságok küldték haláltáborba, s ő ezt nem tudta elfelejteni. A háború előtti és alatti Magyarországot csak mint fasiszta országot említi, Horthy Miklóst több helyen diktátornak nevezi. A követség egy alkalmazottja pedig egy ízben azt mondja neki, hogy csak ők ketten értik meg, „mi Magyarország, és mi történik itt”, mivel mindketten a Száván innenről valók, ellentétben a dalmát származású követtel. Persze a trianoni békéről is lenézően, gúnyosan beszél, s úgy állítja be, mintha nem is magyar területeket szakítottak volna akkor le Magyarországról. A Petőfi Körről az a véleménye, hogy ott készítették elő a forradalmat, s lehetetlennek tartja, hogy nem volt kapcsolatuk nyugati titkos ügynökségekkel.

Az október 23-i eseményeken nem volt jelen, csak másodkézből szerzett értesülésekre alapoz. Néhány szemtanú vallomásából s könyvekből meríti ismereteit. Valójában a megdőlt rendszer embereinek tanúskodására, véleményére támaszkodik. Megállapítja azonban: „...Minél inkább belemélyedünk a tanúk és a szemtanúk nyilatkozataiba, annál bizonytalanabbak vagyunk, hogy mi is történt valójában.” Hamisan állítja be Nagy Imrének – akiről egyébként egy helyen azt írja, hogy hazudott a szovjetek képviselőinek – a Parlament erkélyéről mondott október 23-i beszéde kezdetét, illetve a tüntetők reagálását az „Eltársak!” megszólításra. Közismert, hogy Nagy Imrét a tömeg követelésére közvetlen munkatársai vitték a Parlamentbe. Ivanji mégis azt állítja, hogy míg Nagy Imre beszélt, ott állt mögötte, „a félhomályban”, Kádár és Gerő. A későbbiekben Ivanji azt mondja, hogy Nagy Imrének, amikor kormányát összeállította, nem volt alkalma közvetlen munkatársaival megbeszélni az ügyeket, s hogy a négy koalíciós párt képviselőiből összeállított kormánya nem elégitette volna ki „az izgatott, részben felfegyverzett tömeget”.

Ivanjinak egész könyvében van néhány nagy problémája, amelyek köré csoportosítja mondanivalóját. Az egyik ilyen probléma az események „központ”-jának kérdése. Sehogy sem tudja elfogadni azt, hogy a tüntetés spontánul jött létre, hogy maguk az egyetemisták szervezték meg, minden „külső” segítség nélkül. Azt is kétségbevonja, hogy a Műszaki Egyetem követeléseit az egyetemisták állították össze: „Senki kívülről nem szuggerált nekik semmit?” – kérdezi. (A szegedi egyetemisták pontjairól, követeléseiről nem is hallott.) „Egyszerűen nem tudok hinni a tömegtüntetés teljes spontaneitásában... Nem hiszem, hogy senki sem állt azok mögött a »spontán« követelések mögött, amelyeket színleg („kobajagi” áll az eredetiben) a Műszaki Egyetemen állítottak össze, és a budapesti 23-ai tüntetésre való felhívás mögött.” Úgy véli, hogy esetleg az elmúlt 50 évben valamit elhallgattak, s hogy vannak olyan bizonyítékok, amelyeket még titokban tartanak. „Később” megtudta, hogy a kecskeméti tüntetés mögött egy bizonyos Hambi Tivadar volt horthysta tiszt állt, aki „folytatni akarta a második világháborút a maga módján, vagy egyszerűen bosszút

akart állni”. A továbbiakban látni fogjuk, hogy Ivanji „külső erők”-et (CIA, Szabad Európa Rádió), illetve a Horthy-rendszer maradványait gyanúsította a tüntetések kirobantásával. Érdekes Ivanjinak az a feltételezése, hogy a Petőfi Kör szervezői és a jugoszláviai intézmények vagy egyének között volt valamilyen kapcsolat. „Vajon mégis létezett valahol egy központ – kérdezi –, amely előkészítette és megszervezte a tüntetéseket 1956. október 23-án Budapesten és egész Magyarországon is, és megfogalmazta a követeléseket a hatalommal szemben?” Véleménye szerint a „kezdeményezés mindenestre a Nagy körüli csoporttól jött... nem hiszek a teljes spontaneitásban. Erről azonban nem látott napvilágot semmilyen dokumentum, amelynek bizonyító ereje van.” Megjegyzem: Ivanji nemcsak hogy nem volt ott az október 23-ai budapesti tüntetéseken, de a forrásművek, melyeket használt – s melyeket sem lábjegyzetekben, sem a könyv végén nem sorol fel, csak szöveg közben említi őket –, sem teljesen megbízhatóak. Paul Lendvai (ő Lendvajnak írja), Háy Gyula (nála Julius Háj), Dalos György, Charles Gati könyveire, cikkeire hivatkozik, de nem voltak a kezében például az 1956-os Intézet kiadványai, sem Ómolnár Miklós *12 nap, amely...* című kötete stb.

A tüntetések és a forradalom résztvevőiről Ivanji azt mondja, hogy azok nemcsak a Szovjetunió ellenségei voltak, hanem „elsősorban az államosítással és az agrárreformmal megkárosítottak... de itt voltak Mindszenty bíboros – egyfajta magyar Stepinac – hívei, sőt Hitler szövetségese, Horthy Miklós rendszerének hívei is”. A forradalmárok között („a barikádok másik oldalán”) „mind szemtelenebbül” feltűntek a volt Horthy-tisztek és más nacionalisták, akik nemcsak a második, hanem az első világháború revíziójáról ábrándoztak”. Azt a következtetést vonja le Ivanji, hogy mind a forradalomban, mind pedig fél évszázaddal utána megjelentek a fasiszmus elemei. Különösen az ingerli, hogy a tüntetéseken és a forradalmárok soraiban állítólag – legalábbis öszerinte – feltűntek a horthysta tisztek. Kecskeméten a forradalmárok közé keveredtek a jugoszláviai újságírók. Az egyik forradalmárról („felkelő”-ről, mint Ivanji mondja) azt közli: „Emlékszem, azzal dicsekedett, hogy van katonai tapasztalata, százados volt abban a hadseregben, amely Oroszországban harcolt a második világháborúban.” S hozzáteszi: „Nem ismerte el Nagy Imre kormányát...”

Ivanjit izgatja, hogy honnan voltak a forradalmároknak fegyvereik. „Nem tartom lehetetlennek, hogy az orosz titkosszolgálat a tüntetések kezdetén puskákat, gépfegyvereket és kézigránátokat adott a jövődöbéli felkelőknek, hogy legyen kifogása a brutális fegyveres beavatkozásra.” Brutális feltételezés! Egy másik helyen azt állítja, hogy a fiatalok megállítottak egy katonai teherautót, s a rajta levő biztonsági emberektől ragadták el a fegyvereket. Hogy vehették el a fegyvereket a tapasztalatlan fiatalok a jól kiképzett különleges alakulattól? – teszi fel a kérdést. Biztosnak látja, hogy az első éjszaka a felkelők a rendőralomlásokról, kaszárnyákból, fegyvergyárból szereztek fegyvert – ami igaz –, de

hogy sikerült nekik, fegyverteleneknek, mindezt végrehajtaniuk? „Furcsa (!), de meg kell állapítani, hogy több katona és rendőr egyhamar átállt a felkelők oldalára...” – írja a szerző. A városi pártbizottság (Köztársaság tér) ostromáról szólva kifejti, hogy a felkelők számára vidékről és állítólag(!) Ausztriából érkezett fegyver. Fontosnak tartja megkérdezni: „...ki fegyverezte fel Nyugatról a magyar felkelőket, mennyire volt pontosan megszervezve, mely csoportok kapnak fegyvert... az sem lehetetlen, hogy a felkelők fegyvert kaptak az oroszoktól is, vagy hogy Gerő rendelkezése szerint agent provocateurök tevékenykedtek.” Ausztriának különösen fontos szerepet tulajdonít a magyarországi eseményekben, „mert nemcsak humanitárius segílyt, hanem fegyvereket és embereket is küldtek Ausztrián keresztül vagy Ausztriából”. Csupa gyanúsítgatás, találgatás, feltételezés. Azt is tudni véli, hogy egy moszkvai diplomáciai fogadáson Zorin szovjet külügyminiszter-helyettes és egy szovjet tábornok szemére vetették az akkori moszkvai osztrák nagykövetnek, hogy „az osztrák határon át emigráns bandák, több ezer Horthy-hívő, volt nyilas jön be, hogy a humanitárius segélyküldeményekben fegyver és lőszer érkezik, hogy Salzburgban, Linzben és Grazban illegális kiképzőközpontok működnek, amelyekben azokat a harcosokat képezik ki, akiket később Magyarországra küldenek”.

Megjegyzí Ivanji, hogy a nyugati médiumok „megkegyelmeztek a fajgyűlölőknek, Horthy fasiszta rendszere híveinek és a kommunizmus, valamint a Szovjetunió többi ellenségének”.

A forradalom alatti szervezkedésről azt állítja, hogy „néhány faluban (!) ismét megjelent a fasiszta Nyilaskeresztes Párt, a Hungarista Mozgalom, a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség és több keresztény szervezet”.

Nagy kérdés Ivanji számára, hogy ki lőtt először a tüntetéseken. Maga is bevallja, hogy erről több változat terjedt el, de csodálja, hogy a „békés tüntetők” fegyverhez jutottak, amikor a Magyar Rádió épületéhez érkeztek, mivel kétségtelen, hogy ott dördültek el az első lövések. Azt mondja, hogy amikor a tüntetők a rádió elé értek, rájuk lőttek a rádiót védő ÁVH-sok, a tüntetők meg visszalöttek. Szerinte katonai teherautókból osztogatták a fegyvereket a fiataloknak.

A forradalom alatti helyzetet két szóval jellemzi Ivanji: káosz és anarchia. Könyve egy fejezetének ezt a címet adta: A zűrzavar ideje. „...Hatóságok nem voltak, teljes anarchia, káosz uralkodott – mondja. – A közelmúlt történelmében nem jegyeztek fel olyan anarchikus erőszakot, amilyen egy hétig uralkodott Budapest utcáin... Október utolsó és november első napjaiban Magyarországon virágzott a fejtelenség.” Azt azonban egész, 232 oldalas könyvében sem ismeri el, hogy a magyarok akkor a szovjet megszállás és a kommunista diktatúra ellen harcoltak, hogy ezekben a napokban helyreállt a többpártrendszer, a sajtó- és a szólásszabadság, hogy megszűnt a rettegés az ÁVH-tól, hogy soha nem tapasztalt egység valósult meg, hogy örömmámorban úszott az ország. Sőt egy helyen azt említi, hogy azok is féltek, akikről tudta, hogy ellenségei a Rákosi-rendszernek, s ezért a vezetők közül sokan védelmet kértek a jugoszláv követségtől.

„Az a terror, amely október 25. és november 4. között uralkodott Budapest utcáin és szélében Magyarországon, bebizonyította, hogy milyen veszélyt jelentene, ha az a hatalom indítaná el a fejlődést, amely az ország szovjetbarát kommunizmusának revíziója alapján áll” – írja, s hozzát teszi. „A terror az egyetlen megfelelő szó... A csöcselék fasiszta jelképekkel ékesített zászlókat vitt... Az én számomra ez is annak a bizonyítéka, hogy a tüntetéseket a sztálinista típusú kommunizmus és a magyarok óriási többsége által megszállóknak tekintett szovjet csapatok elleni harcot nem lehet egyértelműen egységes, dicsőséges, gyönyörű tettek tartani.” (Bebizonyosodott, hogy lehet – T. L. megj.)

A Kossuth téri vérengzésről is beszél Ivanji. (Nem volt jelen.) Először megállapítja: „...meglepő, hogy annyi tűzfegyver került gyorsan magánkezekbe a fiatalok körében is”. A tüntetők a téren ilyen jelszavakat kiáltottak: „Nem vagyunk fasiszták!”, „A rádió hazudik!”, „Az oroszok velünk vannak!”. A tömeg a Kossuth terere ért. A teret szovjet harckocsik és páncélaútvédték. Eközben a Központi Bizottság épületében Gerő, Nagy és Kádár Mikojannal, Szuszlovval és Szerov tábornokkal tárgyalt. A téren megszólaltak a fegyverek. Ivanji szerint „nem világos, ki lőtt elsőnek, de biztos, hogy a Földművelési Minisztérium tetejéről géppuskatűzvet zúdítottak a civilekre”. Szerzőnk hisz a New York Times tudósítójának, aki szerint „tragikus félreértés”-ről volt szó.

Ivanji szemtanúja volt a Köztársaság téri eseményeknek, az MSZMP budapesti vezetősége épülete ostromának. „Nem láttam mindent – vallja be –, nem erősíthetek meg minden részletet, de éreztem egy iszonyatos hangulatot, a lincselés forró leheletét, habár hideg ősz volt.” Részletesen leírja, hogy a Köztársaság téren mi történt, s hivatkozik Erich Lessing osztrák fotós fényképeire. Nem bocsátkozom az események boncolgatásába, mert nem az én dolgom. Eleget írtak róla pró és kontra is. Ahogy Ivanji mindent leírt, azt bizonyítja, hogy semmi esetre sem helyesli a történeteket, s ez is beletartozik az általános képbe, melyet a forradalomról festett. Azt a kérdést fel sem veti, hogy mit kerestek ÁVH-sok a pártbizottságban (és a Magyar Rádió épületében), s hogy milyen kapcsolat volt az MDP–MSZMP és az ÁVH között. Hisz az államvédelmi, nem pedig pártvédelmi hatóság volt.

Lincselésről máshol is beszámol. Egy lincselést látott a Lenin körúton. Szerinte „ilyen hallatlanul rémes módon, bírósági ítélet vagy személyazonosság megállapítása nélkül talán tízével vagy százával haltak meg az emberek. Valószínűleg nincs szó tömeges jelenségről, mert arra nem volt idő”. Tehát ha nem vonulnak be másodszer is a szovjetek, további lincselések is előfordultak volna – ez az ő ki nem mondott véleménye. Egyébként a lincselésnek egy egész fejezetet szentel, de csak kommentálja, amit az előzőekben írt. Érdemes megemlíteni, hogy könyvében, amelyet enyhén Kádár-barátnak lehet nevezni, amellet, hogy a forradalom alatt történt kilengésekről ír – valójában kettőt mond el részletesen –, nem említi sem az ÁVH borzalmait, sem az Andrássy út 60. kazamatáit,

sem a recski kényszermunkatábort, sem a Rákosi-rendszer viselt dolgait, de a forradalom vélt negatívumairól részletesen beszámol. Még azt a kérdést is felteszi, hogy vajon a lincselést „személyes bosszú”-nak vagy akár „a forradalom lelkének” lehet-e nevezni.

A szerző beszél a forradalom alatti magatartásuk miatt később elítéltek számáról, sőt Kádár bűnéül rója fel Rajk és Nagy Imre kivégzését is. Nem említi a forradalom alatt elesetteket. Csak elő kellett volna vennie a *Sortüzek 1956* című könyvet (Antológia Kiadó, Lakitelek, 1993), sokat megtudott volna. (A hivatalos adatok szerint a megtorlásnak 228 ártatlan áldozata volt.)

Ivanji a közelmúltban is járt Budapesten. Vajon megnézte-e a Terror Házát? Ott látta volna azt, amit meg sem említ könyvében.

A forradalom alatt sok felirat jelent meg a falakon. Ivanji ilyen falfirkákat látott: „Akasszátok fel a zsidókat és a kommunistákat!”, „Vitéz Horthy, gyere vissza fehér lovon!” Más szemtanúktól nem hallottam, s nem is olvastam ilyet, de magam sem láttam. A „Ruszkik haza!” feliratokat, amelyek mindenütt ott voltak, nem látta szerzőnk. (Horthyról egyébként megjegyzi, hogy Magyarország „fasiszta diktátora volt 1919-től 1944-ig”. A volt kormányzó sok intézkedését, magatartását nem helyeseljük, de hogy „fasiszta diktátor” volt, az egy kis túlzás. Az ő uralma alatt többpártrendszer volt Magyarországon, ellenzéki lapok jelentek meg, működött a Szociáldemokrata Párt. Igaz, a Kommunista Pártot betiltották, a kommunistákat bebörtönözték, de át is adták a Szovjetunióknak, lásd Rákosi Mátyás esetét.)

A kommunista propaganda állításait követve Ivanji a magyar forradalomban a CIA kezét is látja. Felteszi a kérdést, miért nem foglalkozott senki azzal, „mit tett a CIA Magyarországon a forradalom előtt, alatt és után”. Említi Ivanji a CIC-t (Counter Intelligence Corps), amelynek egyik feladata volt a háborús bűnösök kézre kerítése. Ez a szervezet szerinte kapcsolatot teremtett „a magyar fasisztákkal, a nyilas párt funkcionáriusaival, s lehet, hogy néhányukat aktivizálta is 1956-ban”. Ezek persze merő rosszindulatú feltételezések.

Természetesen rendkívül rossz a véleménye Ivanjinak a Szabad Európa Rádióról (a továbbiakban SZER) és szerepéről a forradalomban. A SZER őszinte washingtoni utasítások alapján működött. Szerkesztői „részben volt horthysta tiszték voltak”. Ez a rádió felhívta a felkelőket, hogy „fokozzák a fegyveres harcot”. A SZER néha úgy hatott, mintha a felkelés vezérkara volna, parancsokat is osztogatott, „s úgyszólván vérontásra uszított”. Úgyszólván! Molnár József, a SZER egykori munkatársa *A Szabad Európa Rádió a forradalom napjaiban* című könyvében (Püski, Budapest, 2006) részletesen foglalkozik ezzel a kérdéssel. Kár, hogy ez a kötet nem jutott el Ivanjihoz.

Szerzőnk különösen kikel Mindszenty bíboros hercegprímás ellen. Mint már jeleztem, Stepinachoz hasonlítja, elfogadja Kádár álláspontját, mely szerint „ha úgy dolgozunk, ahogy Nagy kívánja... hatalomra jutna Mindszenty bíboros és egy

klerofasiszta rendszer”. „Nincs rá bizonyítékom – vallja be a szerző –, de hiszem, hogy a bíboros arra is gondolt, hogy a hagyomány és a régi törvények alapján (!) a magyar királyság kormányzójává kiáltja ki magát, és megkísérel kormányt alakítani.” Tehát: nincs rá bizonyítéka, de hiszi és állítja. Nem ez az egyetlen eset, amikor Ivanjinak „nincs bizonyítéka”, de állít valamit. Ez egész könyvén végig húzódik. Már említett regényében még inkább kifejezésre jut. Ennek jegyében állítja, hogy Mindszenty bejelentette: még egy beszédet intéz a magyar néphez. Ez a beszéd el is hangzott, de Ivanji nem tud, vagy nem akar tudni róla, ugyanis elmondja, hogy Kádárék átmentek a szovjetekhez, kormányt alakítottak, s ezzel megakadályozták Mindszenty második beszédét. A Szabad Kossuth Rádió november 3-án a 12 órás hírekben bejelentette: „Felhívjuk hallgatóink figyelmét, hogy Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása ma du. 17 órakor szöveget intéz a nemzetnek és a világ népeihez.” Ómolnár Miklós már említett könyvében a 447. oldalon ezt olvassuk: „20 órakor a Budapesti és a Győri rádió együtt közvetíti Mindszenty hercegprímás beszédét.” (A beszédet magam is hallottam budapesti tartózkodásom alatt. Ivanji tehát vagy tudatosan, vagy tudatlanságból meghamisítja a tényeket.)

Meg kell hagyni, bizonyos dolgokat jól lát. Azt mondja például, hogy Kádár november elsején feloszlatta az addigi pártot (MDP), és újat alapított Magyar Szocialista Munkáspárt néven. „Ismét a kommunista pártról volt szó – mondja a szerző –, csak új néven.” Hozzáteszi, hogy Kádár azon az éjszakán – miután előzőleg részt vett a Nagy-kormány ülésén – Münnichhel együtt elhagyta Budapestet, csatlakozott a szovjetekhez, Magyarország ellenségeihez. Ivanji egyébként idéz Kardeljnek november 18-án „a magyarokhoz” (?) intézett leveléből: „Kádár nem a maga embere, hanem orosz utasítások alapján tevékenykedik és tárgyal.” Amikor Nagy menedékjogáról beszél, hozzáteszi: „Kádár, tehát az oroszok.” Érdekes, hogy Ivanji Gerőt „rég, megrögzött sztálinistá”-nak nevezi, Kádárról és Marosánról azonban megjegyzi, hogy „liberálisabb és demokratikusabb politikusok”. Amit Gerőről mond, az pontos, de Kádár és Marosán minősítése enyhén szólva meglepő. A későbbi események más bizonyítanak. Ezzel szemben fontos, hogy megállapítja Kádárról: a moszkvai tárgyaláson annak a véleményének adott kifejezést, hogy az orosz katonai beavatkozás „vérontást” fog okozni, s utána a kommunisták „erkölcsi helyzete egyenlő lesz a nullával”. Mégis elfogadta a szovjet vezetők utasításait, s kormányának programját nem is a saját népe, hanem a Szovjetunió Kommunista Pártjának legfőbb vezetősége előtt mutatta be.

Gerőről, mint már jeleztem, nagyon rossz Ivanji véleménye. Azt is megállapítja, hogy az eseményekért Gerő felelős intrikái miatt. „Ő fegyveres összetűzést kívánt, de azt hitte, hogy könnyen győzelmet arat.”

Nem kerüli el szerzőnk a magyar forradalom és a szuezi válság közti összefüggést. „Ha elvesztette volna Magyarországot, Hruscsov elvesztette volna

hatalmát Lengyelország felett is... Ez biztosan politikai pályájának végét jelentette volna... talán az életébe is került volna... Másrészt nemcsak a keleti blokkról volt szó, mert ugyanakkor kezdődött a Szezei-csatorna körüli válság, majd a háború... Hruscsov tökéletesen kihasználta az esélyt. Titóra mint kifogásra, de mint alibire és ütőkártyára is szüksége volt mind Magyarországon, mind Egyiptomban... Ha nem látjuk az összefüggést a szezei válság és a magyar forradalom között 1956 őszén, nem érthetjük meg a helyzetet abban az időben... Izrael, Nagy-Britannia és Franciaország október 29-én fegyveresen megtámadta Egyiptomot, többek között azért is, mert úgy vélték: a Szovjetunió el van foglalva a magyarországi harcokkal, és nem tud majd beavatkozni a Közel-Keleten. A Szovjetunió azonban úgy vélte, hogy szabad keze van Magyarországon, annál is inkább, mert a nyugati hatalmakat elsősorban a kőolaj útja érdekli... Meg kell értenünk, hogy a szezei válsághoz képest Magyarország a Nyugat számára mellékes hadszíntér lett.”

„A magyar felkelés a sztálinizmus ellen kedden, október 23-án kezdődött – írja Ivanji –, s november 4-én, vasárnap fejeződött be. A túlerőben levő szovjet páncélosok fojtották meg. Megfojtották, de nem vetettek véget neki. Némely résztvevője számára a tragédia még csak megkezdődött.” Odáig is elmegy a szerző, hogy a kommunista rendszerek felszámolásának kezdetét is akkorra teszi: a Petőfi Kör, a magyar felkelés 56 őszén, az október 23-i tüntetések játszottak szerepet annak a rendszernek a megszüntetésében, lerombolásában, „amely történelmileg is halálra volt ítélve”. Bevallja, hogy tévedhet, habár sok könyvet olvasott a magyar forradalomról, de nem hihetett minden szerzőnek. „Tudom, hogy nem adhatok végleges képet a magyar forradalomról – mondja –, de remélem, hogy lényeges kérdéseket tehetek fel, amelyekre továbbra is keresni kell a választ.

Vizsgáljuk most meg, hogy mit is látott Ivanji az alatt a tíz nap alatt, amíg Magyarországon tartózkodott az 56-os forradalom idején!

A Lenin körúton a járdán látta egy tiszt holttestét, csak nem mondja, hogy magyar volt-e, vagy szovjet. „Ezekben a napokban sétáltam a városban, szörnyű jeleneteket láttam... hullákat a járdán, akácfákon lógó embereket.” Látta, mint mondtam, a Köztársaság téri eseményeket. Mindebből messzesemenő következtetéseket vont le a forradalom jellegére vonatkozóan. Erről a továbbiakban lesz szó.

A könyvek, amelyeket a magyar forradalomról olvasott, nem sokat segítettek neki a dolgok megértésében (?!). Megjegyzem, hogy Dobrica Ćosić ismert könyvét (*Hét nap Budapesten, Sedam dana u Budimpešti*) ritkán említi, pedig ott sok tényrt találhatott volna. Ivanji biztosra veszi, hogy a forradalom első éjszakáján, tehát a tüntetések után, a felkelők „a fegyvereket rendőrállomásokról, kaszárnnyákból, fegyvergyárakból szereztek... de nem világos, hogy sikerült puszta kézzel elfoglalniuk ezeket a jól őrzött intézményeket”.

Mint már említettem, a szerző összeszedett minden rosszat, amit a forradalomról összeszedhetett. Így például idézi Rónai Sándor – aki csatlakozott Kádár

kormányához – szavait, hogy november 4-én éjszaka a parlamentben „horthysta tisztek” sündörögtek, „darutollal a sapkájukon”, s őt és Dobi Istvánt, az elnökség elnökét arra akarták kényszeríteni, hogy a rádióba menjenek velük, „de amikor meghallották a szovjet ágyúk dörgését, megszöktek, s őket békén hagyták”.

Ivanji az irredentizmus nyomaira is bukkant a forradalom alatt. Azt állítja, hogy „nyíltan irredenta programmal” fellépő pártok is kértek működési engedélyt, de nem sorolja fel őket, s azt sem mondja, hogy engedélyezték-e működésüket, s miért gondolja, hogy irredenták voltak. Egyébként honnan tudta, milyen programjuk volt a pártoknak, amelyek csak működési engedélyért folyamodtak? Dudás József lapjáról (Magyar Függetlenség) például azt állítja, hogy „nyíltan fasisztabarát” volt. „Néhány csoport” – mondja – azt követelte a Nagy-kormánytól, hogy ismét állítsák fel az orszáگزászlókat, amelyek „az irredentizmus jelképei” voltak.

Az antiszemitizmusnak nem egy jelét vélte felismerni Ivanji a forradalom idején. Állítólag – nem mondja, hogy ő látta-e, vagy csak hallotta – röpcédulákat terjesztettek, falragaszokat helyeztek el ezzel a szöveggel: „Jelöljétek meg a kommunisták lakását fehér kereszttel, a zsidókat fekete kereszttel, mi tudjuk, mit fogunk tenni velük.”

Mellékesnek tetszhet, de jellemző Ivanji állásfoglalására a magyarsággal szemben, amit Petőfi Sándorról mond. A nagy magyar költőről, akinek nevét sem tudja helyesen leírni (Petőfy Sándort ír), azt állítja, hogy „egy szerb falusi mézáros fia volt”, anyanyelve pedig nem volt sem szerb, sem magyar, hanem szlovák, „mert a családban a szót az anyja, a szlovák Marija Hruz vitte”. Kossuth-tal szemben, aki – Ivanji szerint – arisztokrata volt, „Petőfi falusi szegény volt, és egy nemzeti kisebbség tagja” (!). Emlékszünk még, mit írt Petőfi? „Ha nem születtem volna is magyarnak, E néphez állanék ezennel én...” Vagy: „Magyar vagyok. (...) ...szeretem, hön szeretem, imádom Gyalázatában is nemzetemet.”

Kossuthról egy helyen megjegyzi, hogy neki Fidel Castro kedvesebb, mint Kossuth (!).

Ha már a történelemnél tartunk, érdemes idézni Ivanji egy bekezdését, amely erről szól: „Érdekes, hogy a lexikonokban, az interneten, sőt a hivatalos történetírásban manapság Magyarországon sokat félremagyaráznak, legendává alakítanak vagy elhallgatnak.” Fel kell tennünk a kérdést: vajon az, amit Ivanji az 56-os magyar forradalomról írt regényében és ebben a könyvben – hogy a Petőfi- és Kossuth-témáról ne is beszéljünk –, nem félremagyarázás, legenda-alakítás és elhallgatás?

Ivanji egy helyen Lukács Györggyel is foglalkozik. Megemlíti Lukács véleményét Madách Imréről, s hozzáteszi: „...úgy véltem, és ma is meg vagyok győződve, hogy Lukácsnak száz százalékgig igaza van, én valóban biztos vagyok benne, hogy Njegos sokkal jelentősebb epigonja Goethének Madáchnál, de Magyarországon Madáchot bántani nem ajánlatos, akár ha az ember Montenegró-

ban egy szóval kétségbe vonná Njegoš nagyságát.” (Csoda, hogy Madáchoz nem kiáltja ki szlovákká, mint Petőfit szerbbé.)

Említettem már, Ivanji néhány jugoszláviai újságíróval tartózkodott Magyarországon (Đuka Julius, Apró Mátyás). Jelentéseikről azt mondja, hogy „az utcai garázdaságokról írtak... a feltámadt szélső jobboldali és nacionalista, hogy ne mondjam, fasiszta jelszavakról és utcai megmozdulásokról a magyarországi városokban”. Hát láthattak mást a jugoszláviai kommunista újságírók? Nem is akartak mást látni.

Nem lett volna vérbeli „jugoszláv” újságíró Ivanji, ha az egész ügybe nem keveri bele a vajdasági magyarokat is. Titónak a szovjet küldöttséggel tartott megbeszélésével kapcsolatban említi, hogy a jugoszláv elnök esetleg „számolt azzal a lehetőséggel, hogy a vajdasági magyarok követik a budapesti példát”. Idézi az East European Quaterly 1998-beli cikkét, mely Jugoszláviának a magyar forradalomhoz való viszonyát taglalja, s amely szerint „Tito mindinkább félt, hogy a felkelés áttérjed Jugoszláviára is, s ezzel veszélybe kerülne az ő uralma”. (Meg kell jegyezni: annak idején nálunk arról beszéltek, hogy a magyar felkelés kitörésekor Jugoszláviában, elsősorban Vajdaságban felfegyverezték a párttagokat.) Érdekes Ivanjinak a következő tétele is: „Ami Jugoszláviát illeti, Tito támogatta Hruscsovot, megijedt a magyar irredentizmus feltámadásától, s elárulta Nagyot.” Leszögezi, hogy „nálunk (ti. Jugoszláviában, illetve Szerbiában – T. L. megj.) a mai napig nincsen érvényes – sem politikai, sem tudományos – megítélése a Magyarország iránti jugoszláv politikának az ötvenes években, különösen a forradalom alatt és után. Úgy vélem, az ötvenedik évforduló jó alkalom, hogy erről gondolkodni kezdjenek”. Véleményem szerint a mai Szerbia – a szerb politika, a szerb történetírás – túlságosan el van foglalva a saját ügyeivel (lásd: Kosovo), mintsem hogy az 56-os magyar forradalom megítélésével foglalkozzanak, túlságosan magyar belügynek tekintik, ami történet, semhogy állást foglaljanak róla, hát még hogy Tito szerepét mérlegeljék. Azt hiszem azonban, hogy Ivanjinak egy kérdésben igaza van: Tito elárulta Nagy Imrét és a magyar forradalmat, mégpedig valóban önös érdekekből.

Érdemes azzal is foglalkozni, milyen végkövetkeztetéseket vont le Ivanji a magyar forradalomból. „A felkelést a reformista kommunista erők (nevezük őket így) indították el, anélkül, hogy világos képük lett volna arról, mit kívánnak, de szemmel látható, hogy közöttük már nagyon korán, sőt talán kezdetektől fogva, először rejtetten, majd mind nyíltabban, olyan erők jelentek meg, amelyeknek nemzeti, sőt éppenséggel nacionalista céljaik voltak, revideálni akarták a második világháború eredményeit. Ezt antiszemita, sőt majdnem nyílt fasiszta jelszavakkal fejezték ki. Az eseményeknek ezt a részét – teszi hozzá a könyv szerzője – vizsgálták és emelték ki legkevésbé... Különösen fontos megállapítani, ki fegyverezte fel Nyugatról a magyar felkelőket (habár előzőleg megállapította, hogy a „felkelők” maguk szereztek fegyvert, ami igaz is – T. L. megj.), mennyire volt pontosan eltervezve, mely csoportok

kapnak fegyvert, vajon a fegyver mindig azokhoz érkezett, akiknek szánták, ki és hogyan hatott a Szabad Európa Rádió jelentéseire, volt-e pontos terv, vagy ment minden a maga útján, tervszerűtlenül.” Ehhez mindjárt hozzáfűzi véleményét a 2006. évi megemlékezésekről is, és ismét csöcselékről beszél, nyilaskeresztes zászlókról stb. Látszik, mennyire el akarja politizálni 56 hagyományát, de az is kiviláglik, milyenek a szándékai, amikor 56-ról valótlanságokat állít.

Ha már részletesen foglalkoztam Ivanji új könyvével, amelyről meg kell állapítani, hogy 56-ellenes pamflet, néhány tévedését is meg kell említeni.

Kádárrol azt mondja, hogy tudta, mi a börtön, hisz ő is lakója volt a sztálinista börtönnek, mégpedig „épp abban az időben, amikor Nagy volt a miniszterelnök”. Kádár 1951-től 1954-ig ült börtönben, Nagy Imre pedig először 1953-tól 1955-ig volt kormányfő, ami azt jelenti, hogy épp az ő miniszterelnöksége alatt szabadult Kádár. – Azt állítja Ivanji, hogy Nagy Imre „naftalinból” vette elő a régi koalíciós pártokat, s nem kívánt választást kiírni. Ezek a pártok (az SZDP, a Kiszgazdapárt, a Petőfi Párt néven újjászületett Nemzeti Parasztpárt) nem voltak addig sem „naftalin”-ban, hanem betiltották, elhallgattatták vagy egyszerűen félreértették őket, esetleg beolvadtak az úgynevezett Hazafias Népfrontba. Ami a választások kiírását illeti, nyilvánvaló, hogy a forradalom alatt, az alatt a rövid idő alatt erről szó sem lehetett. Ivanji nem ismeri október 6. igazi jelentését. Csak a Rajk-temetést említi, 1849. október 6-ról nem is hallott. – Nagyot kárhoztatja azért, mert a Rákosi-korszakban szétverték a demokratikus pártokat. Tévedés. Nagy Imre 1945–1946-ban volt belügyminiszter, azok az évek még nagyban koalíciós idők voltak, a pártok szétzúzása akkor történt, amikor Rajk László működött belügyminiszterként (1946–1948). Abban az időszakban voltak az úgynevezett kék cédulás választások is, amikor az MKP-nek csalással sikerült győznie. Ivanji szerint Horvátország, Vajdaság, a mai Románia, Csehország (!) és Szlovákia részei csak 1867-től kezdve tartoztak Magyarországhoz. Micsoda történelmi ismeretek! – Tildy Zoltánról (akit Tyldinek ír) azt állítja, hogy a „felszabadulás” utáni első magyar miniszterelnök volt. Ismét bebizonyosodik, hogy Ivanji felületes, és nem ismeri a történelmet. A második világháború utáni, sőt még háború alatti (hisz 1944-ben alakult) első szabad magyar kormány élén Dálnoki Miklós Béla állt. Tildy volt a háború után az első magyar köztársasági elnök.

A könyvben megtaláljuk Erich Lessing osztrák fényképész és tanár 13 felvételét a magyar forradalom alatti történésekről. Jellemző, hogy ebből öt ábrázol holttesteket, de a lelkes tömegről, amely október 23-án tüntetett a parlament és a rádió előtt, amely ledöntötte Sztálin szobrát, nem vett át Ivanji egy képet sem. Illetve egy képen látszik, hogy verik szét a szobrot.

Meg kell végül állapítanom, hogy Ivanjinak ez a könyve, annak ellenére, hogy ellenszenvvel ír 56-ról, igazi riportkötet. Gördülékeny, olvasmányos, néha

tényeket közöl, néha spekulatív, s ha olyan valaki olvassa, aki ebben a könyvben ismerkedik meg a forradalommal, még azt hiszi, hogy valóban így is történt, ez volt a helyzet. Aki ismeri a történelmet, aki foglalkozott 56-tal, észreveheti, hogy a könyv nem ad igazi képet a forradalomról, helyenként hamisít, a forradalom ellenségeivel és ellenzőivel ért egyet. Ivanji nem tudja megbocsátani 56 magyar hőseinek, hogy hozzájárultak a kommunizmus megdöntéséhez.

Az 56-ról szóló irodalom ezzel a könyvvel nem gazdagodott. Kár viszont, hogy a szerb nyelvű olvasóközönség épp ebből, egy ilyen könyvből ismerheti meg – vagy ismerheti félre – a magyar történelem egyik legdicsebb szakaszát.

THE 1956 HUNGARIAN REVOLUTION AS SEEN BY IVAN IVANJI

Ivan Ivanji published his new book entitled *The Hungarian Revolution of 1956* (Samizdat B92, Belgrade, 2007) for the 50th anniversary of the revolution. In the book, the author tried to outline the history of the Hungarian revolution based on his own experiences, a few books and the documents accessible to him. In the summer of 1956, Ivanji was staying in Budapest and attended a few meetings in the Petőfi debate club. When the demonstrations started in Hungary, the Mladost weekly sent him back to the country in uproar. He reached Budapest (together with other Yugoslav journalists) on a roundabout route. When they arrived, the street fights were well under way, and the first thing they did was to interview János Kádár, the newly appointed Hungarian Socialist Workers' Party secretary general. Having spent more than a week in Budapest, Ivanji was taken back to his country on the insistence of the then Yugoslav Ambassador, Dalibor Soldatić, in the bus that carried the families of Yugoslav embassy workers. László Tomán's paper praises Ivanji's book, but it also corrects the mistakes in it.

Key words: 1956, Ivan Ivanji, mistakes

ETO: 821.511.141 (497.11).09

Mák Ferenc

KALAPIS ZOLTÁN ÉS A SZELLEMI HONVÉDELEM

Zoltán Kalapis and a spiritual home-defence

A szerző Kalapis Zoltánról, vidékünk kiváló művelődéstörténeti kutatójáról és munkásságáról írt tanulmányt, aki a *Magyar Szó* „terepjáró” újságírójaként a bánági szórványmagyarság pusztuló portáinak rendtelenségében botlott először olyan kérdésekbe, amelyek az egyéni sorshelyzeteken túl a közösség jövőjének kilátástalanságát is megmutatták.

Kalapis Zoltán a Bánát krónikásaként indult, és roppant gazdag kutatói pályája során minduntalan e tájra tért vissza, úgy rendezve maga köré a magyar „lentséget”, hogy benne a teljes nemzeti történelem mutassa meg valódi szépségeit és ma már nem sejtett gazdagságát. Számára azonban láthatóan a történelem fogalma több, bővebb, mint amit a história eszmetörténete fogalomként, változó tartalommal ugyan, de mégis egységes struktúraként meghatározott és leírt. Szemléletének középpontjában két – minden esetben tágítható – princípium áll: a tárgyiasult történelmi emlékezet és az alkotó szellemek életműve.

Kulcsszavak: a délvidéki magyarság története, Kalapis Zoltán, kisebbségi lét

*(...) ingem alatt
mind gyakrabban érzem,
hogy nagyon is kihagy
szülőföldem,
a bajlátott Bánát
szívverése.*

(Cs. Simon István)

Egyre vékonyodó cérnaszálon függünk mi délvidéki magyarok, s ez a foszlásnak indult, egykor még biztosnak hitt kötelék, az anyanyelvünk és az általa körülírható és meghatározható szellemi és valós otthonunk, a „bácskai-bánági televény, a maradék s egyetlen reális hazánk”, a Délvidék. Kalapis Zoltán, a déli peremvidék kiváló művelődéstörténeti kutatója látta így a pusztulás elszomorító képeit egy 1994-ben papírra vetett vallomásában, mely a délszláv háborúnak a legsötétebb pillanatában született, az „*Itt és most*” közös széttekintés legreménytelenebb pillanatában, amikor az éppen összeomlott Jugoszlávia maradék magyarsága a túlélésért vívta keserves küzdelmét. Akkor és ott ahhoz is erő kellett, hogy a holnapi virradathoz reményeket fűzzön az ember, hogyan is gondolhatott volna bárki távlatos életstratégiák kidolgozására. A délvidéki ma-

gyarság sorsa akkor – a fegyveres martalócok, a népirtások és a haláltáborok, a fekélyes ideológiák és a felperzselt falvak világában – valóban cérnaszálon függött.¹

Bácska és a Bánság magyarságának élete, a szlavóniai és a drávaszögi nemzetársaival együtt, 1918 óta mindvégig a támaszát veszítette közösség imbolygó bizonytalanságába vezetett, annyi reménye nem lehetett a talpon maradásra, mint a nádszálra támaszkodó embernek, a mocsárvilág eltévedt vándorának. 1918-ban Bácska, a Bánság, Szlavónia és a Drávaszög magyarságát kiutasították a saját történelméből, s amikor a szerb gyarmatosító katonák megszállták a szülőföldjét, a saját sorsának is kitaszítottja lett. „Már máskor is elsóhajtottam – írta Kalapis Zoltán –, hogy nálunk, a nemzet testének déli peremén – akárcsak a nyugati, északi és keleti végein – a magyarság nem magától értetődő faktum, nem természetes állapot. Ha történetesen itt valaki magyarként jön a világra, egyáltalán nem biztos, hogy azzá is válik”, annyi a kényszerítő körülmény, annyi a gyökereket faragó fejszecsapás, hogy a nemzeti azonosságtudat megőrzésének esélye valóban cérnaszálnyi. Ha így szemléljük az elmúlt XX. századot, már az is kegyelmi állapotnak tekinthető, hogy az alvidéken háromszázéves közösségét veszített magányos ember magyarul, az anyanyelvén is szót tud érteni. A múltó évtizedek során a békésnek mondott korszakokat mindössze az különbözteti meg a kegyetlen időktől, hogy ilyenkor csendesebb volt a hivatalos politika lármás kényszere. Mi nem haldoklunk, mi így élünk – mondhatta volna a délvidéki magyar, ha valakit érdekelt volna a sorsa, a helyzete. Kitaszítottságunk története „retorzióval, a kollektív bűnösség hangoztatásával kezdődött, s egy ellentmondásos időszakkal folytatódott, amikor intézményeink felvirágoztak, amikor úgy tűnt, hogy minden rendben van, miközben – lassú víz, partot mos alapon – a beolvadás kíméletlen erővel ritkította népességünket, meg hát a csendes elszállingózás is apasztotta sorainkat”.² Minden időben nehéz volt e tájon magyarnak lenni és magyarnak megmaradni, nehéz tartósan megmaradni, nemzedékeken át, mert „ami elkezdődött 18-ban, folytatódott 44 után, más feltételek között, de ugyanabban az irányban”.

1918-ban a Balkán tört be Magyarország déli területeire.³ Egy, a polgári értelemben nem szervezett balkáni társadalom szállta meg a területet, amely azután hatalmi erőszakkal számolta fel az akkor már másfél évszázados múltra visszatekintő, hagyományos intézményrendszert és az intézményrendszer (törékeny) biztonságában élő, magyar nemzeti közösséget. A pusztítás rövid pár év alatt végigsöpört a vidéken, hogy utána hosszú időre rendezkedjen be a haldoklás állapota. Lebontották és meggyalázták kegyhelyeinket, ledöntötték hősi emlékműveinket, ledöntötték történelmi nagyjaink szobraikat, elvették a földeket, felszámolták az intézményeinket, basáskodó, dölyfös, kulturálatlan idegeneket ültettek a nyakunkba, akik cenzúrázták, és a maguk érdekei szerint alakították egész kultúránkat és iskolarendszerünket. Gubás Jenő *Magyarságtudat-*

hasadás című könyvében így foglalta össze a délvidéki magyarság kiszolgáltatottságának lényegét: „Megfosztottak hitunktól, évszázadokon át kialakított erkölcsinktől és egy olyan lelki nyomorba kényszerítettek, ahol az egykézés és az önpusztítás nemzeti sajátossággá vált, a beolvadás vagy kivándorlás pedig a boldogulás leggyakoribb módozata. És akkor még nem szóltam a tömeges kivégzésekről, megfélemlítésekről, a húszas évek áttelepítéseiről, az állásvesztésekről, a vagyonekbobzásokról, a földreform szelektív (csak a hatalomgyakorlóknak kedvező) alkalmazásáról és mindazokról a jogfosztottságokról, amelyek a síríg másodrendű polgárokká degradálnak bennünket.”²⁴ A magyarság helyzetén mit sem változtatott a tény, hogy az 1918-ban bevonuló katonaság a Délvidéken a szerb „athénitást”, a felvilágosodás és a romantika hagyományainak örökségét, a polgári nemzettudat szerb műhelyét is felszámolta, amit a szerbség máig nem tudott sem társadalmi, sem szellemi-önismereti szinten helyreállítani. Bácska és a Bánság, Szlavónia és a Drávaszög magyarsága teljes korábbi intézményrendszerét elveszítette, s amit kedvezőbb politikai körülmények közepette pótlásként kapott, sohasem érezte a sajátjának. Így jutottunk el oda, hogy aki az ezredfordulón látteleletet készít a délvidéki magyar populációról, kénytelen megállapítani: „A délvidéki magyarság szellemi-kulturális élete (...) gyarmatosított állapotokat tükröz; a közoktatásból, tájékoztatásból, politikából, az intézményekből teljes egészében hiányzik a keresztény értékrend és a magyar szellemiség. Idegen érdekek, szándékok, törekvések hatása alatt állnak pártjaink, intézményeink, amelyek nem képesek nemzeti érdekeinket megjeleníteni és eredményesen képviselni sem a többségi nép, sem az anyaország, sem pedig a nemzetközi tényezők felé.”²⁵ Valahol itt feszül az az elképzelt cérnaszál, amellyel e maradék-haza magyarsága egykori önmagához, történelméhez, hagyományaihoz, hitvilágához és anyanyelvéhez kötődik. Szétfoszlott nemzettudat, elbitangolt örökség, levetkőzött hagyományvilág, bedeszklázott önismeret és az anyanyelv elapadt forrása – ezek a magyar Délvidék kulisszái. „Népem egy része – nem is olyan elhanyagolható hányada – valamilyen formában cserbenhagyta anyanyelvét, ilyen vagy olyan módon rosszul sáfárkodott vele. Engedte megkopni, hagyta, hogy éltető nedvei kiszikkadjanak, olyannyira, hogy színehagyott lett, fakó és vértelen. Elfelejtett szavak temetője ez a mi nyelvünk, az idegen jövevények terepe. (...) Ezzel alighanem elérkeztünk a kisebbségi lét alapfeltételéig, a fennmaradás legnagyobb »titkához«: fel kell ismerni, hogy a létezéshez munkatöbblet szükséges, s ezt a többletet vállalni is kell”²⁶ – húzta feszesre a létezés kérdéseinek cérnaszálakból font hálóját Kalapis Zoltán.

Hogy a szerb hatalom 1918–1920-ban milyen programmal és mekkora elszántsággal látott neki a megszállt, majd elcsatolt Délvidék magyar társadalmának, a magyar közösség értékrendjének erőszakos felszámolásához, az egy hírhedt könyvben, Vladan Jojkić *Nacionalizacija Bačke i Banata* (1931) című művében mutatkozott meg a legeggyértelműbb formában. Programadó mivel-

tában a Jojkić-tanulmány a gyarmatosítás ideológiai alapművének tekinthető. A precíz statisztikai adatokra és gazdasági elemzésekre épített történeti mű a szerb hatalom kezében máig ható érvénnyel vált politikai fegyverré. Vladan Jojkić fontosnak tartja megismerni a történelmi Magyarország talán leggazdagabb vármegyéinek – Bács-Bodrog és Torontál vármegye – múltját és az 1919-ben adott jelenét, etnikai összetételének, demográfiai mutatóinak, gazdasági erőforrásainak történelmét, mindazon látható és láthatatlan hatóerőkkel együtt, amelyek olyanná tették a Délvidéket, amilyen a szerb „felszabadítás” pillanatában volt. „De még ennél is fontosabb megismerni azokat a politikai, gazdasági, kulturális, biológiai, földrajzi és közlekedési tényezőket, amelyek valahol a mélyben erőteljesen befolyásolták a vidék demográfiai valóságának, társadalmi életének – működő államjogi rendszerének – kialakulását és működését.”⁷⁷ Hiszen csak ezeknek az ismereteknek a birtokában lehet hatékony államhatalmi eszközökkel fellépni a hagyományos magyar értékrend ellen. Csak a létező társadalmi struktúra mélyszerkezetének, legapróbb alkotóelemeinek megismerése, a részletek és az összefüggések felderítése vezethet oda, hogy kellő hatékonysággal léphessenek fel a közösségi élet szerves fejlődésének a megakadályozása érdekében, és hogy a felszámoláshoz szükséges eszközök kiválasztása is megfelelő legyen.

Nem elegendő megfosztani a magyarságot az anyagi javaktól, kisajátítani a magyar tulajdonban levő nagy- és középbirtokokat, nem elég gazdaságilag és kulturálisan is gyarmatosítani a délvidéki magyarságot, szellemében, öntudatában is elemeire kell szétbontani, meg kell semmisíteni közösségi erőforrásokat. Mint hullakamrában a tetem, úgy fekszik előtte a délvidéki magyar társadalom, miközben a tudós a szikék közt válogat. Egy nemzeti közösségen belül – mutatott rá Vladan Jojkić – „az iskoláskorú, fiatal nemzedékek tagjai a legfogékonyabbak az újra, az ő lelkükben zajlik a legerőteljesebb küzdelem az új jelenségek befogadása és a hagyományos értékek megőrzése között” –, és mert ők a leggyengébb, legkiszolgáltatottabb pontjai a közösségnek, ezért az ő számukra kell vonzóvá tenni a szerb nemzeti eszméket. Egyszerre kell tehát aktív és határozott fellépéssel megvalósítani „az uralkodó nemzet számbeli fölényét”, és passzív, de nem kevésbé határozott politikai nyomással „rombolni az ellenálló kisebbség nemzeti öntudatát”. A rombolást az ideálok és az eszmék terén kell elvégezni, és erre a valási élet, az egyházi közösségek értékeinek a pusztítása a legalkalmasabb, ezután következik az oktatás, a kultúra, a sajtó, az irodalom és a művészetek, vagyis a nemzeti és szellemi értékek közvetítésére alkalmas intézmények elsorvasztása és felszámolása. S hogy ezt milyen komolyan gondolták, bizonyítja azt az a lélektani megalapozottság is, amelynek során kimutatták: az asszimiláció sokkal kisebb ellenállásba ütközik az urbánus környezetben, ahol a családi és a közösségi kötelékek némileg lazábbak, mint faluhelyen, ahol a hagyományos összetartozás még a határozott, régi formájában él. Ezen belül a nőket kell erőteljes szerb pro-

pagandával megcélozni, hiszen ők, elsősorban akkori, hiányos képzettségükből eredően kiszolgáltatottabbak a férfiaknál, másodsorban pedig az ő feladatuk a gyermeknevelés és a családi élet összefogása. S hogy ki végezheti az „idegen népek” alkotta társadalom alapsejtjeinek és az egész társadalom szerkezetének a pusztítását és rombolását? A hatalmi szervek, a hivatalok, az intézmények, a tisztviselői kar, a rendőrség és az adóhatóság mellett, minden igaz hazafi, aki szláv létére felismeri az új délszláv állam elemi érdekeit, és mindennapi munkája végzése során érdemben is tesz valamit a szláv küldetés beteljesítése érdekében. A vagyoneklobzástól a lélekpusztításig.

Számunkra cseppet sem vigasztaló, hogy a szerb kormányok korabeli Vajdaság-politikája a helyi szerb lakosságot is fájdalmasan érintette, ők azonban legalább tiltakozhattak. Daka Popović újvidéki szerb közíró, aki hosszú éveken át a szerb skupština képviselője volt, 1935-ben, tizenhét évvel a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulása (1918), tizenhat évvel az agrárreform és a terület szláv nacionalizálási programjának meghirdetése (1919), tizenegy évvel a birtokviszonyok végleges (valójában soha be nem fejezett) megváltoztatása (1924) és négy évvel az agrárreform likvidálásáról szóló kormányrendelet kihirdetése (1931) után a „Száván túli” szerb közösség életminőségének romlását szem előtt tartva kénytelen megállapítani: „Az állam Bácska, Bánát és Baranya területén a lehető legminimálisabb befektetést eszközölte. Az első tíz év alatt egyetlen kilométernyi út sem épült, és a kulturális intézmények (színházak, múzeumok, szakmai és művészeti iskolák) tizenöt év alatt semmilyen állami támogatásban nem részesültek. (...) Ezekről a területekről csak elvitték a megtermelt javakat, de ide semmit sem hoztak. Az ország valamennyi régiója – így Bácska, Bánát és Baranya is – jogosan követeli az egységes teherviselést, jogosan követeli a polgárok egyenlő arányban történő megadóztatását. Ezzel szemben az történik, hogy a Dunai bánóság az úgynevezett passzív területek fejlesztése érdekében hitelekkel támogatja magát a pénzügyminisztériumot is. (...) A mezőgazdasági termelés régen elveszítette rentabilitását, az ipari termelés is hanyatlik, holott a nyersanyag jelenléte és az egykor kedvező piaci feltételek ennek könnyen elejét vehetnék. A művelődési intézetek és az intézmények ezen a vidéken kapták a legkisebb támogatást. A társadalombiztosítási összegek, amelyeket a munkaadók a munkásaik után a Körzeti Biztosítóirodák pénztáraiba fizetnek be – és ez csak Bácskában meghaladja a 40 millió dinárt –, az elmaradott, passzív területekre vándorol. Érthető, hogy ez a hatalmas méretű kizsákmányolás elkeseredést szül az itteni lakosság körében. Hiszen mindennek van határa. És most elérte ehhez a határhoz, az ilyen gazdálkodás tarthatatlanságát ma már a délszláv királyság más területei is kénytelenek megérezni.”⁸ Daka Popović szenátor hevesen bírálta a kormány adópolitikáját is, amely az országos terhek legnagyobb részét Bácska, a Bánóság és Baranya lakosságára róttá.

1918 után néhány év leforgása alatt a szerb kormány elképesztő méretű nyomorba döntötte a Délvidék magyarságát. A magyar közép- és nagybirtokok kisajátítása a mezőgazdasági munkások lába alól is kihúzta a talajt, hiszen a földhöz juttatott – többnyire dél-szerbiai, montenegrói, boszniai és hercegovinai kolonisták, az új földtulajdonosok már nem biztosítottak megélhetést a magyar napszámosoknak, cselédeknek és zselléreknek.⁹ Nem volt jobb a helyzet az ipar – a kis- és a háziipar – területén sem. A magyar fiatalok számára nem volt más lehetőség, „mint megelégedni valamely mesterség elsajátításával, mert az államnak kellett a jól képzett kisiparosok és szakmunkások, még ha magyarok voltak is. A felemelkedést a kisipar, a kiskereskedelem és a gyári szakmunkás státusa jelentette. A nagy többségnek meg kellett elégednie a szegényparaszti, napszámosi, kubikosi sorssal. Betanított gyári munkássá válni már előrelépést jelentett”.¹⁰

Ám minden hatalmi nyomás, erőszakos fellépés és törvényi szintre emelt kirekesztés ellenére a Délvidéken a szerb hatalom nem érte el a várt eredményt. Két évtizedes, folyamatos erőfeszítései ellenére a magyarság továbbra is makacsul élni akart, továbbra is hit a történelmében és a hagyományok megtartó erejében. És mindennek a betetőzéseként 1941-ben felszabadítóként üdvözölte a bevonuló magyar katonákat, úgy vélte, hogy ezzel vége a nemzeti megpróbáltatásoknak, helyreállt a történelmi igazság. Voltak szerb politikusok, akiket ez elgondolkodtatott. „Azok, akik 1918 után vezették a régi Jugoszláviát, úgy hitték, hogy kolonizálással széttörhetik a kisebbségi etnikai tömböket. Milliárdokat költöttek önkéntesek és egyéb telepesek vajdasági, kosovói és metohijai leteleptetésére. A Vajdaságban húsz év alatt néhány százalékkal javult a helyzet a mi számunkra, de ennek ellenére a Bácskában továbbra is megmaradt a német és a magyar többség”¹¹ – vonta le a keserű következtetést Vasa Čubrilović belgrádi egyetemi tanár, és máris kész volt újabb, minden korábbinál hathatósabb intézkedések kidolgozására. Úgy vélték, a szerb hatalom még egyszer nem tévedhet, egyszer s mindenkorra úgy kell a kisebbségi kérdést megoldania, hogy a jövőben senki se veszélyeztesse a szerb nemzetállam létezését. Ha kell, kitelepítéssel, ha kell, egyéb radikális katonai eszközökkel, de – a volt és 1944-ben éppen nem létező Jugoszlávia területén – végérvényesen fel kell számolni a kisebbségi kérdést.

Vasa Čubrilović, a Mlada Bosna nevű szervezet, a tragikus és végzetes szarajevói merényletet végrehajtó terrorcsapat egykori tagja, immár neves történészként 1944. november 3-án a népfelszabadító háború katonai főparancsnokságának benyújtotta *A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában* című tervezetét. Čubrilović szerb nemzeti önértékében érezte magát sértettnek, és ez a sértés megtorlást követelt. Nem elég, hogy a történelem során idegen népek, magyarok, németek és arnauták szállták meg az ősi szláv területeket, nem elég, hogy a trianoni döntés nyomán „vesztes” délszláv királyság kegyeibe fogadta „ezeket”

a népcsoportokat, politikai önrendelkezést és kulturális felemelkedést biztosított a számukra, nem elég, hogy a leggazdagabb szláv területen nyújtott a számukra szálláslehetőséget, ezek a hálátlan közösségek az első adódó alkalommal jó gazdáik ellen fordultak.¹² „Hogyan használták ki a jugoszláviai kisebbségek a mi nagylelkűségünket és türelmességünket?” – tette fel a szerb felsőbbrendűségében sértett történelemtudós, s válaszolt is rá: „Bár a beavatottak politikai körökben erről eleget tudtak, mégsem sejtette senki, hogy ezeknél a kisebbségeknél ekkora gyűlölet halmozódott fel irántunk. Ez a gyűlölet és a szétrobbantásunkra irányuló szándék 1941. április 6-a után jutott teljes mértékben kifejezésre. Már a háború első napján a katonák és a polgárok is érezték, hogy a németek, a magyarok és az arnauták képezik az ötödik hadosztály fő részét.” A korábban megszerzett kulturális és gazdasági pozícióikból származó erőforrásait arra használták fel, hogy szétrombolják a számukra mindenféle előnyöket biztosító országot. Hovatovább a hálátlan kisebbségek a háború első napjaiban tömegmészárlást hajtottak végre a békés szerb lakosság soraiban. Amikor a magyar katonaság 1941-ben benyomult Bácskába, „azonnal megkezdte népünk rendszeres irtását. A magyar katonaság már 1941 áprilisában mészárlást végzett Újvidéken, Zomborban és a Titeli járásban. (...) Számítások szerint Bácska megszállása idején 20–25 000 szerbet öltek meg. Nem kis szerepe volt ebben a bácskai magyar kisebbségnek”.¹³ Mindebből egyenesen következik, hogy Jugoszlávia három legnagyobb kisebbségi csoportja a délszláv állammal szemben tanúsított nyílt ellenséges fellépésével saját maga mondott le állampolgári jogairól. „Emiatt elveszítették azt a jogot, hogy továbbra is [állam]polgárainknak nevezze magukat. El kell őket távolítani az országból, mert erre rászolgáltak.”

A megszállt jugoszláv területek fegyveres felszabadítása 1944 novemberében a befejezéséhez közeledett, a katonai hatalom számára a legfőbb kérdések egyike az volt, „hogyan lehet szétzúzni a kisebbségi tömböket a jelentős geopolitikai helyeken”, Bácskában, Bánságban és Kosovo-Metohijában. A magyarok és az arnauták, az 1918 után elért „szerény” szerb eredményeket 1941-ben „minden fáradság nélkül megsemmisítették”. Hogy ez ne ismétlődhesse meg, „a katonaságnak még a háborús tevékenység idején tervszerűen és könyörtelenül meg kell tisztítani a nemzeti kisebbségektől azokat a vidékeket, melyeket a mi népességünkkel szándékozunk betelepíteni. (...) A katonaság részéről történő tisztogatáson kívül más eszközökkel is rá kell kényszeríteni a nemzeti kisebbségeket az elköltözésre. (...) A kisebbségek tisztogatásánál külön figyelmet kell fordítani az értelmiségre és a gazdagabb társadalmi rétegekre. Ezek voltak velünk szemben a legrosszabbak, a legodaadóbban szolgálták a megszállókat, s ezért veszélyes őket a helyükön hagyni. A szegényparasztság és a munkás-ság nemigen rokonszenvezett a német és a magyar fasizmussal, ezért őket nem kell üldözni”.¹⁴ A tanulság: ha az első két évtized sikertelen szerb hegemonista törekvések után végre teljes szláv többséget akarnak elérni Bácskában és a

Bánságban, legalább öt-hatszáz ezer németet és magyart kell eltávolítani s a helyükre délszláv népeket betelepíteni. Ha ezt sikerül megvalósítani, „a Vajdaság egyszer s mindenkorra” a szlávoké lehet. A megoldás nem tűr halasztást, hiszen a „kisebbségi kérdés kitelepítéssel való megoldását az olyan háborúk idején lehet legkönnyebben végrehajtani, mint amilyen a mostani. (...) A kisebbségek, tudván mit követtek el, nem fognak sokáig védekezni, ha száműzzük őket. (...) Soha eddig nem voltak kedvezőbb feltételeink a kisebbségi kérdés megoldására, milliónyi nemzeti kisebbségnek a hazánkból való kitelepítése, mint a jelen pillanatban” – lelkesedett, felismerve a történelem adta lehetőséget, Vasa Čubrilović.¹⁵ Hogy a népfelzabáló háború katonai vezetése figyelembe vette-e a történész javaslatát, s ha igen, milyen mértékben volt annak végrehajtásában következetes, ma már kideríthetetlen. 1944–1945 során azonban Bácskából és a Bánságból, Szlavóniából és a Drávaszögből eltűntek a németek, és minden magyar család máig gyászolja kivégzett férfitestvérét. „Még lehet, soha többé nem nyílik ilyen lehetőségünk, hogy etnikailag tiszta államot teremtsünk magunknak. Államunk minden nagyobb jelenlegi problémája, legyen az nemzeti-politikai, szociális vagy gazdasági, többé-kevésbé várhat egy későbbi megoldásra. Ha azonban a kisebbségi kérdést nem oldjuk meg most, soha többé nem fogjuk megoldani. – Belgrád, 1944. november 3-án” – fejezte be történelmi művét a terroristából lett szerb történelemtanár, miközben a gazdasági körülményekre is felhívta a figyelmet: ott kell felszámolni a kisebbségeket, ahol a szerbek által birtokba vehető javak, a földterületek, az ipari létesítmények (malmok, cukorgyárak) és a kisipari műhelyek a szláv népek javainak gyarapítása érdekében tovább működtethetők.¹⁶

Kitelepítés, katonai tisztogatás, a kisebbségek erőszakos felszámolása, etnikailag tiszta szerb terület – a XX. századi szerb államrezon hangzatos és örökérvényű jelszavai, melyek 1918–1920 és 1944–1945 után az 1990-es években újra harsogva töltötték meg a közgondolkodást, s váltak programadó politikai lözungokká. „Az évtizedek óta tartó etnikai tisztogatás szerémségi, bánáti és most már bácskai »eredményeit« is könnyen számba vehetjük, és nem tudom, meg lehet-e még ezt a folyamatot állítani” – vetette papírra 2001-ben a délvidéki magyarság sorsa felett töprengve Burányi Nándor.¹⁷

1944–1945-ben a magyarság számára véresen tragikus körülmények közepette megalakult az új, immár második, kommunista ideológiai megalapozottságú, titói Jugoszlávia. „Az ország megalapításának kezdetén – írja Matuska Márton – véres terror során több tízezer magyart kiirtottak, elsősorban a szellemi vezető réteget.” Elpusztítottak olyan szellemi vezetőket, mint a torontál-vásárhelyi Gachal János református esperes, a csúrogi Dupp Bálint plébános, az óbecsei Petrányi Ferenc apát-plébános, az újvidéki Nagy Győző vállalkozó, a Padén élő Kristály István író, és a gombosi születésű, Szabadkán élő Tiller-Tímár Ferenc író-újságíró. „A két világháború között vezető magyar politikust,

aki csak Budapestig tudott futni 1944 őszén, azt bizony hazahozták, mint Deák Leót, a Magyar Párt elnökét, vagy Krámer Gyulát, a Délvidéki Közművelődési Szövetség elnökét, és kivégezték. A kivégzettek legnagyobb részének az volt a bűne, hogy felszabadítóként várták a honvédeket 1941-ben¹⁸ – fogalmazta meg a publicista korántsem teljes számvetését. Az új hatalom a testvériség–egység békéjét, az egyenjogú nemzetek egymás mellett élésének korát, az önrendelkezési jog maradéktalan betartását, a nemzeti hovatarozás nyílt vállalásának lehetőségét hirdette. Ám mindezek megvalósulását továbbra is a szerb hatalmi dominancia keretében képzelte el. Immár voltak magyar általános és középiskolák, szerb oktatási programmal, volt magyar sajtó és volt magyar könyvkiadás szerb eszmeiséggel a háttérben. Magyar művelődési egyesületek ugyan továbbra sem működhettek, de a partizánfelkelés tiszteletére rendezett ünnepek alkalmával az utolsó tánc lehetett a magyaroké. Volt magyar rádióműsor, kizárólag a jugoszláv különutas politika apoteózisának szolgálatára, volt magyar tanítóképző és magyar tanszék is – távol a nemzeti önismeret világától – valahol a jugoszláv gondolatiság irányadó ideológiájának mentén. Az egyházi tevékenység és a hitélet gyakorlása visszaszorult a templomok és az otthonok falai közé.

Egypártrendszer volt ez a javából, a kommunista diktatúra minden bájával együtt. „Eljutottunk addig, hogy a mindent irányító párt által létrehozott, a magyarság ügyeivel foglalkozó intézmények megszabták, hogy milyen mértékben lehetünk magyarok. Ebbe e keretbe nem fért már bele a magyar nemzeti ünnepek megülése, a Himnusz nyilvános éneklése például” – összegezte a számvetését Matuska Márton. Hogy nyilvánosan nem énekelhettük a Himnuszt? Zentán 1987-ben a művelődési ház vezetője abba bukott bele, hogy egy magyarországi diákcsoporthoz látogatása alkalmával rendezett ünnepség programjában szerepelt a Himnusz és Tompa Mihály *A gólyához* című verse. Az ünnepi rendezvényre ugyan nem került sor, de már a tervezett programba is bele lehetett bukni. A hazáról beszélni minden körülmények között eleve gyanús volt, mint ahogyan a történelemről sem volt ildomos véleményt formálni és annak hangot adni. Általában a kisebbségi kérdés fél évszázadra rendőri-állambiztonsági kérdéssé vált. A nemzeti azonosságtudat felszámolására tett 1918 és 1941 közötti kísérlet, majd a magyarság fizikai megsemmisítése érdekében 1944–1945-ben végrehajtott akciók után a szerb hatalom nem akart még egy hibát elkövetni, mindent az ellenőrzése alá vont. Közben tovább folyt a magyar javak kisajátítása: 1945 és 1953 között szövetkezetbe kényszerítették a lakosság földműveléssel foglalkozó részét, miközben államosították a még megmaradt gyárakat, műhelyeket és kisüzemeket. A szövetkezeti mozgalom látványos csődje után, az ötvenes évek második felében visszakaphatták földjeiket a parasztok, de amit sikerült akkor megmenteni, az áldozatául esett az 1970-es években végrehajtott tagosításnak. 1945 után többször ismétlődő hullámokban folyt a betelepítés, az etnikai arányok erőszakos megváltoztatása. Szerb, montenegrói, boszniai,

hercegovinai telepesfalvak százai jöttek létre sakktáblaszerű elrendezésben, hogy ezzel is elszigeteljék a magyar többségű településeket. A betelepítéssel egy időben folyt az erőltetett iparosítás is, ami tovább erodálta a magyar falusi közösségeket. Bácska és Bánát területén minden hatalmi intézkedés tovább pusztította a magyar társadalmat, s az megállíthatatlanul sodródott a széthullás felé. Kiszolgáltatottsága nőttön-nőtt, elhaltak önvédelmi reflexei, lassan feladta a tulajdonáért, az egzisztenciális biztonságáért folytatott küzdelmet. Alávetette magát az állami gondviselésnek. Vagy ha nem, hátat fordított a szülőföldjének, elhagyta az országot. Gyakran azonban erre sem volt szükség, lehetett valaki otthon is gyökértelen, ha önként feladta nemzeti hovatartozását, ha lemondott magyarságáról, és megpróbált beolvadni a szerb társadalomba. Nem volt nehéz a váltás, hiszen semmi sem marasztalta. 1945 után hosszú évtizedeken át nem volt mögötte, mellette olyan anyaország, amely bátorította volna őt magyarságának a vállalására. Nem volt előtte gondolatvilágát büszkeséggel eltöltő magyarságkép, nem volt előtte követhető értékrend. Ilyent legfeljebb a történelemből meríthetett volna, de ettől megóvta őt a szerb állambiztonság ébersége. „A vajdasági magyarság kultúráját eltávolították az általános [nemzeti – M. F.] magyar kultúrától – írta Mirnics Károly. – Az anyanemzettől és az egyetemes magyarságtól történt nyelvi lemaradásnak és kulturális eltávolodásnak nem kicsi a politikai jelentősége. Hitvallásában, hitvilágából eredő értékrendszerében, erkölcsi értékeiben a titóista korszakban olyan nagymértékben megrendült és meggyengült a vajdasági magyarság, hogy minden tekintetben belekényszerült az akkori korszak politikai öntudata által felkínált elnemzetietlenítő folyamatokba és távlatokba. Ennek következményeként a vajdasági magyarság egy része több közösséget (abszurdum, de így van) érzett a ráerőszakolt, dinasztikus politikával, mint saját nemzetiségi-kisebbségi társadalmával. Vagyis meggyengült nemzetiségi és kisebbségi azonosságtudata. Különállósága tudatának megtartására képtelenné vált. Az egyenrangúságot és egyenjogúságot nem igényelte többé.”¹⁹ Aki a helyzetét józanul mérlegelte, az elhagyta az országot, amit a hatalom világútlevelemmel könnyített meg.

A Délvidéken fogyott a magyarság, a lélekszáma egyre apadt. Az 1910-es népszámlálás szerint a későbbi Vajdaságnak nevezett Délvidék területén 415 475 magyart vettek nyilvántartásba, ami az akkori lakosságnak 27,7 százalékát jelentette. 1931-ben a 362 993 fős magyar közösség a lakosságnak már csak 22,3 százalékát jelentette, 1941-ben azonban a számba vett 456 770 fős magyarság az összlakosság 28,4 százalékát tette ki. Az 1944–1945-ben elszenvedett több tízezres vérveszteség után 1961-ben még mindig 442 560 fő vallotta magát magyarnak, ám ez már a betelepítéseknek köszönhetően 23,8 százaléka volt az összlakosságnak. Ekkor roppant meg erőteljesen a délvidéki magyar társadalom: 1971-ben a 423 866 magyar 21,7 százalékát, 1981-ben a 385 356 magyar 18,9 százalékát, 1991-ben a 339 491 magyar pedig csak 16,9 százalékát jelentette a

terület lakosságának. Négy évtized alatt több mint százezerrel (egynegyedével) csökkent a magyarság létszáma.

Négy évtized alatt több mint százezerrel csökkent a magyarság létszáma, Trianontól az ezredfordulóig – nyolcvan év alatt – pedig a felére apadt. Bizonyára nem azért öltött ilyen tragikus méreteket a pusztulás és az önpusztítás a Délvidéken, mert a magyar kisebbséget megviselte a jólét, és mert elpuhult a demokrácia nyújtotta gondtalanságban. „Boldog ember nem lesz öngyilkos” – állítja a pszichológus, és ebben igaza van. A délvidéki magyarság pusztul, mert az évtizedek során – a háborúk poklában és a békebeli kiszolgáltatottságában – elveszítette abbéli reményét, hogy Bácskában és a Bánságban, Szlavóniában és a Drávaszögben valaha is emberhez méltó életet élhet, hogy munkájával biztos egzisztenciát teremthet magának, hogy sorsát a kezébe véve szabadon megünnepelheti történelmi ünnepeit, hogy félelem nélkül megvallhatja nemzeti hovatartozását és gyakorolhatja a hitéletét, hogy szellemi és kulturális igényeinek megfelelően magyar intézményeket hozhat létre és működtetheti azokat, hogy félelem nélkül vállalhatja a hagyományait, hogy a kétkezi munkájával megteremtett otthona falai között biztonságban érezheti magát, s ne csak elmenni legyen honnan, de hazajönni is legyen hová. Idegen katonák, rendőrök, bírák és ügyészek olyan rezsimeket kényszerítettek rá, amelyek fegyverrel, terrorral és bírósági ítéletekkel törtek az életére, nem volt hol otthon éreznie magát, nézzen Szerbia vagy az anyaországa felé. Közben megtanulta, hogy viselkednie, gondolkodnia, lépnie és megállnia is csak úgy szabad, ahogyan a gyarmatosító hatalom a számára megengedi. Túlélni ezt a kényszert csak mérhetetlen alkalmazkodással lehet; beolvadhat az idegen kultúrába, s lehet a kutyánál is hűségesebb kiszolgálója a hatalomnak. A délvidéki magyarság a nyolc évtizedes szerb lefajtottságban elveszítette közösségi összetartó erejét, nemzettudatát és a szabad gondolkodás magabiztosságát. Alkotóereje a létfenntartási gesztusok szintjére süllyedt, s a számára központilag engedélyezett világszemléletén belül már meg sem tudja nevezni létezésének kulisszáit és attribútumait. Beomló partok között él, elmocsarasodott önérzettel, önfeladó közönyben. A szabadságról már nincsenek elképzelései, anyanyelve, imái, dalai és szerelmei elszürkültek, s amit olykor kopottnak érez, már foltozni sem tartja érdemesnek. Élete, kertje, háza küszöbe, sírhelye, alkonya és szülőföldje nem az övé – azokat csak gyarmatosítóitól kapta árendába. Előre nézni nincs hová, visszanézni pedig nem mer, sarkában ott lépdel a gyalázat. De mert mégiscsak e lappvilág, e maradék haza a szülőföldje, befelé nyeli a könnyeit, mert gyászolni valója akad bőven. Hogy mit gyászol? Vármegyét, ispánságot, koronakerületet, apátsági hivatalt, katedrálist és tiszai gázlót, prépostságot, borospincét, várfalat és kastélykönyvtárat, kompjáratot és hetipiacot, remélt szabad földet és nemzeti sírkertet, szépen zengő anyanyelvet, varrottast az asztalra és Szentháromság-szobrot a temploma elé, káromkodó parasztot és alkudozó iparost, verselő papot és méhészkedő tanítót,

és mindenekelőtt a békét, a békességet, amely egykor otthona volt mindezek összességének. Az a jobbik eset, ha tudja, mit sirat. Aki még érez és lát, könnyen megállapíthatja: legfőbb gond ezen a vidéken a nemzeti léttel kapcsolatos általános értékzavar, a megrendült magyar öntudat. Ennek hiányában pedig nehezen képzelhető el a sorsjobbító közös fellépés és cselekvés.

Egy – a létezés peremére kényszerített – közösségre, a délvidéki magyarságra így szakadt rá az 1990-es években négy háború, egy nagyhatalmi szándékkal létrehozott birodalom véres összeomlása, a kimúlásával együtt járó, fertőző mítoszokkal és fegyveres szabadcsapatokkal, égő falvakkal és tömegsírokkal, a mennyekbe menetelő felsőbbrendű hadseregekkel és etnikai tisztogatással, elértéktelenedett fizetéssel és éhezéssel, menekülő fiatalokkal és öngyilkos öregekkel, mozgósítással és idegen bevándorlókkal. És mindez ismét a Balkán ortodox fülledtségével, vérontással, népirtással, erőszakkal, az idegen javakat prédáló martalócok és állami hivatalnokok felelőtlenségével. A Délvidéken, az egykori történelmi Magyarország peremvidékén a szerb hadseregbe besorozott magyar katonákkal horvátországi magyar falvak magyar lakosságát lövették, romboltak templomokat, iskolákat és parókiákat, miközben odahaza éjszakánként szerb fegyveresek lőttek be a szülői ház ablakán. Ilyen volt a hétköznapi élet a Délvidéken a Krisztus utáni második évezred utolsó évtizedében.

Az egymást követő szerb háborúk sorába végképp beleroppant a magyarság. Néhány év alatt negyven-ötvenezer fiatal hagyta el a szülőföldjét, akkori szitkozódásai szerint végérvényesen. Háborús övezetté vált a Délvidék, összeomló gazdasággal, éhezéssel, munkanélküliséggel, gyógyszerhiánnyal és éhínséggel, rendőrterrorral és szabad fosztogatással. A tömeges elbocsátások következtében 1993-ban az előző években foglalkoztatottaknak már csak a 23 százaléka dolgozott. „Az ipari termelés a hadiipar, az energiatermelés és az élelmiszeripar egyes részeinek kivételével jóformán teljesen leállt. Most, 1993-ban az előző évnek csupán az egyharmadát teszi ki – írta egyik tanulmányában Mirnics Károly, majd így folytatta: – Az ipari kapacitások 70 százaléka kihasználatlan. Csak ott folyik valamilyen idényjellegű, időszakos vagy alkalmi jellegű termelés, ahol soha nem dolgoztak külföldi megrendelésre és piacra, s valamilyen úton-módon megoldották az alkatrészellátást. A három és fél milliónyi munkaképes népességből 1994-ben sem fog 800 000-nél több dolgozni. Ezek fogják eltartani az egész társadalmat és a telhetetlen államot. Minden egyes foglalkoztatottra már most 22 eltartott jut, de ez az arány tovább fog romlani. Az eltartottak között van másfél millió nyugdíjas, 700 000 munkaképes, de a társadalom peremére került szociális eset. A társadalom 90 százalékát nyomorba döntötte a háború. Ugyanakkor a szövetségi költségvetés 70–75 százalékát a katonaságra és a rendőrségre költik. (...) a magyarok esetében, mivelhogy az ő társadalmi kapcsolathálózatuk leszűkül, az elbocsátás majdnem mindig azonnali következményekkel jár, azonnali egzisztenciális gondot okoz, és ezért azonnali

emigrációra is kényszerít. [A társadalmi szolidaritás nem érinti a kisebbségek tagjait – M. F.] 1992 elejétől 1993 közepéig tömegesen bocsátották el a magyarokat a gyárakból, a tartományi és községi közigazgatásból, közvállalatokból, közintézményekből, a hadseregből és a rendőrségből, a bíróságokról és ügyészségekről. Akit nem bocsátottak el rögtön, azt kényszerszabadságolták. Elérték, hogy minden magyar nemzetiségű vállalati vagy intézményi vezetőt vagy leváltottak, vagy menesztettek, vagy legjobb esetben lefokozták.”²⁰ Ez volt a Kis-Jugoszlávia hozománya.

Ezekben az években újabb lendületet vett a gyarmatosítás a Délvidéken, a magyarlakta területeken megjelentek a délszláv háború menekültjei, ami a szervezett betelepítés egyik újabb hullámát jelentette. 1991-ben, amikor a háború baljós előjeleit már erősen érezni lehetett, a Vajdaságba 914 929 fő érkezett bevándorlóként. Közülük 439 353-an szerbiai községből költöztek északra, 261 288-an más jugoszláviai lakóhelyről, elsősorban Bosznia-Hercegovinából jöttek, de menekültek a kosovói szerbek és a romák is. Az 1991-es népszámlálási adatokból az is kiderül, hogy a magyarok 34,3%-a – mintegy 117 834 fő – költözött át, főleg a szerbiai községekből más községbe, elsősorban északra, a többségében magyarlakta területekre. (Ők is azok közé tartoznak, akik elhagyták a szülőföldjüket.) Ily módon az 1990-es évek közepén a vajdasági magyarok demográfiai és etnikai helyzetét erőteljesen átalakították a menekülthullámokban érkező betelepülők. 1996 májusában és júniusában Szerbiában hivatalosan is összeírták a menekülteket, számuk 646 066 fő volt. 1999-ben, a bombázások után Kosovóból további 350 000 fő érkezett. Ezzel 2000 tavaszára „Szerbiában a menekültek száma (becslés szerint) összesen 996 066 személy [volt]. Ez azt jelenti, hogy az 1991. évi népszámlálás adataihoz viszonyítva (9 776 991 lakos) Szerbiában a lakosság 10%-a ma menekült jövevény. Vajdaságnak 1991-ben 2 013 889 lakosa volt, 1996-ban regisztrált menekültek, betelepültek száma: 257 739 (ez 42%-a a szerbiai menekülteknek, Vajdaság lakosságának pedig 13 %-a).²¹

Az 1990-es évek erőszakos betelepítési hullámai erőteljesen átalakították a magyarok által lakott délvidéki területek társadalmi szerkezetét. Az amúgy is teljesen szétesett gazdaság teljesen átstrukturálódott: a gyárakból, vállalatokból, üzemekből és közhivatalokból abszolút mértékben kiszorultak a magyarok, helyükbe – mint szociálisan hátrányos helyzetűek és a háború áldozatai – bekerültek a szerb menekültek. Egy végsőkéig militarizált világ természetes velejárója ez. Mint ahogyan számukra az is természetes, hogy a magán- és versenyszférában működő szerb vállalkozók – akik egyébként a nagyszerb nacionalizmus első számú hangadói, az indulati hazafiság és a sovinizmus virilistái voltak – kizárólag szerb honfitársaikat alkalmazták. Ebben is a nemzetállami célkitűzéseik megvalósítását látták. Bácska és Bánát magyarsága – mert közben a drávaszögi magyarság a megalakult Horvátországhoz került, Szerémség pedig majdnem kiürült – biztos megélhetés, munka és jövedelem nélkül maradt.

Szerencsés, aki mezőgazdasági munkát végezhet, földet vagy kertet művelhet, külföldi nyugdíjat, vagy szociális segílyt kap. Ezzel ki is merültek jövedelem-szerzési lehetőségei.

Lássuk tehát a folyamat egészét: 1918 után a balkáni körülményekhez képest jó anyagi körülmények között élő magyarságot a megszálló szerb hatalom rövid pár év alatt kifosztotta; földjeit, birtokait kisajátította, gyárait, üzemait elkönfiskálta és betelepített nincstelenekeket ültetett a nyakába. 1944 őszén, miután a szerb partizánok a magyarok tízezreit lötték a Tiszába és a tömegsírokba, államosítással újra kiforgatta vagyonából a talaját vesztette közösséget. Ezt követően kénytelen volt elszenvadni a kommunista diktatúra valamennyi megpróbáltatását, a szellemi-akarati jogfosztottságból eredő kiszolgáltatottságot, és az elnemzetietlenítési törekvések valamennyi intézményes, hatóságilag megvalósított változatát. 1991 után pedig egy végsőkig militarizált környezetben maradék egzisztenciális létalapjait is elveszítette. Ennyi talán elegendő annak megállapítására, hogy a szerb kisebbségi politika a történelem során mindig is nemzetállami törekvéseket szolgált, a magyarok által lakott területek Belgrád számára csak gazdasági erőforrást jelentettek. A kisebbségek a meghódított területekkel együtt birtokolható javakat képviseltek, mindössze összegszerűsíthető faktumként (a munkaerő és a kinyerhető gabona és élelmiszer tonnáiként) voltak részei a délszláv államnak. Mirnics Károly *A magyarság népesedési helyzete a Vajdaságban* című tanulmányában e kiszolgáltatottság lényegét így foglalta össze: „A szerb (jugoszláv) állam, nemzetiségi (kisebbségi) politika mindenkor jellemzői a következők voltak: a kisebbségek teljes jogfosztottsága (jogi megkülönböztetés és jogcsorbítás), a nem szerb népcsoport vagyonának kisajátítása és elkobzása, elrablása és kifosztása; törvényes és törvénytelen módon: a nem szerb népcsoportok gazdasági fejlődésének visszatartása, leépítése és visszafejlesztése a gazdaságpolitika minden eszközével; a nem szerb népcsoportok közösségi élete minden megnyilvánulásának üldözése, betiltása; kivándorlásra készítés és ingerlés, oktatásuk és művelődésük hátráltatása és lehetetlenné tétele; a kisebbségi értelmiség üldözése; minden esélyegyenlőség megtagadása a közélet egész területén mindaddig, amíg le nem mondott másságáról és tanújelét nem adta, hogy be akar olvadni a szerbségbe; a megfélemlítés és veszélyeztetettség érzésének állandósulása. Valamennyi intézkedés arra irányult, hogy a nem szerb etnikai közösségek összetartó erejét, belső gazdasági, közéleti és szellemi kapcsolatait meggyengítse és szétmorzsolja. Az állam megalakulásától kezdve a mai napig állandósult az állami szervezésű és sugallatú, nagyméretű, sok előjoggal járó betelepítés (kolonizáció) gyakorlata a homogén nemzetiségek lakta területekre. A szerb (jugoszláv) állam a teljes bizalmatlanságon alapuló politikai gyakorlatot tette magáévá a nem szerb etnikai közösségekkel szemben. A végső cél: elüldözni vagy beolvasztani őket. Bár különböző államalakulatok és politikai rendszerek váltogatták egymást (mo-

narchofasizmus a két világháború között, államszocializmus és munkásönigazgatás a második világháború után, 1989 óta pedig kifejezett jellegű nacionalizmus), a szerb nemzetiségi (kisebbségi) politika céljai nem változtak; csupán módszerei durvultak vagy finomodtak a külső körülmények kényszerítő hatására.²²² A délvidéki magyarság 1918-tól, a terület Magyarországtól történt elcsatolásnak és a délszláv állam megalakulásának első pillanatától kezdve soha nem volt a saját sorsának az alakítója.

A nyolc évtized történelmi folyamatai során létrejött társadalmi, gazdasági, népesedési, kulturális és politikai körülmények közepette – ami az egyre mélyülő kiszolgáltatottságról szól – hogyan várható el, hogy a délvidéki magyarság ép öntudattal nézzen a jövőbe, és felajzott alkotói kedvvel vegye kezébe sorsa irányítását? Hát éppen ezért. Éppen ezért, mert nyolc évtizeden át idegen hatalom cselédje volt, az életosztónnek, az élni akarásnak kellene kilombosodnia. Csakhogy történt valami más is, megpróbáltatásai során saját nemzettársai fordultak ellene, annak a vezető pozícióba jutott értelmiségnek egy jelentős része, amelynek feladata lett volna jövőképet mutatnia a közösségnek. Az egykori eminensek ma, a kisebbségi (nemzetiségi) kultúra története legnagyobb válságának mélypontján, amikor a fegyverek árnyékában valóban a kisebbség megmaradása forgott kockán, rémülten tették fel a kérdést: „Leszünk-e még az ezredfordulón, és hogyan leszünk?” Most kellene valami „racionális”, ami kiragadna bennünket az örvényből. Abból az örvényből, amit maguk is kavartak. A magyar történelmi gondolkodástól és a nemzeti önismerettől távolra sodort újvidéki magyar tanszék vezető tanárában látszólag már tudatosodott a délvidéki magyarság felszámolására tett hatalmi erőfeszítések lényege. A kizökkent időről meditált, amikor így írt: „Nagyon jól átéreztük, és a saját bőrünkön tapasztaltuk a kisebbségi helyzet minden súlyát és nyomorát, azt, hogy könnyen állítottak félre bennünket, azt, hogy örökösen fel akartak használni bennünket valamire, azt, hogy nekünk mindig minden többbe került, a tudás is, a kenyér is, a könyv és a szerszám is, mint másoknak. És nagyon jól ismertük a kisebbségi helyzet történelmi alakulásgörbéjét 1918-tól kezdődően a hatvanas évekig, a földosztás visszasságait, a cselédsorsra ítélték érzését, az örökké melünknek szegezett bűnrészesség fenyegetését, a hangosabban kimondott szó után következő veszedelmet, az elvárt és kikényszerített önigazolások és önvizsgálatok terhét, az isten és a király előtti egyenlőtlenség súlyát, azt is, hogy elődeink bőségesen fizették meg a nem létező adósságokat.”²²³ Ők azok, akiket a szerb politika önös érdekekből sem állított, nem állíthatott félre, kellettek a szolgálataik. Ha ma, a poklok küszöbén már felismerhető a babitsi igazság, miszerint a magyarság tartalma nem más, mint „maga a nemzeti hagyomány, azaz sorsemlékek s szellemi és érzelmi élmények összessége”, akkor korábban, a nagy délszláv összeborulás örömeinek részeseként hogyan lehetett a magyar nemzeti hagyományok ellenébe élni, tanszékvezetőként nemzedékeket vezetni hamis utakra?

A délszláv nemzetek közös állama azért roppant össze, mert eltűntek a mesterségesen megteremtett anyagi jólét forrásai, és az anyagi alapjukat, jólétük

biztos tartópilléreit elveszített közösségek egymás iránti gyűlöletét már nem volt mivel féken tartani, ellensúlyozni. A nyomor felé sodródva kellett a zsákmány, amit a gyűlölet tárgyától, az államközösségen belüli törzsektől lehetett törzsi háborúban megszerezni. Ez volt egyebek mellett a titóizmus testvériség–egység jelszavába csomagolt ideológia szlogenjének óriási csődje. Hogy ennek ellenére a balkáni háború legsötétebb pillanataiban, 1994-ben Újvidéken, magyar írástudó „interetnikai békesség”-ről, „interetnikai tolerancia”-ról, „békés, tevékeny, dolgos nemzeti-nemzetiségi koegzisztálás”-ról meditáljon,²⁴ ehhez valóban nagyfokú elszántság és elkötelezettség szükséges. Erről a pontról már egyenes út vezet a történelem, a történelmi tények olyan mértékű relativizálásához, ami mindennemű felelősségvállalás alól mentesít, ami relativizálja a bűnt, egyaránt áldozatként tüntet fel gyilkos ideológiákat, ideológusokat és földönfutókat, szabadcsapatokat és tömegsírba lőtt áldozatokat. „Mintha a egyes lakosságú kelet-, közép- és dél-európai térségeken minden mai nemzet és minden mai kisebbség ősidőktől fogva és kivétel nélkül *más etnikumok* által lett volna kizsákmányolt, elnyomott, migrációkra és emigrációkra kényszerített, s véletlenül se *saját* uralkodó rétegeik, *saját* hatalmi politikájuk, *saját* osztályharcaik által is. (Tragikomikus kérdés: ha *minden* etnikumnak csakis a *más etnikumok* miatt volt ilyen sanyarú a történelmi múltja és közelmúltja a egyes lakosságú mai régiókban, akkor végtére is melyik volt közülük az elnyomó, a kizsákmányoló, az asszimilátor?” 1994 tavaszán miért kérdés, hogy a Balkánon ki volt az elnyomó, a kizsákmányoló, ki követett el háborús agressziót, és Jugoszláviában ki volt az „asszimilátor”? A tömegsírok emlékének, a délvidéki magyarok történelme legsúlyosabb teherterelének az ismeretében, magabiztos nemzeti öntudattal, az élni akarás minimális ösztönétől vezérelve, őszinte erkölcsi meggyőződéssel feltehető a „vajdasági viszonylatban ma is időszerű, ám mindennemű komikumtól mentes, túllontúl komoly kérdés: vajon a titóizmusnak csakugyan egyik legfőbb interetnikai vétsége, főben járó bűne volt-e, vagy netán egyik taktikai és stratégiai erénye, hogy a második Jugoszlávia létrejöttkor nyomban »befagyasztotta« és tabutémává tette a délszláv népek és az első Jugoszlávia térségein élő nemzeti kisebbségek négy és fél éven át folyó egymást mészárlásának szörnyű tényeit, adatait, »etnikai statisztikáját«? Hiszen nem ez – ez is – volt netalán a csaknem fél évtizedes, 1941 és 1945 közötti interetnikai vérengzéseknek s velük kiváltott elviselhetetlen etnikai környezetszennyezésnek a valamelyest is tűrhető koegzisztálásra, majd a fokozatos – persze, hogy nem édeni! – interetnikai békességre való átváltásnak egyik alapvető néplélektani előfeltétele?”²⁵ Lefordítva a kérdést: nekünk, délvidéki magyaroknak, miért nem volt jó, hogy 1944 őszén a szerb partizánok tízezrével lőtték halomra apáink, nagyapáink, testvéreink generációjának tagjait, s hogy az életben maradottak fél évszázadon át némán siratták a temetetlen halottakat? Azért nem volt jó, mert a testvériség–egység eszméje és a „békés, tevékeny, dolgos nemzeti-nemzetiségi koegzisztálás” a Balkánon soha nem működött, s *amiért*

nem működött, *azért* sok volt a több tízezernyi magyar áldozat. Hogy mindezek ellenére miért nem hagyatkozunk az interetnikai békességre? Mert soha, egyetlen pillanat erejéig sem volt a magyarságnak partnere ehhez a békéhez! Voltak viszont ennek a leszerelő szólamnak, a baloldali diktatúra eszmei alapvetésébe foglalt kinyilatkoztatásnak éltetői és haszonélvezői. Pontosabban: csak úgy lehetett valaki Jugoszláviában baloldali, csak úgy csatlakozhatott a hatalmi elithez, hogy az öngazgatói szocializmus doktrínáit kritika nélkül, élete és gondolkodása paneljeiként elfogadta. A szerb nacionál-bolsevizmus sok egyéb mellett több tízezer magyar áldozatot is követelt, s erről bizony nem jó hallgatni. A szerb nacionál-bolsevizmus úgy múlt ki, ahogyan született: háborúban, vérben, mocsokban és pusztításban. 1994-ben az ideológia már halott volt, de a katonái még gyilkoltak. Hitvallói akkorra már ideológiai árvaságra jutottak. Nem váltak történelmietlenné, csak kiszorultak a történelemből. A népek egyenjogúságáról, a jog előtti egyenlőségről, a diszkrimináció nélküli társadalomról hirdett elképzelésük megvalósításának kísérlete során felére csökkent a délvidéki magyarok létszáma, behaltak, asszimilálódtak, vagy emigráltak. Ezt hozta a szláv testvériség. Hogy erről nem lenne jobb hallgatni? Vajon kiket nyugtatna meg a hallgatás?

A hallgatásnak azonban lelki, szellemi és magatartásbeli okai vannak. Hódi Sándor úgy látja, hogy „a szabadságuktól megfosztott vagy hosszú időn át elnyomott népek kollektív tudata nem a saját autentikus létüknek, hanem idegen akaratoknak van alárendelve, s olyan értékrendszert képvisel, amely nincs összhangban a közösség lényével [lényegével – M. F.]. (...) Közösségi tudatunk hazugsághegyeken, féligazságokon, félremagyarázásokon nyugszik, és tele van fehér foltokkal. Ilyen fehér folt a sorsunkat megfordító és meghatározó esemény, Trianon is. (...) A trianoni traumát '44-ben újabb trauma követte, amire ráakódott a kommunizmus öröksége. Ezeknek az újabb traumáknak következtében a nemzeti léttel kapcsolatos tudatzavar olyan súlyossá vált, hogy már a szavak is értelmüket veszítették. A megszállást felszabadulásnak, a hátrányos helyzetet egyenlőségnek, honfitársaink lemészárlását testvériség–egységnek neveztük, Titót pedig a legnagyobb magyar (!) történelmi személyiségnek tekintettük.”²⁶ Ezért mondhatja Gubás Jenő *Magyarságtudat-hasadás* című könyvének bevezetőjében, hogy ma már nem beszélhetünk egy tudatos, nemzetben gondolkodó, a társadalom gondjaira odafigyelő közösségi szellem létezéséről. A délvidéki magyarság a harmadik évezred küszöbén már csak mint falusi és városi lakosság létezik, erodáltsága folytán nem képez közösséget, ezért immár képtelen közösségi szellemben gondolkodni és viselkedni.²⁷ Mirnics Károly, a demográfus másutt arra mutat rá, hogy az erőteljes fogyatkozás következtében a csupán néhány tíz vagy néhány száz lelket számláló magyar falusi népesség már vajmi keveset tehet magyar önazonosság-tudata és önismerete megőrzéséért. A szét hullott falusi közösség népességének megújítására immár képtelen. Matuska Márton újságíró Káptalanfalva példáján látja magyar falvaink sorsának betelje-

sülését: a falu „összrakossága 119 fő, közülük 107 magyar. Ez utóbbiak már-már beszélni sem tudnak magyarul, az égvilágon semmilyen intézményük nincsen. Magyar újságot nem kapnak, tanító, pap, iskolázott ember nem él közöttük. Imaházuk a kilencvenes években leégett. Jellemző. Egy szál papon, a Bókáról havonta kijáró katolikus papon keresztül kötődnek még a magyar világhoz”.²⁸ Demográfusok becslése szerint a szórványban csaknem 80 hasonló falu magyarsága tengeti a mindennapjait. Mirnics Károly azonban elemzésében arra is rámutat, önmagában annak sincs immár jelentősége, hogy az 1991-es népszámlálás szerint „mégis van 46 olyan település, ahol a magyarság biztonságban van, biztosan megmarad, ápolhatja és megőrizheti magyar önazonosság-tudatát. Az észak-bácskai és a Tisza menti településeket kivéve szinte minden más településen (elsősorban a bánsági oldalon, de most már Nyugat- és Dél-Bácskában is) a magyarság erősen majorizált szerb népességi többséggel”.²⁹ A mindig körültekintő tudósi fegyvellemmel és fegyelmezettséggel fogalmazó Szeli István is olyan folyamatnak látja a délvidéki magyarság 1918 utáni történetét, amelyben „egymást érik a történelmi partbeomlások, megszorodnak a szellemi bioszféra bomlástermékei és válságtünetei: a kulturális kisajátítás és elbirtoklás jelenségei, a nyelvi elhasonulás, az azonosságtudat elerőtlenedése. Apokaliptikus jelek és baljós látomások sokasága tűnik fel; a katasztrófatudat, a szorongás és a megrendültség, az üldözöttség alapérzése, a barbárrá süllyedéstől való félelem váltja fel a liberalizmus világfelfogásának optimizmusát, a társadalmi progresszióba és az ember intellektuális képességeibe vetett hitét”.³⁰

Katonák és szabadcsapatok, kormányok és állami intézmények, hivatalok és törvények, helyi hatalmasságok és kolonista tömegek kezdték ki, fojtották meg és bontották elemeire a magyarság életét a Délvidéken. Vladan Jojkicok és Vasa Čubriločićok gyártottak különböző elképzeléseket a közösség felszámolására és a magára maradt – s ezért kiszolgáltatott – emberek, az egyének asszimilálására. A szerb hatalomnak és a szerbségnek 1918 óta egy percig sem lanyhult a magyarság megsemmisítésére irányuló törekvése, s ez így volt akkor is, amikor testvérséget és megbékélést hirdetett. Hogy ez a politika milyen tudatos, milyen gondosan felépített és minden részletre ügyelő szándékokat hordott magában, arról az etnocidiumok jeles szerb képviselőjének, Slobodan Miloševićnek 2000. október 2-án Kosovo kapcsán a szerb néphez intézett beszédének részlete is sokat elárul. A szerb elnök azért látta veszélyeztetve az albán többségű tartományban élő szerbek jövőjét, mert: „Azok, akiket idegen hatalmak irányítanak viszonylagosan gyorsan elfelejtik saját történelmüket, múltjukat, hagyományait, nemzeti szimbólumaikat, szokásaikat, sőt gyakran irodalmi szinten az anyanyelvüket is. A nemzeti sajátosságok szelekciója első látásra észrevehetetlen, de rendkívüli erővel és könyörtelenül hat, egész odáig, hogy az identitás leszűkül néhány nemzeti eledelre, táncra, egy-két nemzeti hős nevére, amelyeket élelmiszer-ipari vagy kozmetikai termékre tűznek ki (...), a nép szinte

rá sem tud döbbsenni, milyen gyorsan veszi át az idegen nyelvet [a] sajátjaként, nemzettudata azonosul az idegen hatalom nemzeti hőseivel, miközben elfelejti a sajátját, jobban ismeri a leigázója irodalmát, mint a sajátját, dicsőíti az idegen nemzet hőseit, miközben csúfot űz a sajátjából, és azon igyekszik, hogy jobban hasonlítson az idegen hatalom gyakorlóira, mint saját magára. (...) Egy nemzetnek a nemzettudat elvesztése a legnagyobb csapást jelenti. (...) Az ilyen jellegű új gyarmatosítás, már a természetéből eredően, kizárja a szabad gondolkodást és akaratnyilvánítást, de még inkább megüti minden alkotási lehetőséget. (...) megszüntet minden jogot a szabad véleménynyilvánításra, nehogy ez a nézet ellenezzon a rabságot. A szabad gondolkodás elfojtása a legkövetkezetesebb és legszükségesebb tortúra az összes tortúrák között egy leigázott államban. A szabad akarat gyakorlásának pedig még ennél is kevesebb az esélye. Ha mégis, akkor az csakis bohózat formájában lehetséges, de az is csupán a hatalom uszályhordozói részéről. A szabad akaratnyilvánítás ilyen szimulációja [mímélése – M. F.] csupán a leigázó szolgálatában áll, annak igazolására, hogy bevezette a demokráciát, aminek a nevében egyébként az adott területet leigázta³¹ – mondta a szerb elnök, és ebben tökéletesen igaza volt. Ezért írhatta Bori Imre történelmi olvasókönyvének bevezetőjében: „Nincs talán a Kárpát-medencének földdarabja, amelyet annyi vér és könny áztatott, mint az, amelyről könyvünk beszél. A történelem mintha hóhércsapatát végzett volna, és az abban résztvevők, még a nemes lelkek is, elborzadtak a látottaktól.”³²

Mit lehet tenni az elnémuló magyar falvakért és a nyelvet váltó magyar városokért a Délvidéken? A politikus azt mondja: a közösségi élet társadalmi formáinak újjászervezésével kell kezdeni az önépítkezést, a pedagógus magyar iskolákat és nemzeti tantervet követel, az író, a publicista az önálló magyar művelődési intézményrendszer létrehozásában látja a megoldást, a pszichológus pedig a példamutató egyének közösségteremtő erejében bíz. A megoldáskeresők szándéka egy valamiben közös: lemondtak arról, hogy Magyarországtól, az anyanemzettől várjanak segítséget, s ez önmagában is egyedülálló példa a civilizált világban. Magyarország 1989 után többször is bizonyította: nincs elképzelése a nemzet jövőjét illetően. Kitérni nem tud az utódállamokban élő magyar közösségek sorskérdéseivel történő szembesülés elől, de a kihívásokra elképesztően olcsó megoldási kísérletekkel válaszol. Integrálni – minden gazdasági erőforrásuk ellenére – nem akarja őket. Ezért hol államszerződéseket köt az utódállamok kormányaival (ami már önmagában is abszurd), vagy a közösségi életet magasabb szinten szabályozó európai normákra hivatkozik, amelyeknek viszont semmi reális alapjuk nincs. Státustörvényt léptet életbe, amikor a Kárpát-medencei magyar nemzet egységét kellene deklarálnia, politikai pártokat támogat, amikor nemzeti intézményhálózatot kellene létrehoznia. Politikusokkal köt szerződést, és ezzel korrumpálja a magyar kisebbség vezető elitjét, egyszersmind kiutasítva ezzel a civil világot a megoldáskeresők tábo-

rából. Magyarország ma úgy adja bérbé a délvidéki magyarságot Szerbiának, hogy annak árát maga a délvidéki közösség fizeti meg nemzeti vízum formájában. Ettől lesz az üzlet nemzeti jellegű. De ez nem könnyíti meg az életerejében megfogyatkozott közösség életét. A XXI. század elején előállt tragikus történelmi helyzetben egyetlen lehetséges megoldás létezik: a délvidéki magyarság megmaradt belső erőforrásaira hagyatkozva keresi meg az újjászületés lehetőségét. De ehhez tudni kell, hol lelhető meg ezek az erőforrások.

BALLADÁS VILÁGBAN

Ezek az erőforrások a magyar nemzeti történelemben és a nemzeti hagyományokban lelhető meg. Ha a tudatában, az önmagáról való gondolkodásban roppant meg a közösség, akkor az azonosságtudatát kell újjáépíteni. Ez az elképzelhető megoldások közül a legnehezebb, a legösszetettebb. Ha a jószerecsse valami csoda folytán a kezére juttatná egykori javait, birtokait, földterületeit, gyárait, üzemeit, piacait, üzleteit és műhelyeit, igazán működtetni azokat csak akkor lenne képes, ha újjászületne közösségi tudata, magyar mivoltának szövevényes értékegyüttese. Megszerzett javainak társadalomformáló ereje csakis a közösségi életén belül, intézményesített formában válhat szervező erőforrássá. Ha viszont egy közösség elfelejtette a hagyományait és feladta a történelemismeretet, hogyan várható el, hogy közösségépítési szándékában visszatérjen a forrásokhoz? Erre kereste a választ nagy – huszonegy kötetes – vállalkozásában a Délvidék legkiválóbb magyar művelődéstörténet-kutatója, Kalapis Zoltán.

Kalapis Zoltán a *Magyar Szó* „terepjáró” újságírójaként a bánági szörvány-magyarság pusztuló portáinak rendetlenségében botlott először olyan kérdésekbe, amelyek az egyéni sorshelyzeteken túl a közösség jövőjének kilátástalanságát is megmutatták. De még így sem pontos a megállapítás. Kalapis Zoltán előtt a pusztuló porták egy hagyományos, paraszti életforma bomlásfolyamatainak stációit jelenítették meg, a leépülésnek olyan szakaszait, amelyek ha belső indítatásúak, ha belső energiaválságból erednek, alkalomadtán még mindig vehetnek jó fordulatot, felszínre hozhatnak olyan szándékokat, amelyek a közösséget új vagy megújuló életformába emelik. Lehet tanyáról majorba, majorból faluba és onnan tovább, a városba költözni, ha a megtett út az életminőség javulását eredményezi. S itt nem csupán anyagi gyarapodásról van szó; a változásnak öntudatában kell felemelnie az egyént, új minőséget adva ezzel az egyének közösségének is. Ha a paraszt, a kétkezi munkás azért vált életformát, mert ezáltal kényelmesebbé teheti az életét, mert szilárd utat kap a lába alá, villanyvilágítást vezethet a lakásába, s az orvosi rendelő is karnyújtásnyi közelségbe kerül, az átgondolt magatartásról árulkodik. Spontán életösztonei az anyagi jólét felé sordorják őt. De ebben még nyoma sincs a közösségépítő szándékoknak. A közösségépítéshez nélkülözhetetlen a közösségi társadalomról alkotott kép, felfogás, elképzelés. Egészében véve nélkülözhetetlen a közösségi társadalom. Ha egy

juhász a családjával Simogyból beköltözik Törökbecse legszélső utcájába, ezzel élete új minőséget nyer, és ez számára bizonyára elegendő. Holott döntésének igazi értelmet az adna, ha az így megszerzett többletjavarak magyar iskolákban, művelődési egyesületekben, a kisebbségi magyar társadalomban is megjelenne. Ha a magyar juhászcsalád kibővült élete közvetlenül gazdagítaná a magyarság társadalmi életét. Ez azonban soha nem történhet meg, mert a Délvidéken immár nincs magyar társadalom. Ehhez elsősorban a magyar intézmények hiányoznak. A simogyi juhász Törökbecsére költözve emberként minden tekintetben gazdagodott, de szinte bizonyos, hogy magyarságában nem. Ennek igénye nem is tudatosodik benne. Magyarként kellene gazdagabbá válnia, új kulturális javak közvetlen hatását kellene éreznie ahhoz, hogy otthonváltó szándékában ez is befolyásolja őt. A bánási juhásznak, kertésznek vagy kétkezi munkásnak – és bácskai sorstársainak – magyarságát kellene valamilyen formában megélnie ahhoz, hogy az alkotói szándék és erő szerepet kapjon a döntésében. Tudnia kellene, hogy helye és szerepe van a kisebbségi magyar társadalomban, látnia kellene a kisebbségi magyar társadalmat. De bármerre is tekintsen, a magyar társadalom megjelenési formáival – intézményeivel és a közösség tárgyiasult értékeivel – egy-egy templomon vagy imaházon, dalkörön vagy táncsoporton kívül nem fog találkozni. Mert a magyar közösség társadalmi formái eltűntek, semmivé váltak, s ezzel együtt a történetiség is kiveszett az életéből.³³ A délvidéki magyarság kiszorult a saját történelméből, már nem alkotórésze annak. Ezért még persze élni kell, mert mindig megvan a reménye az elveszett tartalom visszaszerzésére.

Kalapis Zoltán az 1990-es évek elején, a zimonyi Hunyadi-torony tövében, látogatói magányában töprengett azon, miért nem ismeri a délvidéki magyarság a saját, a történelmi emlékekben ma is élő, évezredek történelmét. Miért nincs történelmi emlékezete a délvidéki magyarságnak? Miért nem jönnek magyar diákcsoportok történelemórára az alig-alig megmaradt kolostorfalakhoz, tornyokhoz és emlékművekhez? „A magyar történelmi emlékek megtekintése – Bács, Dombó, Pusztatemplom és sok minden más – valójában nem is kapott helyet az útitervekben, mintha ki nem mondott, de mégis érvényesített szempont ez lenne: elhallgatni, átminősíteni, elfelejteni mindent, ami nem hivatalos történelem – írta a művelődéstörténet. – Ne csodálkozzunk tehát, ha minduntalan tapasztalnunk kell: történelmi tudatunk kilúgozott, szétmállasztott állapotban van. – Majd személyes vallomással folytatta: – E sorok írója csaknem ötven évvel ezelőtt szintén elsuhant diáktársaival a Hunyadi-torony mellett, útban Oplénac felé. S lám, csak most, vénségére került abba a helyzetbe, hogy jóvátegye azt, amit akkor a tanterv és a tanárok miatt, később pedig az »ifjonti« érdektelenség miatt elmulasztott. Most ismeretanyaggal jól felbatyuzva – vajon eléggé-e? – áll az egykori várudvar kellős közepén álló Hunyadi-torony tövében, s megpróbálja felidézni a régmúlt idők egy picinyke szeletjét, szólásra bírni az ősi várfalak

szegleteit, zugait, mesélő köveit.”³⁴ Ilyen, a késői jóvátétel szándékával kereste fel Kalapis Zoltán az ezredévi magyar történelem Délvidéken fellelhető emlékeit Versectől Fiuméig és Bántornyáig, olyan vidékeken is az emlékek nyomát kutatva, ahol magyar szót már régen nem hallani, ilyen Csáktornya, Varasd vagy a lepoglavai pálos kolostor. 1993-ban – hasonló megindultsággal – az arcsi Pusztatemplom romjait szemlélve vetette papírra e keserű sorokat: „olykor úgy tűnik – száz vagy akár ötszáz év tapasztalata ez –, hogy nincs is igény fenntartására, megismerésére, megtekintésére, úgy is mondhatnánk, hogy a kutyának sem kell. Az időnkénti fellobbanásokat kötelezően a feledés, a nemtörődömség évtizedei követik. Az utóbbi hetven esztendő még csak súlyosbította a helyzetet. A mai öregek már nem tanulták a magyar történelmet, a mostani diákok sem ismerkednek vele, mert nincs a programban, kimaradt a tantervből, illetve csak hézagosan, nagy vonalakban tanulják: a Pusztatemplomra már nincs idő, de akarat és bátorság sem. Nincs példa rá, hogy valamelyik iskolai kirándulás kiemelt vagy mellékes célja lett volna, mivelhogy a dél felé tartó buszoknak nem esett az útvonalába. Márpedig ha a diák nem tud a Pusztatemplom létezéséről, s arról sem, hogy mi tapadt hozzá az évszázadok során, akkor önismerete foghíjas marad, s nem ismeri meg azokat a kapcsokat sem, amelyek egy népet egybetartanak, de annak örömét sem, hogy valahová tartozik. Még szerencse, hogy a pislákoló mécesest mégse hagyják teljesen kialudni azok, akik szívükön viselik népük sorsát. Minden korban akadtak lelkiismeretes tanítók, tanárok, papok, akik ily módon is szolgálatot teljesítettek”.³⁵

Az első körültekintés azonban még a riportere volt. A gyakorló újságíró népismereti tanulmányutakat tesz a szülőföldnek fogadott Bánságban, hosszú évekbe telik, amíg felfedezi magának a könyveiben Bánátként szereplő vidéket. Kalapis Zoltán a Bánát krónikásaként indult, és roppant gazdag kutatói pályája során minduntalan e tájra tér vissza, úgy rendezve maga köré a magyar „lentséget”, hogy benne a teljes nemzeti történelem mutassa meg valódi szépségeit és ma már nem sejtett gazdagságát. Kalapis Zoltán számára azonban láthatóan a történelem fogalma több, bővebb, mint amit a história eszmetörténete fogalomként, változó tartalommal ugyan, de mégis egységes struktúraként meghatározott és leírt. Szemléletének középpontjában két – minden esetben tágítható – princípium áll: a tárgyiasult történelmi emlékezet és az alkotó szellemek életműve.³⁶ A történelmi emlékek területe, a „tárgyiasult történelem” behatárolható: ez a honszerző magyarság Kárpát-medencei szálláshelyének déli peremterülete, köznapi szóhasználattal élve: a Délvidék. Kalapis Zoltán azonban soha nem használja ezt az elnevezést. A *Nemzetiségi összecsapások az Alvidéken* című, az 1848–1849-es tragikus magyar–szerb vérontásokkal foglalkozó, 2002-ben papírra vetett tanulmányában így határozza meg a területiséget: „A most közölt tudósítások egyikében tájegységünk Alvidék néven szerepel. Előfordul még Végvidék, Alsó-Vidék, *Délmagyarország* alakban is. Viszont sehol sem

történi említés a napjainkban újra divatba jött Délvidékről. Ez megerősíti azt, amit eddig is tudtunk: a Magyarországtól elszakított »lentségi« részeket csak 1918–1920 után kezdte Délvidéknek nevezni a magyarországi nyelvhasználat.³⁷ A 2001-ben megjelent, jeles történelmi és közéleti személyek életrajzát tartalmazó kötete a *Lentségi arcképcsarnok* címet kapta, sokadszor utasítva el ezzel a Délvidék megjelölést. Mi több háromkötetes művében, az *Életrajzi kalauzban* is következetesen a lentség, az Alvidék, vagy a *Délmagyarország* megjelöléssel élt. Ismerve Kalapis Zoltán gondolkodását, a Délvidék meghatározástól annak vélt politikai elszíneződése és érzelmi telítettsége miatt idegenkedett. Ebben mindvégig következetes volt. Csak halkán jegyzem meg: Papp Dániel 1898-ban megjelent *A rátótiak* című regényében Purcz Endre a pesti Duna-parton „délvidéki románc” hallatán érzékenyült el oly végzetesen, hogy ellenállhatatlan honvágy vett erőt rajta.³⁸ De a „délvidéki” színek novelláinak is visszatérő sajátosságai. Mi több, a lentség nagy történetírója, a Kalapis Zoltán által is sokat idézett és hivatkozott Milleker Bódog is gyakran használja a Délvidék megnevezést. Az 1915-ben Temesvárott megjelent – és a kutatók számára ma is megkerülhetetlen – *Délmagyarország középkori földrajza* című könyvében szóvá tette, hogy műve megírásakor a földrajzi nevek gyűjtése során „a főnehézséget mégis az okozza, hogy a Délvidék mindig, a honfoglalás óta is otthont nyújtott sok nemzetiségnek, kik valamennyien a helynevekben hagyták nyomát ittlétüknek”.³⁹ De ha időben még távolabbra tekintünk vissza, azt látjuk, hogy Képesy József magyar királyi vízépítő mérnök folyószabályozási terveinek elkészítésekor végzett széles horizontú körültekintése során gyakran élt ezzel a megjelöléssel, a „délvidéki enyhe szelek” táj- és éghajlat-befolyásoló szerepét is szorosan szem előtt tartotta.⁴⁰

A táj megőrizte „tárgyasult emlékezet”, az emlékhelyek területi meghatározottsága tehát látszólag egyszerű: a történelmi magyar terület déli peremvidékének historikumáról van szó. Bonyolultabb és összetettebb ennél az „alkotó szellemek” fogalmának táj-meghatározása. Az *Életrajzi kalauz* első kötetének előszavában Kalapis Zoltán így foglalta össze szerzői szándékát: a háromkötetes mű „betekintést kellene, hogy adjon azoknak az ismertebb vagy kevésbé ismert, olykor pedig teljesen elfelejtett embereknek a tárgyi és szellemi tevékenységébe, akik egykoron Dél-Magyarországon – a Lentségen, az Alvidéken –, majd a mai, olykor még most is parlaginak, ólzagúnak, hagyománytalannak mondott Vajdaságban, továbbá a királyi és a titói Jugoszláviában, illetve újabban a délszláv országokban éltek, működtek, s munkásságukkal a maguk szakterületén valamilyen formában kitűntek, figyelmet keltettek”.⁴¹ Már az 1970-es években kiteljesedő, szociográfiai ihletésű publicisztikájának középpontjában is a teremtő-alkotó ember állt, a népdalt, balladát formáló szálás- és majorlakó pásztor, a tájat a maga képére alakító, kertészkedő napszámos és a futóhomokot megkötő erdész alakja, aki minden egyes cselekedetével otthonává szeretné alakítani a

táját. Idővel, évtized múltán, amikor teremtő-alkotó alakjai mögé Kalapis Zoltán a történelmi háttérrel is megrajzolta, megjelenik az országért aggódó főúri méltóság, az érvényesülésért küzdő polgár vagy a világgépét és világlátását műalkotásokban megörökíteni szándékozó művészember. Ezeket az alakokat, a szélesen értelmezett életművek megalkotóit a művelődéstörténész mindig nemzeti és társadalmi funkciójuk értékelésével együtt jeleníti meg. A Lentséget érintő művelődéstörténeti folyamatok ily módon a teremtő ember alakjában nyertek kölcsönösen értelmezhető formát. A császári vízépítő mérnök műve a torontáli mocsárvilágban nyert igazi értelmet, a nyomdatulajdonos Takáts Rafael vállalkozása az abszolutizmus zátonyán feneklett meg, Radics György és lapalapító társai kezdeményezését pedig a fejlett polgári körülmények röpitették a magasba.

(folytatjuk)

JEGYZETEK

¹ „Itt most valóban a kisebbség megmaradása forog kockán. Hogy leszünk-e még az ezredfordulón, és hogyan leszünk? Van-e még bennünk erő a reményre és a hitre? És tehetünk-e valamit? Valami értelmeset és racionálisat. S azt, ami megtehető, vajon éppen az értelmiségnek, az íróknak és tudósoknak kell megtennie? [...] Kint emberek halnak és éheznek, népek mozdulnak el évszázados helyükről, fegyverek dörögnek és mítoszoktól hangos az éter, az író meg írjon novellát, verset, a tudós oldjon meg tudományos problémát?” – töprengett az írástudó 1994-ben. – Bányai János: *Két kisebbségi (nemzetiségi) magyaróra*; Híd, 1994. január–április, 19. p.

² Kalapis Zoltán: *Egyre vékonyodó cérnaszálon függünk...*, Híd, 1994. január–április, 50. p.

³ Csapó Endre fogalmazott pontosan, amikor 2001-ből visszatekintve így írta le a terület geopolitikai változásainak lényegét: „A balkáni kommunizmusnak egyazon alapja van, mint a balkáni királyságoknak, egyházaknak: a nacionalizmus, illetve annak legszélsőségesebb formája. Valójában nincs is rá megfelelő kifejezés, a nacionalizmus szóra is méltatlan a balkáni viselkedés. Törzsi fundamentalizmus lenne talán a megfelelő elnevezés, vagy röviden csak balkanizmus annak a magatartáskultúrájának a meghatározása, amely csak egy igazságot ismer, a sajátját, ennek érvényesítésére örökös összeütközésben van a szomszédaival, azoktól még a levegőt is elvenné. Ezt a negatív előjelű magatartás-kultúrát a szerbek fejlesztették a legmagasabb tökélyre. Legjobban példázza ezt a lelkiiséget az a meggyőződésük, hogy ahol egy szerb hős csontjai nyugszanak, az szerb föld. A Balkán nem Európa. A Balkán soha nem lesz európai, a Balkán az semmi más, csak balkáni. (...) a Balkán benyomult a Kárpát-medencébe (...) megnyomorítva Közép-Európa egyetlen türelmes többnemzetiségű államát, és folyamatosan felszámolva a magyarságot, annak fejlettebb társadalmi intézményeit, szabadságát és gazdasági lehetőségeit, kultúráját.” – Csapó Endre: *Délvidéki remények és aggodalmak*; In: *Sorskérdéseink – Válogatás a Magyar Szó vasárnapi rovatának írásaiból* (szerkesztette Sebestyén Imre); Újvidék – a Magyar Szó kiadása, 2003., 38. p.

⁴ Gubás Jenő: *Magyarságtudat-hasadás*; Szabadka – Aracs, Budapest – Püski Kiadó, 2006., 84. p.

⁵ Hódi Sándor: *A kisebbségi önszerveződés esélyei*; In: *Sorskérdéseink – Válogatás a Magyar Szó vasárnapi rovatának írásaiból* (szerkesztette Sebestyén Imre); Újvidék – a Magyar Szó kiadása, 2003., 203. p.

- ⁶ Kalapis Zoltán: *Cserbenhagyás vagy többletvállalás*; Uo. 9–10. p. – A délvidéki magyarság helyzetével, anyagi, lelki és szellemi állapotával foglalkozik továbbá: Burányi Nándor: *Magyarok Vajdaságban; Magyar Szó* (tematikai különnkiadás) 1990. március, 20. p.; *Magyarok Jugoszláviában '90* – a VMDK évkönyve; Újvidék, 1990, 253 p.; *Sokáig éltünk némaságban* – a VMDK évkönyve, 1991, 367 p.; *Esély a megmaradásra* – a VMDK évkönyve, 1992, 285 p.; *A Balkán poklában* – a VMDK évkönyve, 1993, 329 p., Botlik József–Csorba Béla–Dudás Károly: *Eltévedt mezsgyekövek – Adalékok a délvidéki magyarság történetéhez 1918–1993*; Budapest – Hatodik Síp Alapítvány, Új Mandátum Könyvkiadó, 1994, 343 p.; Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*, Budapest – Püski kiadó, 1995, 500 p.; *Vajdasági útkereső*; [Szabadka] – Magyarságkutató Tudományos Társaság, 1998, 334 p.; *Vajdasági marasztaló*; [Szabadka] – Magyarságkutató Tudományos Társaság, 2000, 347 p.; *Fészekhagyó vajdaságiak*; [Szabadka] Magyarságkutató Tudományos Társaság, 2001, 430 p.; *Nyolcvan év kisebbségben*; Tóthfalu – Logos, 2002, 267 p.; A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken 1918–1947*; Budapest – Napvilág Kiadó, 2004, 416 p.
- ⁷ Vladan Jojkić: *Nacionalizacija Bačke i Banata* – Etno-politička studija; Novi Sad, 1931., 135 p + 6 tábla
- ⁸ Daka Popović: *Banat, Bačka i Baranja – Savremeni, nacionalni, politički i društveni profili* – Novi Sad, 1935, 21–23. p. – A szerző kiemeli: 1933-ban csaknem ötmillió dinárt fizettek be földadó formájában az államkasszába, ebből 49,81 százalékot, 2 298 000 000 dinárt egyedül a Dunai bánóság területén lévő földtulajdonosokkal fizettettek meg, amit 113 746 682 dinár póttadóval tetéztek. Sőt, a 343 527 624 dinárnyi összadó 90 százalékát a Dunai bánóságon belül is Bácska, a Bánóság és Baranya egyébként is mérhetetlenül elszegényedett földtulajdonosaival fizettették meg.
- ⁹ „...amikor az SHS királyság urai végrehajtották a földreformot, abból a szegény magyarokat kirekesztették. Pedig a bácskai és bánáti uradalmakban a kocsis, a béres, a nap-számos és egyéb cseléd zömében magyar volt, s a földosztás után kenyér nélkül maradt, mert a betelepített új gazdáknak a maguk pár holdjához nem kellett idegen munkaerő.” Herceg János: *Köszöntő*; In: *Magyarok Jugoszláviában 90* – A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének évkönyve, Újvidék, 1990., 5–7. p.
- ¹⁰ Dr. Csehák Kálmán: *Miért van szükség az önálló vajdasági magyar felsőoktatási intézményre*; In: *Sorskérdéseink* – Válogatás a Magyar Szó vasárnapi rovatának írásából (szerkesztette Sebestyén Imre); Újvidék – a Magyar Szó kiadása, 2003, 183. p.
- ¹¹ Vasa Čubrilović: *A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában*; Hid, 1996. december, 1043–1060. p.
- ¹² „Amikor 1918-ban létrejött Jugoszlávia, a szomszédos országokkal nemzetiségi alapon határozták meg a határokat. Ekkor nagy területeket veszítettünk, amelyeken már száz éve etnikai fölényben voltunk, viszont saját országunkon belül nagyszámú idegen népet kaptunk, úgynevezett nemzeti kisebbségeket. Főleg németeket, magyarokat, arnautákat (albánokat), románokat, olaszokat. [A kisebbségvédelmi] kötelezettségeknek következetesen és teljes mértékben eleget tettünk. A kisebbségeknek minden polgári joguk megvolt, teljes oktatási autonómiát élveztek, és joguk volt a kulturális kapcsolatok ápolásához a nemzetükkel.” I. m., 1044. p.
- ¹³ Uo., 1046–1047. p.
- ¹⁴ Uo., 1053–1054. p.
- ¹⁵ A háborús helyzet kínálta lehetőségek méltatására a szerző másodszor is visszatér: „Már hangsúlyoztuk, milyen jelentős a kisebbségektől való megtisztítás még a háborús hadműveletek során. Ezért ebben a hadsereg szerepe a legjelentősebb. Fegyveres erőt alkalmazva is el kell távolítani az országból a kisebbségeket. Elsőrendű fontosságú, hogy a

- magyarok lakta területeken levő katonai parancsnokaink pontos utasítást kapjanak, mit és hogyan kell cselekedniük. A legfontosabb az lenne, ha a népfelszabadító hadsereg és partizánegységek főparancsnoksága mellett külön ügyosztály létesülne azzal a feladattal, hogy még a háború folyamán gondot viseljen a kisebbségektől való megtisztításra.” – Uo., 1056–1057. p.
- ¹⁶ „A vajdasági ipar több mint 80 százaléka a németek kezében van! A vajdasági malmok, sörgyárak és szövőgyárak a németek, a cukorgyárak a magyarok tulajdonában vannak. (...) A legtöbb magyar település a Bácska északkeleti és középső részén van. Horgostól és Szabadkától Zentán, Topolyán és Kúlán át Újvidékig található az ország legnagyobb magyar etnikai tömbje. Az 1941-ben volt mintegy félmilliónyi magyarból majdnem 300.000 él Bácskában. A többi 200.000 Bánátban, Szerémségben, Horvátországban és Szlavóniában él szétszórta, jelentéktelen kisebbségként. Ha a Bácskából 200.000 magyart eltávolítanánk, megoldanánk a magyar kisebbségi kérdést. (...) A németek főleg a Bácska délnyugati részét népesítik be. Főleg az apatini, újverbázi, hódási, palánkai és jórészt az újvidéki és zombori járásban találjuk őket. Uo., 1052. p. és 1054. p.
- ¹⁷ Burányi Nándor: *Sorscsapások...*; In: *Sorskérdéseink*, 2003., 29. p.
- ¹⁸ Matuska Márton: *Maradva megmaradni*; In: *Sorskérdéseink*, 2003., 20. p.
- ¹⁹ Mirnics Károly: *A jugoszláv államnacionalizmustól a szerb nacionálszocializmusig*; In: *Kis-Jugoszlávia hozománya – Írások az asszimilációról és a kisebbségekről*; Budapest – Hatodik Síp Alapítvány, 1996., 19. p.
- ²⁰ Mirnics Károly: *Az eltűnés veszélyének örvényében*; In: *Kis-Jugoszlávia hozománya – Írások az asszimilációról és a kisebbségekről*; Budapest – Hatodik Síp Alapítvány, 1996., 57. és 61. p. Másutt Mirnics Károly a következőképpen összegezte: „A jugoszláv gazdaság, mindenekelőtt az ipar teljes csődje a teljes magyar városi népességet érinti. A magyar városi népesség 60–70 %-a elveszítette a munkahelyét a szocialista nagyüzemekben. A munkanélküliség első számú vesztese már több évtizede, de 1981–1991 óta kimondottan a magyar városi népesség. Ennek következtében a magyar városi népesség egy része a demoralizáltság állapotába került (szürkegazdaság, csempészet), a másik része mindent elkövet azért, hogy elhagyja az országot, kivándoroljon a nyugati országokba vagy Magyarországra.” – *Menekülő önzonosság-tudat*; In: *Sorskérdéseink – Válogatás a Magyar Szó vasárnapi rovatának írásaiból* (szerkesztette Sebestyén Imre); Újvidék – a Magyar Szó kiadása, 2003., 96–97. p.
- ²¹ Gábrity Molnár Irén: *A vajdasági lakosok migrációja*; In: *Sorskérdéseink*; uo. 48. p.
- ²² Mirnics Károly: *A magyarság népesedési helyzete a Vajdaságban*; In: *Kis-Jugoszlávia hozománya – Írások az asszimilációról és a kisebbségekről*; Budapest – Hatodik Síp Alapítvány, 1996., 67. p.
- ²³ Bányai János: *Két kisebbségi (nemzetiségi) magyaróra*; Híd, 1994., január–április, 19. p.
- ²⁴ Bosnyák István: *Néhány dokumentum, némi kommentárral és konklúzióval*; Híd, 1994., január–április, 88. és 90. p.
- ²⁵ Uo.; 89. p.
- ²⁶ Hódi Sándor: *Történelmi traumák a magyarság kollektív tudatában*; In: *Sorskérdéseink*; i. m., 264. p. és 266–267. p. A Tito történelmi szerepére történő utalás Gereben Ferenc magyarországi olvasásszociológus délvideki kutatásainak egyik megdőböntő eredménye.
- ²⁷ Gubás Jenő: *Magyarságtudat-hasadás*; Szabadka – Aracs, Budapest – Püski Kiadó, 2006., 10. p.
- ²⁸ Matuska Márton: *Maradva megmaradni*; In: *Sorskérdéseink*; i. m., 22. p.
- ²⁹ Mirnics Károly: *Menekülő önzonosság-tudat*; In: *Sorskérdéseink*, i. m., 96. p.
- ³⁰ Szeli István: *A peremkultúra élettana*; Újvidék – Forum Könyvkiadó, Budapest – Akadémia Kiadó, 1993., 10. p.

- ³¹ Idézi Gubás Jenő: *Magyarságtudat-hasadás*; Szabadka – Aracs, Budapest – Püski, 2006., 83–84. p.
- ³² Bori Imre: *Ezredéve itt*; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2004., 9. p.
- ³³ Az öngazgatói szocializmus nemzetiségpolitikája lépten-nyomon kiemelte: nem csupán a kisebbségek kulturális életének kiteljesítése a cél, a kisebbségek teljes társadalmi életét kell a többségi nemzetekével egyenlővé és egyenrangúvá tenni. A politikai gyakorlat azonban ennek a szöges ellentéte volt. – Rehák László: *Kisebbségtől a nemzetiségig*; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1978., 267 p.
- ³⁴ Kalapis Zoltán: *A zimonyi Hunyadi-torony tövében*; In: *Történelem a föld alatt*; Újvidék – Forum Könyvkiadó 1995., 102. p.
- ³⁵ Kalapis Zoltán: *Az aracsi Pusztatemplom* (1993); In: *Történelem a föld alatt*; i. m., 58. p.
- ³⁶ A hagyományos történetírás a krónikák korában az uralkodó családok cselekedeteiről szólt, a humanizmus korában ez a nemesség alkotta elit közösségmeghatározó cselekedeteinek bemutatásává szélesedett, a polgárság megjelenésével pedig teljes mértékben átstrukturálódott, eszmei tartalma is differenciálódott, a háborúk, a csaták és az uralkodók története a háttérbe szorult, s váltakozó hangsúllyal a gazdasági, a társadalmi és a művelődési történetek kiteljesedési folyamatainak leírása szerzett magának polgárjogot. A XIX. század elején a néprajztudomány és a történetírás határán megjelent a népiségtörténet, az intézmények elszaporodásával pedig meghonosodott a művelődéstörténet is.
- ³⁷ Kalapis Zoltán: *Nemzetiségi összecsapások az Alvidéken*; In: *Az Alvidék évszázadai*; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2006, 166. p.
- ³⁸ „A lámpa köré letelepedtek a hajósok és a hosszúnyakú üvegekkel koccintottak. Arra azután megpendült a tambura és az éles kis gitárt elnyújtott, bűgő férfikórus kísértre, valami délvidéki románcz a rigómezei csatáról, avagy egy szerelmes párról, becsületes rácz trokeusokban. Purcz Endre megállt a parton, és egy német szót nyögött: »Heimethsklänge.« Azután együtt dűnnyögte a diszkantot a mulatozókkal, míg csak egy könnycsepp nem hullott a bajuszára.” – Papp Dániel: *A rátótiak*; Budapest – az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T. kiadása, 1898., 139. p.
- ³⁹ Milleker Bódog: *Délmagyarország középkori földrajza*, Temesvár – Csanád-egyházmezei könyvnyomda, 1915., 4. p.
- ⁴⁰ Képeffy József: *Javaslat Bánát közbenső vízhálózatának szabályozásáról*; Temesvárott – nyomtatott Magyar testvéreknél, 1873., VI. p.
- ⁴¹ Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz I.*; Újvidék – Forum Könyvkiadó. 2002., 7. p.

ZOLTÁN KALAPIS AND A SPIRITUAL HOME-DEFENCE

The study is about Zoltán Kalapis, an excellent researcher of the region's cultural history, and his work. As the Hungarian daily Magyar Szó's "roaming reporter", Kalapis first came across questions which, besides individual fates, reveal the futurlessness of the whole community in the disorder of the dilapidating Hungarian houses in the Banat region, where Hungarians live in scattered communities. Zoltán Kalapis started his career as the chronicler of the Banat region, and kept returning to this region throughout his very successful research work. He described the Hungarian "down region" (his nickname for Vojvodina) in such a way that all the Hungarian national history revealed its real beauty and richness, which can only be conceived dimly today. However, for him the notion of history is obviously more and broader than what is defined and described as a unified structure, be it with changing contents, by history's thought history. In the centre of his approach there are two always expandable principles: the materialised historical memory and the lifework of creative spirits.

Key words: the history of Hungarians living in Vojvodina, Zoltán Kalapis, minority existence

ETO: 778.5(497.1)(091)

Balogh István

A SZERB(IAI) FILM ÉS KINEMATOGRAFIA RÖVID TÖRTÉNETE

The short history of film and cinematography in Serbia

Az első filmvetítésre Szerbiában 1896. június 6-án került sor a belgrádi Mérleg utcában (Terazije), Az aranykereszthez címzett vendéglőben, méghozzá mindössze fél évvel a párizsi mozgóképek bemutatása után (1895. december 28.). A vetítés szervezője André Carre, a Lumière fivérek balkáni képviselője volt. Ezen az előadáson, a korabeli sajtó tanúsága szerint, a belgrádi közönségnek bemutatták A munkaidő vége, Egy fal ledöntése, A kisbaba reggelije, A kovács, Az ács, A vonat érkezése és A cica reggelije című alkotásokat. André Carre 1897. áprilisában újra Belgrádba látogatott, és Szerbia történetében ekkor készültek az első filmfelvételek.

A zaječari illetőségű Stojan Nanić volt a tulajdonosa az Első Szerb Kinematográfának, amely 1900-tól kezdődően Belgrádban is és Szerbia-szerte rendszeresen mutatott be mozgóképeket. Az első világháború megszakította a szerb filmezés dinamikus fejlődését. Azt követően lombosodott ki a hazai, szerbiai filmgyártás, amely a két háború közötti időszakban már néhány komolyabb alkotással dicsekedhetett. 1932-ben készült a két világháború közötti legambiciózusabb, legsikeresebb szerb játékfilm, még mindig némafilm, a Sa verom u Boga (Istenbe vetett hittel), melynek alkotója Mihajlo Popović volt. A második világháború után lendületes fejlődésnek indult a szerbiai kinematográfia, s fontos tény, hogy Vajdaság nagy szerepet játszott annak történetében.

Kulcsszavak: szerbiai kinematográfia, filmtörténet, mozik

1.

Az első filmvetítésre Szerbiában, egyben a Balkán-félszigeten is 1896. június 6-án került sor. Az eseményre a belgrádi Mérleg utcában (Terazije) működő Az aranykereszthez címzett vendéglőben került sor. Ez fél évvel a párizsi mozgóképek bemutatása után (1895. december 28.) történt. Szervezője pedig André Carre, a Lumière fivérek balkáni képviselője volt. Ezen az előadáson, a korabeli sajtó tanúsága szerint, a belgrádi közönségnek bemutatták A munkaidő vége, Egy fal ledöntése, A kisbaba reggelije, A kovács, Az ács, A vonat érkezése és A cica reggelije című alkotásokat. A korabeli beszámoló szerint „még más számos mozgókép is bemutatásra került. A belgrádi közönség nagy tetszéssel fogadta a technika vívmányainak eme csodáját”. A filmvetítések kb. egy hónapon át tartottak, s az egyik előadáson megjelent öfelsége Alexandar Obrenović, Szerbia királya (1903-ban merénylet áldozata lett) és Natalija anyakirályné is.

A sajtó beszámolt arról is, hogy ezek a filmek bemutatása azzal hatott igazán a közönségre, hogy valóságos jelenetek, valóságos élethelyzetek elevenedtek meg előttük, és minden mozgott.

Tehát mozgásukban láthatták a jelenségek valóságos képét. Nincs szó e tudósításokban arról, hogy a közönség megijedt volna az érkező vonat miatt, mint azt oly híven ecsetelte Párizsból Makszim Gorkij.

André Carre 1897 áprilisában újra Belgrádba látogatott, és Szerbia történetében ekkor készültek az első filmfelvételek. Carre fővárosi felvételeiről is tudunk, hiszen ezeket is bemutatta a lelkes fővárosi közönségnek. Ezek a felvételek voltak az első filmek, amelyekben a belgrádiak viszontláthatták saját városukat. A korabeli sajtó szerint a következő felvételeket láthatták a mozgókép rajongói: Kalimegdáni séta, A Mérleg utcai villamosmegálló, A dohánygyári munkásnök kijöve a gyárból. A címek alapján megállapíthatjuk, hogy lumière-i ihletésű felvételek készültek. Az alkotások nem maradtak az utókorra, eltűntek vagy megsemmisültek az idők folyamán. Az eltűnések idejét sem tudhatjuk, hiszen soha többé nem fordul elő olyan említésük sem a sajtóban, sem filmtörténeti anyagokban, amely arról tanúskodna, hogy valameddig meglették volna valahol ezek a filmek. Viszont említés történik A Mérleg utcai villamosmegálló című filmről. Két jelenetet láthatunk. Az első jelenet egy távolabbi kép, amelyen a teljes Mérleg utcát láthatjuk, s a villamossín meg a két ház sor párhuzamos vonalként a végtelemben fut, találkozásában fókuszál, s középre gyűjti a néző figyelmét. És a távolban, ebben a fókuszban meg is jelenik a villamos. A második jelenet a villamosmegálló mellett készült, ahol ekkor már utasok is állnak, s a villamos begördülése a megállóhelyre hasonló a lumière-i vonat érkezéséhez.

E vázlatos leírás elemzésekor megállapíthatjuk, hogy egyetlen álló kamerával dolgoztak, a mozgást a villamos végezte. Azonban az üres utca és az üres megálló képe arra enged következtetni, hogy második felvétel is volt: a megállóban már emberek vannak, akik az érkező villamosra várnak, s a villamos meg is érkezik az állomásra. A rendező valószínűleg ügyelt a plánok összehangolására, reméljük, feltételezésünk igaz, hogy újra a távoli villamost mutatja, amely a népes megállóhoz közelít, és meg is érkezik. Mert csak így lehet a nézőben teljes a jelenet megszakíthatatlanságának benyomása. Nincs szó a két jelenet közötti vágásról, ám ez sem lehetetlen, mert a várakozók esetleges közeli képe erre módot adhatott.

Rendszeresebbé váltak a belgrádi mozgókép-bemutatók a századforduló éveiben, főképp magyarországi közvetítéssel szinte naponta hódolhatott a helyi közönség a filmeknek. Belgrád mellett az ország más helységeibe is elkerültek a filmek, számos utazó kinematográfus járta az országot és mutatta be a főképp Lumière műhelyéből kikerülő alkotásokat.

Az utazó kinematográfusok némelyike helybeli felvételeket is készített, s ezeket be is mutatta a helyi közönségnek, nagy sikerrel. A közönség zajos reak-

cióval, kitörő lelkesedéssel fogadta ezeket a felvételeket, legalábbis a korabeli sajtótudósítások szerint. Viszont az ebben a korban készült felvételekből nem maradt fenn mutatóban egy sem.

A zaječari illetőségű Stojan Nanić volt a tulajdonosa az Első Szerb Kinematográfának, amely 1900-tól kezdődően Belgrádban is és Szerbia-szerte rendszeresen mutatott be mozgóképeket. Tevékenységével kapcsolatosan a sajtó megjegyzi, hogy „a mozgókép-előadások a széles népréteg kedvenc szórakozásává váltak”.

A Szerbia területén készült legrégebb, máig megőrzött film, az angol A. M. Wlisonnak köszönhető, aki tiszteletbeli szerb konzul volt Sheffield-ben, s aki Frank Mauttershaw barátjával szerbiai körutat tett. E körútjuk alkalmával a barát 1904 szeptemberében filmre vette I. Petar Karađorđević király koronázását, felvételeket készített Kraljevo és Novi Pazar városról valamint Žiža kolostoráról. Ezek a filmek lumière-i jegyeket mutatnak, vágás nincs rajtuk, egyetlen jelenetből állnak.

1909-ben a belgrádi Párizs Hotelben megnyílt az Első Állandó Kinematográf, s ettől kezdődően szaporodtak az állandó mozgókép-bemutató helyek, a mozik ősei. Ilyen ősmozik nemcsak a fővárosban, hanem a nagyobb szerbiai városokban is működtek. Az első világháborúig mintegy 30 állandó mozi üzemelt az országban. Vándorfilmesek még mindig sokan voltak, ezek alapján megállapíthatjuk, hogy az ország minden tájára eljutott a film. A mozik repertoárját a francia Pathé és Gaumont filmjei uralták. A tízes évek elején a kópiák nagy része már nem magyar közvetítéssel, hanem közvetlenül jutott el Belgrádba. Legtöbbször két-három héttel a párizsi bemutatók után már a szerbiai közönség is láthatta a legújabb filmeket.

A mozikat működtető szerb polgárok közül kerültek ki az első szerbiai producerek is. Svetozar Botorić, a belgrádi Párizs mozi tulajdonosa 1911-ben szerződtette Louis de Berry francia filmrendezőt és operatőrt, s e filmes Belgrádba érkezésével megkezdődött a szerbiai híradófilmek gyártása. Elsősorban a királyi udvar eseményeit örökítették meg (A régi zászlók ünnepélyes átadása és az újak átvétele, A trónörökös és Jelena hercegnő elutazása Szentpétervárra).

Az első szerb játékfilmet (Karađorđe) is De Berry fényképezte. Erre 1911 őszén került sor. Az alkotás az 1804 és 1813 között lezajlott első szerb felkelésről és annak vezetőjéről szólt, aki egyben megalapítója is a korabeli szerb uralkodóháznak. A török elleni felkelésről szóló alkotást Ilija Stamenić színész és rendező vitte filmre, a szerepeket pedig a Szerb Nemzeti Színház tagjai játszották. Az alkotás magán viseli a korabeli francia filmezés jellemzőit, hosszú, színpadias jeleneteket, az események természetes egymásutániságát láthatta a korabeli néző, tehát plasztikus kompozíciójú alkotásról beszélhetünk. A jeleneteket színházi körülmények között realizálták, így a mesterséges megvilágítás kapott fontos szerepet. A filmnek nagy sikere volt, hiszen még a harmincas évek elején is vetítették, igaz, leginkább a még mindig egzisztáló vándormozikban.

Botorić producere volt több játékfilmnek, dokumentumfilmnek, sajnos ezek nagy része elpusztult az első világháború zivataraiiban. Játékfilmjei közül egy sem maradt fenn. A Karadorđe leírásokban azonban többször szerepel, így felidézése, bár az emlékezés szintjén, talán lehetséges.

Botorićtal egy időben filmgyártással kezdtek foglalkozni a belgrádi Modern bioszkop (Modern mozi) tulajdonosai, a Savić testvérek is. Felvételkedészítőjük Karl Fraund volt, aki később híres német, még később pedig még híresebb hollywoodi filmes lett, Oscar-díjat is kapott.

A Savić testvérek is híradófilmeket készítettek, elsősorban fővárosi, de vidéki témákkal is. Első játékfilmjük, a *Jadna majka* (1912, *A szerencsétlen anya*) egy melodráma, s a főszerepet a Szerb Nemzeti Színház tragikája, Emilija Popović játszotta.

Harmadik belgrádi producerként a Kaszinó mozi tulajdonosát, Đoka Bogdanovićot említjük. Tevékenységét igazán az 1913-as második balkáni háborúk idején fejt ki. Felvételkedészítője az orosz Szamszon Csernov volt. Értékes felvételeket készítettek harctéri viszonyok között is, beszámolóikat autentikuskak tartják ma is, hiszen munkájuk nagyobb része megmaradt. 1913–14-ben Belgrád mindennapjairól is készítettek számos felvételt, ezek is értékes darabjai a Belgrádi Filmmúzeumnak.

De Berry és Fraund segédoperatőreként dolgozott a szerb Slavko Jovanović. Ő sajátította el legelőször a filmezés művészetét és szakmáját, s hamarosan önállóan is készített híradófilmeket Botorić és a Savić testvérek mozijai számára.

Az első világháború megszakitotta a szerb filmezés dinamikus fejlődését. A háború elején Bogdanović és Csernov készítettek még felvételeket a szerémségi hadműveletekről, ezeket be is mutatták a szerb mozikban. Így láthatott a közönség (és ma mi is) tudósításokat Zimony szerb megszállásáról (1914), de a háború alakulása, amely Szerbiára nézve igen tragikus volt ekkor, félbeszakította Bogdanović és Csernov ebbéli tevékenységét.

Az 1915–16-os háborús eseményekről elvétve akad filmes tudósítás, viszont ezeket külföldi filmek készítették.

Vajdaság, amely ekkor még Magyarország része, nagy szerepet játszott a szerb kinematográfia kialakulásának történetében. Vajdaság lakóinak mintegy 40 százaléka szerb nemzetiségű volt ekkor, s így szoros politikai, kulturális és gazdasági kapcsolatok alakultak ki az anyaország és a vajdasági szerbek között. Az első vándormozisok Vajdaságból érkeztek Szerbiába.

Noha a vajdasági első filmek, a zombori Bosnyák Ernő és a szabadkai Lifka Sándor magyar nemzetiségűek, első alkotásaik a magyar kinematográfia történetének darabjai, de alkotói opusuk egy része már a szerb filmtörténet tartozéka. Az újvidéki, szerb nemzetiségű Vladimir Totović komoly filmes ambíciókkal indult, két játékfilmet is rendezett, a *Spasilac* (*A megmentő*) és a *Detektiv kao lopov* (*A detektív mint tolvaj*) címűt. Filmjeiről csak újságokból

tudunk, de hogy mi volt a meséjük, arra csak a címekből következtethetünk. Totović osztrák–magyar katonaként halt hősi halált 1917-ben Gorizia közelében, az olasz fronton.

Az első világháborúban, 1916-ban a központi hatalmak Korfu szigetére és Tuniszba szorították ki a szerb katonaságot. A francia haditengerészet szervezte meg a katonák evakuálását. Az albániai kivonulásról és a tengeri evakuációról a francia katonaság filmesei készítettek dokumentumokat, és ezeket a híradásokat láthatta is az európai közönség egy része. E filmek a Francia Filmmúzeumban meg is vannak.

Korfu szigetén újjászervezték a szerb katonaságot. Francia példára a szerb hadsereg korfui főhadiszállásán megalakították a Filmügyi Osztályt, azzal a feladattal, hogy a katonáknak filmbemutatókat szervezzen. A bemutatott filmeket a szövetségesek, főleg a franciák szállították Korfura.

A Filmügyi Osztály parancsnoka, megszervezője és mindenese Mihailo Mihailović volt, s a háború után a Jugoszláv Királyság egyik vezető filmesévé lett. A Filmügyi Osztály francia szakemberek segítségével operatőröket képezett ki, s francia felszerelésekkel számos felvételt készítettek az első világháború befejező küzdelmeiről (1917–18). E filmek nagy része most is megvan.

2.

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, 1929-től kezdve pedig a Jugoszláv Királyság legjelentősebb filmipari székhelye a főváros, Belgrád. A népegészségügyi minisztérium keretében alakították meg az Országos Filmműhelyt, ahol oktató- és dokumentumfilmeket készítettek. Megrázó erejű és nagy hatású volt a *Tragedija naše dece* (1922, *Gyerekeink tragédiája*) című dokumentumfilm, amely az alkoholizmus problémáit taglalta.

Ugyanebben az évben Bosnyák Ernő vállalatában a Boer filmben elkészült egy hasonló tematikájú, dokumentum- és játékfilmes elemeket is tartalmazó alkotás, a *Laži radi mene* (*Hazudj miattam*).

A húszas években Belgrádban sorra alakulnak a filmgyártó cégek: Novaković film (Kosta Novaković), Artistik film (Andrija Glišić és Zarije Đokić), Adrija Nacional (Ranko Jovanović és Milutin Ignjačević), Mačva film (Slavko Jovanović), Pobeda film (Josip Novak). E filmes megszállottak rengeteg pénzt és fáradságot áldoztak szenvedélyükre, sok-sok híradó- és dokumentumfilmet forgattak, sőt néhány játékfilmet is, ezek közül némelyekkel az utókor is megismerkedhet.

A játékfilmek közül megmaradt a Pobeda film két produkciója, mindkettő 1926-ból. Egyik a *Sve radi osmeha* (*Minden a mosoly miatt*), másik a *Rudareva sreća* (*A bányász szerencséje*). Mindkettő stúdiófilm, plasztikus kompozíciójú.

Kosta Novaković fellelhető játékfilmjei a *Kralj čarlstona* (1927, *A charleston királya*) és a *Grešnica bez greha* (1929, *Az ártatlan bűnös lány*). Elsőként

említett filmje némaként is a zenét kívánta érzékeltetni, s ezt a rendező sok vágással, gyors váltásokkal, a plánok sűrű cseréjével érte el. Mindenképpen montázskompozíciójú.

Ranko Jovanović és Milutin Ignjačević játékfilmje a romantikus és tragikus meséjű *Kroz buru i ogranj* (1930, *Viharon és tűzön át*).

Ezek az alkotók, különösen a két utóbbi, producereiknek komoly veszteségeket okoztak, nem is tudtak versenyezni a külföldi produkciókkal, így a forgalmazók saját filmekkel nem tudták fönntartani a hazai piacot. Noha ez a piac még bővült is az első világháború előtti országéhoz viszonyítva, a filmgyártás nem tudott élni lehetőségével. Ekkortájt a jugoszláv, így a szerb mozikat is az amerikai, a német és a francia filmek uralták. A szerb és a hazai filmgyártás védelme érdekében 1931-ben meghozták az első filmtörvényt (*Zakon o uređenju prometa filmova* – A filmforgalmazás rendezéséről szóló törvény), amely arra kötelezte a forgalmazókat, hogy bemutatott filmjeik 25 százaléka hazai gyártású film legyen. A forgalmazók, akiknek a hollywoodi filmek nagyobb bevételeket hoztak, mint a szerbiai alkotások, azzal teljesítették a törvényes előírásokat, hogy hazai készítésű híradófilmeket vetítettek. Ám a törvény mégis meglendítette a szerb filmgyártást, mert csak 1932-ben, tehát egyetlen év alatt több film készült, mint az ország megalakulásától a törvény meghozataláig. Ebben az is közrejátszott, hogy állami támogatással megalakult a Jugoslovenski prosvetni film (Jugoszláv Ismeretterjesztő Film), így állami megrendelésekre került sor, s az ország széthullásáig, 1941 tavaszáig ebben a stúdióban számos ismeretterjesztő és más dokumentumjellegű film készült, ezeknek nagy része napjainkban is fellelhető. Fontos még ez a műhely azért is, mert műszakilag jól felszerelt volt, és sokan sajátították el itt a filmkészítés különféle fortélyait.

1932-ben készült a két világháború közötti legambiciózusabb, legsikeresebb szerb játékfilm, még mindig némafilm, a *Sa verom u Boga* (*Istenbe vetett hitel*), melynek alkotója Mihajlo Popović. Ez a film nagy szakmai tudással készült, alkotója behatóan ismerte és alkalmazta is a film kifejezőeszközeit és formanyelvét, különösen Eisenstein montázskompozíciós hatásait ismerhetjük fel alkotásában, a képi beállításai viszont nagyon egyediek. Különös és sikeres fényhatásokat alkalmazott a rendező, jeleneteit nagy precizitással állította be.

1933-ban visszavonták a filmtörvényt, s ezzel megtorpant a szerb filmgyártás is. Főleg híradó- és dokumentumfilmek készülnek, s közülük csak kettő az említésre méltó. Mindkettő az Artistik film produkciója. Egyiket, a *Put džinova* (1939, *A dzsinnek útja*) Mihailo Ivanjikov készítette. Ez az alkotás a szerbiai kerékpáros körversenyről szól. Számos vágással, plánok váltogatásával érte el a rendező, hogy ne pusztán beszámolót lássunk, hanem tényleg az emberi test és lélek küzdelmét is. Noha inkább montázskompozíciójú a film, mégis szerepet kap benne a hang is, elsősorban az emberi küzdelem hangjai, a sóhajtások, zihálások, nyögések, erőlködések, sőt ezeket a hangeffektusokat még inkább kifejező zene is.

A másikat a *Priča jednog dana* (1941, *Egy nap története*) Maks Kalmić rendezte, operatőre pedig Mihailo Ivanjikov volt. A kép és a zene együttes hatását bemutatójakor példaértékűnek tartották.

3.

A második világháború alatt (1941–45) felélénkült a szerbiai filmgyártás és -bemutatás is. Futószalagon készültek a német hatóságok által finanszírozott híradó- és dokumentumfilmek, s ezek elárasztották a szerbiai mozikat. Elsősorban német, olasz és magyar filmeket vetítettek, ezért maradhatott fenn oly sok magyar filmkópia a Szerb Filmmúzeumban. Amikor a hetvenes évek közepén Živojin Pavlović tévésorozatot készített Oskar Davičo *Költemény* című regényéből, amelynek cselekménye a németek által megszállt Belgrádban játszódik, ezekből a német háborús dokumentumokból is válogatott. Az akkori propagandisták azonnal támadásba lendültek, hogy Pavlović hazug filmekkel valótlán képet fest a megszállt Belgrád lakosságáról, mert nem volt annyi megszállóval együttműködő, amennyi a német filmekből látszik. Pavlovićnak tanúkkal kellett igazolnia, hogy a német felvételek egyáltalán nem retusáltak, igazak a látható képek, leginkább igazak a kimondott állítások is.

Sikeres játékfilmet forgatott a megszállás alatt Dragoljub Aleksić: *Nevinost bez zaštite* (*Ártatlanság támasz nélkül*). Ezt a filmet 1945 után nem forgalmazták.

A népfelzabádító hadsereg szerbiai főparancsnoksága keretében 1944-ben megalakult a Filmügyi Osztály, amelynek élén Radoš Novaković állt, majd később jelentős alakja lett a háború utáni szerb filmgyártásnak. A Filmügyi Osztály nemcsak a katonákat szolgálta mozgó mozikban tevékenykedett, hanem a felszabádított országrészekben megszervezte a civil mozik működését is. Elsősorban szovjet filmeket vetítettek, nemcsak a legújabbakat, hanem a két háború között készületeket is. Általában háborús tematikájú filmek voltak ezek, Eisenstein filmjei főképpen, amelyek politikai célzatossággal kerültek a katonák és a lakosság elé.

A második világháború utáni Jugoszlávia filmes fővárosa is Belgrád maradt, különösen az első években. Az ötvenes évek közepén azonban megerősödtek a szlovén és a horvát filmesek is, többször sikeresebb produkcióik voltak, mit a belgrádiaknak. Végül Szarajevó is ismert filmes központ lett, elsősorban Emir Kusturicának köszönhetően.

A szerbiai filmgyártás 1945 után nagy lendületet kapott. Az állami dotáció megtette hatását, készültek a filmek, elsősorban híradó- és dokumentumfilmek.

Az első játékfilmet Radoš Jovanović jegyezte. Alkotása a *Nova zemlja* (1946, *Új föld*). Mondhatnánk talán Új honfoglalásnak is a címet, hiszen a lumière-i és eisensteini jegyekkel készített alkotás, amely a dokumentum- és játékfilm mezsgyéjén egyensúlyoz, arról szól, hogyan telepítik be az elűzött német és magyar lakosság helyére a passzív területek szerb családjait.

A belgrádi Avala film első játékfilmje a *Slavica* (1947), melynek rendezője Vjekoslav Afrić. Ezen a filmen a két háború közötti filmgyártás jegyeit fedezhetjük fel. Elsősorban műteremben készült, hosszú jelenetek, lassú plánváltások, kevés vágás jellemzi.

Az első háborús, partizán témájú filmet Vojislav Nanović készítette. Címe *Besmrtna mladost* (1948, *Halhatatlan ifjúság*). Az alkotás magán hordozza a szovjet háborús filmek minden sematizmusát.

Az első jelenkori tematikájú alkotás Gustav Gavrina filmje a *Život je naš* (1948, *Miénk az élet*). Szintén szovjet sematizmusokkal, erősen propagandisztikus tartalommal, viszont fő mondanivalója már nem a szovjet típusú szocializmus dicsérete, hanem a titói Jugoszláviáé.

A harmadik e sorban Radoš Novaković alkotása a, *Nečista krv* (1948, *Szilaj vér*). Bora Stanković szerb realista író a XIX. század végén írt, nagysikerű regényének filmadaptációja ez. A film is nagysikerű lett, az egyetlen alkotás ebből a korból, amelyet néha még ma is műsorra tűz valamely tévéállomás. Témája a századvégi szerb patriarchális élet, cselekménye pedig a családba bekerült menyecske iszonyatos tragédiája.

1948 meghozta a szerb filmgyártás első nemzetközi sikerét is: Ljubiša és Vera Jocić bábfilmje, a *Pionir i devojka* (*A pionír és a lány*) a Velencei Filmfesztiválon különdíjban részesült.

4.

1951-ben megszűnt az állami központosított filmfelügyelet és finanszírozás. A filmgyártóktól rentábilisebb produkciónkat vártak. Az intézkedések fellendítették a filmgyártást, ekkor és ezért erősödött meg a ljubljanoi és a zágrábi filmgyártás is. Ennek oka az volt, hogy komoly művészeti és gyártási konkurenciaharc kezdődött a filmközpontok és a filmgyárak között. Az alkotók anyagilag is függték filmjeik sikerétől. Ez új gyártói szemléletet generált, kiszorultak a sablonfilmek, a szocialista realizmus, elvetették a szovjet hatásokat, és kutatni kezdtek más filmes formákat. Több rendező nyugati ösztöndíjat kaphatott.

Az 1951–62-es időszakot a szerb filmtörténészek közül legtöbben a filmkészítés mestersége elsajátításának korszakaként tartják számon. Kézzelfogható lett az olasz neorealizmus hatása.

Radoš Jovanović filmje, a *Daleko je sunce* (1953, *Majd megvirrad már*) Dobrica Ćosić regényének adaptációja, háborús, partizán témájú. Jovanović ügyesen kerülte ki a szovjet sémák aknáit, élvezetes alkotást készített, amely első lett a külföldön is ismert jugoszláv háborús filmek sorában. Jovanović könnyed filmje a mindennapokról szóló *Pesma sa Kunbare* (1955, *Kunbarai dal*). Belgrádi szerelmes mese, amelyből elmaradt az ideológiai töltet. Elvakult ideológusok szóvá is tették ezt, támadták is az alkotást, amely viszont a közönségnél nagy sikert aratott. Olasz rendezők hatása még mindig tetten érhető.

Különös művészi ízléssel készültek Vladimir Pogačić filmjei, mert alkotójuk átszűrte magán az olasz és a francia rendezők hatásait, s egyéni módon beszéli a film formanyelvét. Háborús filmjeiben embereket látunk, nem pedig eposzhősöket. Legsikeresebb háborús filmje a *Veliki i mali* (1956, *Nagyok és kicsinyek*). A rendezésért Karlovy Varyban első díjat kapott.

Sikeres háborús filmje a *Sam* (1959, *Egyedül*). Ez az alkotás megteremtette az új partizánhős típusát. A mese egy alakulatától elszakadt partizán üldözéséről szól, aki nehezen teremthet kapcsolatot civilekkel, mert megijednek tőle. Az eddigi partizánt a civil lakosság örömmel várta és segítette. Pogačić hőse karsztos vidéken szokik üldözői elől, kételyek gyötrik, jól tette-e, hogy harcolni kezdett, hogy fegyvert fogott, s visszhangzik lelkében a bibliai mondás, aki fegyvert fog, fegyver által vész el. Először láthatta a közönség, hogy a partizánhős túl akarja élni a háborút, hogy rettenetes halálfélelem gyötri, hogy nem szívesen áldozná fel életét a szabadságért. Ez a hős tényleg nem eposzi alkat, hanem hús-vér ismeretlen, mindennapi ember, akit a politika nem nevez majd ki néphősnek, mert nem cselekszi meg azt a tettet, amelyet esetleg még az istenek is megcsodálnának. Neve mindig is ismeretlen marad. S a vége is eltérő a partizánfilmek sablonjától, mert itt az üldözők utolérik áldozatukat, lelövik, diadalmas arcukat látjuk az esendő, megsemmisült ember maradványai felett. A film hatását különösen erősítették a gyors váltások, fényhatások és különleges hangeffektusok, amelyek hullámzóak, hol elhalkulók, elmosódók, hol megfelerősödők voltak, néha kikezdve a néző idegeit is monotonitásukkal. Zene alig volt néha érzékelhető.

A film komoly politikai vitákat indukált, nem sok hiányzott betiltásához. Bűnéül azt hozták fel az ideológusok és a harcosszervezetek héjái, hogy letöri az embereken a szabadságvágyat, az önfeláldozás készségét, a haza szabadságáért mindent megadó lelket. Ilyen gyarló és félénk emberek nem voltak a háborúban, sorainkban – hangoztatták. Azonban a fiatal kritikusok megvédték a filmet, szembeállítva az eposzi hős alakjának a háború sok mentális áldozatát. A közönség is szavazott, mert a filmet tömegesen meglepettette.

Pogačić indította el a szerb omnibuszfilmek sorát is, ezt is olasz mintára. Munkája, a *Subotom uveče* (1957, *Szombaton este*), három édes kis történet a korabeli belgrádi emberekről. A film világa egyszerű, a színhely maga a város, a felvételek túlnyomó része Belgrád utcáin, lakótelepein készült. Ekkor kezdenek épülni a zsúfolt, sokemeletes házakból álló lakótelepek, ekkor özönlik a falusi lakosság a fővárosban. Az édes történetecskék mögül képi megjelenítésként éppen ez a zsúfoltság, a majdani lakóhelyi sivárság kandikál ki. Akkor még főnyereménynek számított a lakáskiutalás, de Pogačić filmjének nagypapája az új lakásról azonnal kimondja, nem jönne ide soha lakni, mert itt nem lehet ember módjára élni. A fiatalok megmosolyogják a vénséget. A plánok játszanak, arcokat látunk, alakokat, mindenkit, végül csak a nagypapa összeszűkülő sze-

mét. A fiatalok nevetnek, de a nagypapa kimondja, szeretnélek benneteket látni 20–30–40 év múlva, akkor is mosolyogtok-e rajtam, s tetszeni fog-e még akkor is nektek a lakás. Pogačić eretnek kérdését az idő megválaszolta, a nagypapának lett igaza. Aki teheti, ma már menekül a zsúfoltságából, ki a falura, a perem- és kertvárosokba.

Živorad Mitrović háborús filmjeiben is megváltoznak a partizánszereplők. Mitrović amerikai mintát követ, így a hősök az eposzi alkat helyett kalandorokhoz állnak legközelebb. Egész sor izgalmas kalandfilmet készített, melyekből legnagyobb sikert az *Ešalon doktora M.* (1955, *Dr. M. százada*), a *Kapetan Leši* (1958, *Leshi kapitány*) és a *Signali nad gradom* (1960, *Jeladás a város felett*) aratták.

Soja Jovanović a rendezője az első szerb színes filmnek, a *Pop Ćira i pop Spira* (1957, *Papháború*) című vígjátéknak, amely Stevan Sremac zentai születésű, szerb realista író regényének filmváltozata. Igazi, vérbő vígjáték, hatalmas közönségsiker.

A hatvanas évek legelején két első filmes rendező jelentkezett: Marjan Vajda és Aleksandar Petrović. Sokan számítják színrelépésüktől a szerb film megújulását, következő korszakának kezdetét. Mi nem tesszük ezt, azokkal tartunk, akik azt mondják, hogy a két fiatal az ötvenes évek legvége moziját reformálja, s csak a következő lépésben változik meg munkájuk, művészetük által a szerb film arculata. Mindenképpen vízválasztó az a két film, amelyet elkészítettek, s mindenképpen előrevetítenek egy új filmes szemléletet, amely végül világhírűvé teszi a szerb filmgyártást.

A sort Marjan Vajda nyitotta, filmje a *Zajednički stan* (1960, *Közös lakás*). Olasz hatású, könnyed omnibuszkomédia, a tömegkultúrát is megcélzó filmek első darabja. Pogačić nyomdokain haladt Vajda, ám tematikája urbánus, kimondottan a lakótelepek problémakörét tárgyalta, az emberi együttélés lepusztulásához vezető utat vetítette közönsége elé. Szarkazmusa, iróniája kétirányú: egyrészt a közönséget megnyerni, megnevetetni akaró, másrészt gúnyolja azokat a szólamokat, amelyek az emberi létezés kellemes állapotának mondják a szocializmus egyik leghumánusabbnak emlegetett vívmányát, az égbe szökő, sokemeletes lakóházakat. Hősei az öngazgatói szocializmus elkötelezettjei közösségi síkon, csak a lakásban, a privát szférában egészen mások, és egészen másképp szeretnének élni, mint ahogy élniük adatott. A közös lakás elviselhetlensége döbbsenti rá őket, hogy életüket nem is önállóan irányítják, valahol valakik elrendelik további életútjukat. S mindez történik abban a pillanatban, amikor elfogadják a lakótelepi életformát. Kafkai szituáció, és sokan Vajda lakótelepét Jugoszlávia öngazgatói szocialista társadalmával azonosították. Persze történt mindez vagy 30 évvel a film bemutatója után. A bemutató idején mindenki csak a nagyközönségnek készült alkotásról beszélt, Vajda gegjeiről, s a szereplők egy részéről, akik sztárokká lettek Vajda filmje okán.

Aleksandar Petrović filmje a *Dvoje* (1961, *Ketten*) szintén az emberi kapcsolatok alakulásáról szól, s ő is láttatja azt, hogy a létező társadalom beleszól két ember viszonyának minőségébe, alakulásába.

A következő korszak, az 1962–91 közötti időszak, a szerb filmgyártás emelkedésének időszaka. A három évtized alatt csaknem 300 játékfilm készült a szerbiai stúdiókban, köztük sok olyan, amely meghódította a közönséget, s eredményesen konkuráltak a külföldi filmekkel, sokszor még a hollywoodi produkciókat is lekörözték. Az európai filmek szinte kiszorultak a szerb mozikból, csak a jelentőseket, díjazottakat vagy közönségsikereket arató filmeket láthatta a közönség, művészfilmeket igen ritkán.

Új alkotók jelentkeztek játékfilmjeikkel, akik más irányokat szabtak az addig eléggé egységes úton járó szerb filmezésnek. Tulajdonképpen igazán ez lett az az időszak, amikor az alkotók alkotásaikban saját habitusukat tükrözik, s egyáltalán nem az a cél, hogy valamiféle társadalmi kritikákat mondjanak. Előtérbe lép az ember ábrázolása, amely sokszor független a társadalmi szituációktól.

Puriša Đorđević specifikus poézist ötvözőtt háborús filmjeiben. A *Devojka* (1965, *Lány*) az érzékeny nő, a nélkülözésektől és a borzalmaktól megrettenő fiatal lány alakját idézi, akinek lénye sehogyan sem illik a háborús helyzetekbe, terepekre.

Dušan Makavejev jelenkori problémákat taglaló alkotásaiban az abszurd felé közelített, különössége, egzisztencializmusa, formanyelve ismertté tette őt a világban is. Az ember perifériára való sodródása áll érdeklődésének középpontjában. Filmjei: *Čovek nije tica* (1965, *Az ember nem madár*), *Ljubavni slučaj službenice PTT* (1967, *A postáskisasszony szerelmi esete*), *W. R. ili misterije organizma* (1967, *W. R. avagy a szervezet misztériumai*). Utóbbi filmjét ma is szívesen felújítják világszerte különböző filmes retrospektív fesztiválokon. Ez egy feketehumorú komédia, amelyről nehéz megállapítani, hogy groteszk tudományos-fantasztikus mű-e vagy dokumentumfilm, esetleg pop-kvíz műsor, vagy filozófiai esszé, esetleg politikai cirkusz, vagy az egész egyszerűen a rendező szexről szóló magánkollekcója. Banális meséje ellenére világsikert aratott: a szép kozmetikuslány beleszeret a műkorcsolyázás világbajnokába, s e szerelem miatt jelképesen és valóságosan is elveszti a fejét.

Vladan Slijepčević lírai realizmussal fordult a jelenkor hétköznapi témái felé. Filmjei: *Medaljon sa tri srca* (1962, *A háromszíves medália*), *Štićenik* (1966, *Védenc*).

Živojin Pavlović olasz és francia eredményeket transzponálva dolgozza ki sötét kontúrokkal ható naturális formanyelvét, megteremtve ezzel egyfajta szerb neonaturalizmust. Két filmet is jegyez ebből az időszakból, mindkettő felborzolta a korabeli kedélyeket, s mindkettő díjazott is lett, a filmes szakma bel- és külföldön egyaránt ünnepelte. A nézők sokan kimenekültek a teremből, nem várták végig a filmet, nem bírták elviselni az illúziórombolást, hiszen Pavlović az emberi lét poklának legalsó bugyraiba szállt, s oda hívta magával néző-

jét. Filmjei: *Buđenje pacova* (1967, *Patkányok ébresztése*) és *Kad budem mrtav i beo* (1968, *Amikor majd halott leszek és fehér*). Előbbi filmjéért a jugoszláv filmek fesztiválján Pulában megkapta a rendezői Aranyarénát és Berlinben az Ezüstmedvét, utóbbiért pedig szintén a rendezésért a pulai Nagy Aranyarénát, Karlovy Varyban pedig a legjobb filmért járó díjat.

A hatvanas évek szerb filmjei legnagyobb nemzetközi elismerését Aleksandar Petrović szerezte meg, alkotásáért megkapta a cannes-i fődíjat. Filmje a *Skupljači perja* (1967, *Tollszedők, Találkoztam boldog cigányokkal is*) cannes-i szenzáció volt. Cigányok különös társadalmáról szól a film, megrázó emberi viszonyokat ábrázol. A világváros szomszédságában álló lepusztult putrivilág tárul a néző szeme elé, megdöbbentő tárgyilagossággal. A helyszín, amely valószínűleg cigánytelepülés, és dokumentáris közelítésmódja, amatőr cigányszereplői mind az ábrázolás hitelességét támogatják. Lumière örült volna, ha láthatta volna ezt a filmet.

6.

A hetvenes években újabb rendezők lépnek színre, az úgynevezett prágai rendezők vagy prágai csoport. Ők valamennyien Prágában végeztek filmrendezői szakon, s hazatérve a jugoszláv és a szerb hagyományokat ötvözték a prágai iskola ismérveivel. Szinte elvetették az addigi szerb film eredményeit, formanyelvét, alaposan átértékeltek mindent. Ez az a generáció, amelyik számtalan elismerést gyűjtött be.

Srđan Karanović 2000 decemberében azt vallotta ugyan, hogy a „prágai iskola nem létezik, és nem is létezett soha, s ez a meghatározás már az emberek és isten könyökén jön ki. Nem tagadom, hogy Prágában tanultam, és ott sokat meg is tanultam, de nem mindent. Azt sem tagadom, hogy barátkoztam az ott tanulókkal, azokkal is, akik Szerbiából érkeztek. De mégis azt hiszem, mi mindannyian nagyon különbözőek vagyunk és voltunk már annak idején is, filmjeinkben meg csak imitt-amott észlelhető valamicske cseh hatás, az is csak az első műveinkben. Mi mindannyian tiszteljük egymást, de legjobb lenne, ha műveink, nem pedig iskoláztatásunk révén ítélnének meg bennünket, mert mindig különböztünk.”

Karanovićnak igaza van, mert a „prágaiak” soha nem léptek fel együtt, soha nem jelentkeztek közös esztétikai kiáltvánnyal.

Karanović hangsúlyozta, hogy Prágába úgy juthatott az ember, ha már hazai viszonylatokban filmes nevet szerzett magának, akár amatőr filmsként, akár valamely filmgyárban. Legtöbbször néhány szemesztert le is hallgattak előbb a Belgrádi Egyetem Filmművészeti Karán, aztán úgy jutottak Prágába. „Viszont Prágában igen aprólékosan megtanulhattuk a filmkészítés mesterségét.”

Goran Paskaljević alkotásaiban az abszurd keveredik a fanyar látásmóddal, egyszerre sír és nevet nézője. Filmjei: *Čuvar plaže u zimskom periodu* (1976,

A strandór télen), *Pas koji je voleo vozove* (1977, *A kutya, amelyik szerette a vonatokat*).

Srdan Karanović napjainkig hetvennél is több dokumentum-, rövid- és játékfilmet rendezett. Nála a kisember van a középpontban, olyan alak, aki felett hatalmas erők tornyosulnak, amelyek akár el is pusztíthatják őt, de a maga esetlen módján mindig kikerüli az akadályokat. A rendező sokszor épít a helyzet- és a jellemkomikumra. Filmjei: *Društvena igra* (1972, *Társadalmi játék*), *Pogledaj me, nevernice* (1974, *Nézz rám, hűtlenem!*), *Miris poljskog cveća* (1978, *A mezei virág illata*), *Petrijin venac* (1980, *Petrija koszorúja*), *Nešto između* (1983, *Valami közötté*).

Dejan Karaklajićot a fővárosi kisember problémája foglalkoztatja. A jellemkomikum fontos tartozéka filmjeinek. Alkotása: *Ljubavni život Budimira Trajkovića* (1977, *Budimir Trajković szerelmi élete*).

Slobodan Šijan emberábrázolása közelít leginkább a cseh filmek kisembereihez. Filmje, a *Ko to tamo peva?* (1980, *Ki énekel ott?*) nagy siker volt, a kritika is, a közönség is elismeréssel fogadta.

Darko Bajić közelítette meg leginkább a dokumentumfilmet. Alkotása, a *Direktan prenos* (1982, *Élő közvetítés*) az emberi viselkedés pillanatnyi változásaira összpontosít, s rávezeti a nézőt az emberi gondolkodás és az ebből fakadó cselekvések manipulálhatóságára.

1991-ben széthullott a titói Jugoszlávia. Ezzel megszűnt a délszláv kineamatográfia nagy együttese. Viszont épp ez a széthullás, az ország területi és politikai átrendeződése lett témája a szerb filmnek is, sőt annak igazán, mert Szerbiában, illetve a szerbekkel történtek meg a legnagyobb változások.

7.

A kilencvenes években igen kevés filmet forgattak, a tíz esztendő alatt nem készült száz alkotás.

A középgeneráció tagjai mind háborús tematikával léptek közönség elé. Srdan Karanović: *Virdžina* (1991, *Virginia*), Dragan Kresoje: *Original falsifikata* (1991, *A hamisítvány eredetije*), Goran Paskaljević: *Tango argentino* (1992), Goran Marković: *Tito i ja* (1992, *Tito és én*), Živojin Pavlović: *Dezerter* (1992, *Szökevény*).

A fiatal generáció tagja, a prágaiak tanítványa, Srdan Dragojević első filmje, a *Mi nismo anđeli* (1992, *Nem vagyunk mi angyalok*) az év legjobb filmje volt Szerbiában.

1992-ben csatlakozik a belgrádiakhoz és a szerb kinematográfiához Emir Kusturica, aki előbb Szarajevóban, aztán az Egyesült Államokban filmezett, s alkotása, az *Underground* bejárta az egész világot, mindenütt osztatlan elismerést aratott.

Kusturica az *Underground* első felvételeit 1993-ban a prágai Barandov Stúdióban kezdte, s a filmet 1995-ben fejezte be Belgrádban. Maga az alkotás a rendező drámai reakciója arra, ami a titói Jugoszláviában történt.

A történet vázát Dušan Kovačević drámájában találja meg. Kovačević munkája vagy húsz évvel előbb készült, nem is volt igazán sikeres. De épp arról szól, amiről a film is: egy ember más embereket tart bezárva, s elhitheti velük, hogy még mindig tart a háború...

Kusturica és Kovačević együtt írták meg a szövegekötvet, s az eredeti drámából nem is vettek át mást, mint az alapszituációt, minden más elem új lett. Kovačević szerint céljuk az volt, hogy megmutassák az embereknek, akik általánosságban is tekintve, keveset tudnak Jugoszláviáról, arról, hogyan éltek itt az emberek, és miért kellett bekövetkeznie annak a szörnyűséges háborúnak.

Az Underground megvalósításakor Kusturica összehozza szinte minden előbbi munkatársát, színészeket, zeneszerzőt, felvételezőket stb. A legnagyobb és legteljesebb alkotói közösségének nevezte az Underground gárdáját.

Maga a film egy elbeszélő költemény: tévedésekről, allúziókról, illúziókról.

A történet partizáncsaládkról szól, akik 1941-ben Belgrád bombázásakor és német megszállásakor pincékbe bújtak, s ott kezdték meg, különös körülmények között, élni a további életüket. Segítették tiszta szívvel az ellenállást, amely a felszabadítás érdekében folyt, még fegyvereket is gyártottak, a konkrét segítség ilyen formáját gyakorolták. Ám kalandor vezetőjük, aki egyedül tartja a kapcsolatot a külvilággal, a háború befejeztével, a felszabadítás bekövetkeztével elhitheti a föld alatt élőkkel, hogy minden folytatódik tovább, semmi változás nem következett be. Azok a föld alatt továbbra is szorgalmasan fegyvereket gyártanak, amiket vezetőjük csempészeknek ad el, s jókora vagyont gyűjt, amelynek csak egy részét költi a föld alatti világ fenntartására.

Húszévnyi föld alatti élet után véletlenül kikerülnek vakondsorsukból a pincebeliek, s el sem hiszik, hogy már 1961-et írnak, meg azt sem, hogy a háborúnak vége, hiszen éppen egy filmes stáb területére tévednek, akik háborús témájú filmet forgatnak.

Lewis Carrol és Franz Kafka nevét emlegetik szerte a világban az Underground szövegekötve kapcsán, én hozzátenném Örkény István nevét is.

A film kulcsmondataként egy dialógusban elhangzó „olyan szépen hazudsz” mondatot tenném. S ezt igazán akkor érthetjük meg, ha áttekintjük a szereplők alakjait.

Az Underground négy ember életét köti össze. Markóét, aki költő és kalandor, feleségét, Natalijáét, Marko legjobb barátját, Crniét, aki az ellenállás magasztos hőse, és testvérét, Ivanét, aki dadog és az állatkert öre, s aki egyedül ártatlan a kicsi és a nagy hazugságok világában, amelyek a film tanúsága szerint is fél évszázadon át folytak a nyugtalan Balkánon.

Kusturica a teremtőatyja e négy alaknak, s vallomásában mintegy válaszol is a film kulcsmondatára, bizonyosságát is adja, hogy megállapításom igaz: Te olyan szépen hazudsz, s ők mindnyájan hazugok, csak Ivan nem az.

A történet a Balkán fél évszázadának történelmét meséli, eleveníti fel. Bizonyoságát adja annak, hogy alakjai egyike sem, tehát a balkániaknak egyike sem volt képes ez alatt az idő alatt megtanulni egyetlen hasznos tanulságot sem.

Pokoli álmod elevenít meg a film, mintha Hieronimus Bosch lenne a rendezője, operatőre meg Francis Bacon. A történet ideje meghatározhatatlan, s még a kicsorduló könnyeknek sem hihetünk.

Tulajdonképpen mindez Kusturica mágikus allegóriája, amelyben szinte bebizonyítja, hogy jelenünk legkifejezőbb művészi formája a film. A háborúellenes filmek hagyományait építi be művébe, de ki is lép e sorból, mert átütő erejű szarkazmusa és szatírája azt is bizonyítja, hogy még az ördög is szereti a humort.

Predrag Antonijević: *Spasitelj* (1998, *Megmentő*) című alkotása megrázó történet a háborúról. A műre nagy hatással volt a Szakaszi című film.

Živojin Pavlović *Država mrtvih* (2002, *Holtak országa*) című filmjének alapszituációja az ógörög tragédiák családi, rokoni, vérségi kötődéseit idézi. A történet a szlovén nemzetiségű katonatisztról, Janez Kranjecről szól, aki az ország széthullásának kezdetén annak ellenére, hogy nemzettársai századosi rangot kínálnak neki az alakuló szlovén hadseregben, elhagyja kis hazáját, mert csak a nagyban hisz, és visszavonul a jugoszláv néphadsereggel. Családjával Belgrádban csak egy garnizállóban tud elhelyezkedni. Felesége macedón nő, aki a múlt nosztalgizása miatt bakteriofobikussá válik, húszéves fia bűnözők életét kezdi élni, tízéves ikerlányai magukba zárkoznak, s késve megérkező asszony lánya, aki egy boszniai szerb katona felesége, gyereket vár. Kranjec családja a jugoszláviai nemzeti összefonódásokat is szimbolizálja. A család szétesik, csak a szobácska tartja össze őket, mert esténként mindannyian mindig hazatalálnak. Végül a szomorú Janez Kranjec felvidulhat, sikerült munkát találnia, ajtónálló lesz egy fényes vendéglő előtt. Egyenruhája van, ajtókat nyitogathat, és szorgalmasan tarthatja markát a borralalóért.

Eme utolsó képek kegyetlen kritikával kiáltanak az országot széjjelhúzó bűneiről, ám azonnal bizonyosságot is adnak, mert minden elrendeltetett, és már semmi sem változik.

8.

Szóljunk néhány szót a szerbiai multietnikus filmekről is! Multietnikusságon azt értem, hogy az alkotó többnemzetiségű környezetet kíván bemutatni, hangsúlyozván az együttélés módját, lehetőségeit, megvalósulását, az egymásvaló utaltságot és hatást, barátságokat, összeütközéseket.

Szerbia többnemzetiségű közösség, területének nagyobb részén egymással együtt vagy egymás mellett élnek különböző nemzetiségű, vallású, kultúrájú emberek. Ezt a világot filmen kevesen mutatták be, pedig talán fontos lett

volna, mert az együttélés alapvető kívánalma, hogy az együtt élők ismerjék is egymást.

Először ez Živorad Mitrovićnak sikerülhetett volna a *Kapetan Leši* (1958, *Leshi kapitány*) című filmjében. A cselekmény a felszabadító háború idején Kosovóban játszódik, albán, török, cigány és szerb környezetben. A lehetőség a kalandos cselekmény mögött marad, mert csak a háttérben láthatjuk az albán családok hétköznapijait, házait, épületbelsőit, érintőleg szólnak a szokásokról, említik az akkor még élő vérbosszút. Egyedül azt mutatják be, hogyan békül ki két család, s hogyan mondanak le a vérbosszúról, hogy összefogván erősebb ellenállást fejtsenek ki a megszálló ellen. A szereplők ruhái stilizált népviseletek, s beszédük szerb nyelvű.

Az első igazán sikeres multietnikus filmet Aleksandar Petrović jegyzi az 1967-ben készült *Skupljači perja* (*Tollszedők, Találkoztam boldog cigányokkal is*) című filmjével. Cannes-ban is amiatt lett igazán ünnepezt, mert olyan világ képét vetítette ki, amilyent Európa sem ismert addig. A cselekmény cigány környezetben játszódik, valódi cigánytelepülésen, valódi putrikban. S a főbb szerepek kivételével cigányok is jelenítik meg valójában a saját élethelyzeteiket. Nagyon vigyáztak arra, hogy realista-naturalista képek szülessenek, így a végeredmény az lett, hogy a dél-bánáti soknemzetiségű terület lakosságának cigányokkal való viszonyait dokumentálhatták. Többnyelvű beszéd hangzik a filmben: szerb, cigány, szlovák, román, magyar, s a cigányszereplők némelyikének szájából egy iszonyatos keveréknyelv a felsorolt nyelvekből.

A film hiteles pontossággal ábrázol szellemi és tárgyi néprajzot is, és nem csak a cigányokét, hanem minden helyszín a maga valóságában jelenítődik meg.

A szerb film fenegyereke Želimir Žilnik. Rövidfilmekkel jelentkezik, de már ezekben az alkotásokban is fő motívuma az alászállás. Nem elégedik meg a fonák ábrázolásával, a lét és a lélek mélyére hatol, s meg is találja leginkább a pokolbéli világokat. Vitákat gerjesztő alkotások ezek, legtöbbször borotvaélen táncolás, hiszen az aktuális hatalom nem szemlélheti tétlenül az olyan megnyilatkozásokat, amelyek az öngazgatói szocializmus hangoztatott jótéteményei bemutatása helyett egyszerű eszközökkel tudatosítják a pokol felé vezető utat. *Žurnal o omladini na selu, u zimi* (*Híradó a falusi ifjúságról, télen*, 1967), *Nezaposleni ljudi* (*Munkanélküli emberek*, 1968), *Pioniri maleni, mi smo vojska prava* (*Kis pionírok, mi vagyunk az igazi hadsereg*, 1968), *Lipanjka gibanja* (*Júniusi ringatás*, 1968), *Crni film* (*Fekete film*, 1971).) A rövidfilmek mind díjazottak lettek a különböző hazai és külföldi fesztiválokon, így megnyitották az utat egy olyan alkotói habitus előtt, amelyről azt mondhatjuk, az öngazgatói szocializmos hiperaktív neonaturalista átlényegítése. Első nagyjátékfilmje, a *Rani radovi* (*Korai munkák*, 1969) központi kérdése, hogyan alakíthatja az ember a saját sorsát. A kapott válasz sokkoló, hiszen benzinnel öntik le a hősnőt, és máglyájából az égbe repül. Az önpusztítás egyedüli szabadsága/lehetősége

sokkolta a nézőket és a hivatalos kritikát is, viszont a film nagy hatást gyakorolt a későbbi teljes jugoszláv filmművészetre. Következő filmje, a *Druga generacija* (*Második generáció*, 1983) olyan társadalmi problémát dolgoz fel, amelyről nem akar tudni a hivatalos társadalom. Egy gyermek talajvesztéséről szól, aki kisgyermek kora óta Németországban nevelkedik, vendégmunkás szüleivel végül hazatér, de nem találja helyét Újvidéken, sem az iskolában sem a szerelemben. A *Lijepa žene prolaze kroz grad* (*Szép asszonyok átsétálnak a városban*, 1986) komédia, a jövőben játszódó történet. 2041-ben Belgrád rom és szemét, s ebben a városban a jugoszláv tradíciók szellemében nevelik lányaikat az apák. Akkor a szeméten és a romokon döbrent meg a közönség és a kritika egy része is, ma azt mondhatjuk, Žilnik váteszi filmje ez, hiszen a század utolsó esztendejében bekövetkezett a ruinálódás, és elborított mindent a valóságos és a szellemi szemét. Talán fölfedezi ezt a filmet az utókor is, hiszen manapság a jelentések ártértékelődtek. A *Tako se kalio čelik* (*Így edzették meg az acélt*, 1988) központi motívuma a szétesés, a fölbomlás. Egy nehézipari téma kapcsán szól Žilnik az öngazgatói szocializmus csődjéről. A főhős eladósodott, agyontámogatott vállalata és családja is széthullik, fölbomlik, összeütközésbe kerül mindenki mindenkivel. A makro- és mikrotársadalom underground képe ez, amelyet később Kusturica formáz majd meg zseniálisan. A *Marble Ass* (1995) a harmadik balkáni háború vesztes fiatal résztvevőinek tragédiáját helyezi középpontjába, a *Kud plovi ovaj brod?* (*Hova tart ez a hajó?*, 1999) pedig a huszadik század idős utasának az életét mondja el, a Monarchiától a Szovjetunió és Jugoszlávia széthullásáig. Fölvillan az első és a második világháború képe, a fasiszmus, a vendégmunkássors, a legerősebbnek hitt államok eróziója. A főhős hajóutazása egy imagináris államon keresztül vezet, Triesztben kezdődik, aztán Budapesten, Szabadkán, Újvidéken folytatódik, majd Cetinjében, Nikola király testvéri udvarában, hogy az anabázis végén Trieszt lehessen a végállomás. Útközben barátokra lel, tragikus szerelembe esik, csak a végcél marad a ködökben.

Miroslav Antić filmje, a *Doručak sa đavolom* (1971, *Reggeli az ördöggel*) a vajdasági falu pusztulásáról szól. A cselekmény ideje 1947, amikor Dél-Bánátban nagy árvíz-belvíz pusztított, s pusztultak a házak, az emberek, az emberi kapcsolatok. Szerb, román és szlovák környezetek tűnnek fel, épületek, életmód és az a közösségi tragédia, amely mindenkit arra ösztökél, hogy elhagyja szülőföldjét. Nyelvhasználatában is háromnyelvű, de a szerbek csak szerbül beszélnek, míg a szlovákok anyanyelvükön és szerbül, s ugyanígy a románok is. Szlovák–román nyelvváltás nincs.

A multietnikus filmkészítés szorosan kapcsolódik a vajdasági, szerbiai magyar filmgyártáshoz is. Egyetlen filmrendezőről, Vicsek Károlyról szólhatunk, aki filmjeiben a délvidéki magyarság életkörülményeiről beszél, s ezzel képet ad nemcsak az ottani magyarságról, hanem arról a multietnikus közegről is, amelyben élnek.

Vicsek első filmje az 1974-ben készült *Parlog (Parlag)*. A pusztuló bányászati falu képét mutatja be, különösen nagy hangsúlyt helyez a magyar lakosság gyorsított elvándorlására. Az elvándorlás igen tragikus irányú. A fiatalság nem a városokba vagy a magyar tömbökbe vándorol, hanem Nyugat-Európába, jelen esetben az NSZK-ba. Ott vendégmunkásként élék életüket, s próbálnak maguknak egzisztenciát teremteni. Történetünkben a vendégmunkás fiú váratlanul hazatér falujába, hatalmas, drága motorkerékpárral jön, „amelyik drágább, mint az autó”, s élete ecsetelésekor apja, aki a faluban maradt, s nem is kíván mozdulni onnan, felteszi a kérdést: ha ti mindannyian elmentek, ki marad meg ezen a földön, amely ősidők óta a miénk, magyaroké? A fiú német igazságaként azt hozza fel, hogy kisebbségként él ott ugyan, de legalább jól megfizetik a munkáját. Sokat keresnek rajta, azért megbecsülik. Az apa fölteszi azt a kérdést, hogy mi az örök, az egyetlen igazság. Ennek megválaszolása a cselekedetekkel történik: az apa felel, aki apái földjén megmarad, a fiú viszont felakasztja magát. A film záróképe egy gémeskút, amelynek ostorfája egyik felén a fiú teteme lóg, másik felén a különleges motorkerékpár. Vicsek filmje napjainkban új értelmezést is kaphatna, ha lenne, aki bemutatná.

A Parlagban magyar–szerb közösséget látunk. Néprajzi törekvések nincsenek, a nyelvhasználat az egyedüli, amely multietnikusságra utal. A szerbek közül egy-két szereplő néhány szót magyarul is szól, míg a magyarok szerbekkel kommunikálva szerbül beszélnek, egymás között meg magyarul.

Vicsek más filmjeiben is előfordul a szerb és a magyar beszéd, pl. *Trofej (1979, Trófea)*, amely Pólában nagydíjat hozott rendezőjének a jugoszláviai filmek seregszemlájén, de a filmnek nincsen multietnikus jellege e jelzéken túl.

Vicsek rendezte meg az első vajdasági magyar filmet is, amelyben ugyan elvéve akad szerb beszéd is, de témája kimondottan magyar, az 1956-os magyar forradalom vajdasági történéseiről szól. A Bolygótűz (2002) című alkotást láthatta a 2003. évi Magyar Filmszemle közönsége is.

Emir Kusturica is rendezett két cigánytémájú filmet, még Szarajevóban, a *Dom za vešanje (1988, Cigányok ideje)* címűt, amelyet most nem tárgyalunk, mert nem a szerb kinematográfia része. Másik a *Crna mačka, beli mačor (1998, Macskakajaj)*. Kusturica szívéhez közel állnak a cigányok. Vallomása szerint gyerekkorában Szarajevónak abban a részében nevelkedett, ahol a cigányok is éltek. Számára akkor a cigányok rendkívül érdekesek és különbözőek voltak, beszédjükben is és zenéjükben is. Kinézetükben meg viselkedésükben pedig fantasztikusak – mondja vallomásában Kusturica Balázs Attilának. – És ez nagyon korán megragadta a figyelmemet. Átkozottnak éreztem magam, hogy nekem suliba kell mennem, nekik meg nem. Remek, ahogy az öreg cigányasszonyok pipáznak, ahogy a kucepek járnak-kelnek a vásárban, ahogy villogtatják aranyfogukat. Még a cigány prostituált is más, mindenképp több az ordenáré repedtsarkúnál.

Ugyanakkor Kusturica azt is bejelenti, hogy nem a cigány néprajz érdekli, mert a filmjeiben szereplő cigányság bármelyik déli nép lehet, amely folyóparton él, vagy folyóparton vándorol, újabb kiűzetési trendektől alig érintetten. Vagyis épphogy érintetten, bizonyítja ezt a Macskajaj, ami elképesztő vagy legalábbis megnevettető groteszkségeket tud eredményezni. Fényévre élnek az ipari társadalomtól, mégis övük a folyami csempészet meg a szeméttelep és a környéke, amelyen szigorú törvényeik szerint osztozkodnak. Olyan törvénykezés ez, amelynek megvannak a maga szankciói. Általa él és virul századok óta élete és muzsikája a cigányságnak.

Sokan nincsenek tisztában a Balkán néprajzával – mondja Kusturica. És ami különösképpen a szerbséget illeti, a negatív konnotáció erősebb. Ugyanakkor a cigányok sem szeretik, ha szerbeknek látják őket. „Az én filmjeim középpontjában csak az az emberi csoport létezik, amelyikről éppen filmet forgatok, plusz pár kacsa, liba meg hal. Ennyi.”

Kusturica Fellinitől tudja, hogy a filmhez legközelebb a zene áll, s ehhez is tartja magát. Hogy milyen filmjeinek a zenéje? Hát főképp Kusturica-filmzene, balkáni folk-rock egyveleg, pittbull-techno és a többi, szöges ellentétben a jelenleg dívó turbo-folkkal, amely nem más, mint a végtelenségig felturbózott múnépdal, illetve minden, amire a megtorpedózott és léket kapott ész ebben a műfajban képes hidrogénszöke énekesnőivel. Ez viszont uncaca-muzsika – mondja a *Super 8 Stories* (2001) című filmben a fején szalmakalapot viselő basszusgitáros: Kusturica. Uncaca a Macskajajból meg a többiből.

Talán a *Super 8 Stories* című Kusturica-filmet is itt említhetjük, mert zenei anyaga kimondottan multietnikus, viszont ez a film egy dokumentumjellegű alkotás, Kusturica és zenekara a *Zabranjeno pušenje* (Tilos a dohányzás, de: Tilos a szivatás) 1999-es európai turnéjáról szól. Kusturica kihasználta a fellépések nyújtotta alkalmakat, és titokban, a díszletek mögül digitális kamerájával megörökítette a fellépéseket. Különös tekintettel volt a fellépőkre és a Jugoszláviában történt eseményekre. A film néhány jelenetét Győrben forgatták.

Egyetlen multietnikus tematikájú film sem utal nemzetiségi ellentétekre, nacionalizmusra, sovinizmusra, ami a titói Jugoszláviát is, jobbadán rejtve, az azt követő időszakot pedig igen nyíltan jellemzi. Nem mertek foglalkozni ezzel a témával az alkotók, talán azért, mert letiltott filmeket gyártottak volna, vagy mert a politika vette volna át az elemzést a kritikusok helyett.

Az ötvenes és a hatvanas évek partizánfilmjeiben előtűnnek ugyan a csetnik (akik mindig szerbek), az usztasák (akik mindig horvátok), de ez politikai, fasisztoid elhatárolódás, ők az abszolút rosszak, árulók, akik ellen a jók, partizánok harcolnak. Tehát multietnikussága ennek a megközelítésnek nincs.

Nem tárgyaljuk itt sajnos Pavlović filmjét, a *Država mrtvih* címűt, amely 2002-ben készült, előbb már szóltunk róla. Nem tárgyalhatjuk azért, mert a politikum felől közelít, s elkanyarodik a másság felé. Pavlović főhőse, a szlovén Janez Kranjec, aki családjával a multietnikus titói Jugoszláviát testesítené meg, tulaj-

donképpen mellékesen lép át néha multietnikus környezetbe, jobbadán a rendező meglepszik az abszurd megoldással, hogy a katonatiszt kilép elemeire szétesett hazája és családjá világából, s boldog lesz, mert újra uniformist húzhat magára ajtónállóként egy étterem előtt. Pavlović előtt nagy lehetőség volt, de nem erről szólt: hiszen a titói Jugoszlávia sokakban feloldotta a nemzeti korlátokat, és rengeteg vegyes házasság kötött, még több vegyes származású utóddal. Az ő tragédiájuk lett elsősorban a szétesett ország, mert jugoszlávságuk helyett új identitást kellett maguknak keresniük, kreálniuk. Ezt futólagosan érinti csak a film. Kár.

IRODALOM

Balázs Attila: Emlékszel-e Dolly Bellre?
www.zetna.org.yu

Baráczius Zoltán: Álmodott szavak és képek
Beszélgetés Deák Ferenc íróval, filmről, irodalomról, világunkról
7 Nap, Szabadka. 2004. április 14.

Crnjanski Vladimir: Destrukcija zaborava (A feledés destrukciója)
Interjú Želimir Žilnik filmrendezővel
Dnevnik, Újvidék. 2002. március 3.

Komuna: www.komuna.com

Kosanović Dejan: Film i kinematografija (Film és kinematográfia)
www.rastko.yu

Kostić Slobodan: Ne pripadamo istoj fijoci (Nem tartozunk egy kalap alá)
Interjú Slobodan Karanovićtyal
www.vreme.com

Kusturica Emir. www.kustu.com

Paskaljević Goran: www.paskaljevic.com

Pócsik Andrea: Kamerával a törvénytörések ellen. Beszélgetés Želimir Žilnik szerb filmrendezővel. Filmkultúra, 2005. (Az interjú 2005 májusában készült.)

THE SHORT HISTORY OF FILM AND CINEMATOGRAPHY IN SERBIA

In Serbia, the first film projection took place in the To the Golden Cross inn in Belgrade's Terazije Street on 6th June 1896. This was only half a year after the premiere of the moving pictures in Paris (28th December 1895). The organiser of the Belgrade event was André Carre, the Lumière brothers' representative for the Balkan countries. According to the then press sources, the audience in Belgrade saw *The End of Operating Hours*, *The Pulling down of a Wall*, *A Baby's Breakfast*, *The Blacksmith*, *The Carpenter*, *The Arrival of a Train* and *A Cat's Breakfast* films. André Carre visited Belgrade in 1897 again, and it was then that the first film shots in Serbia's history were made.

Stojan Nanić from Zaječar owned the first Serbian cinematograph, which showed moving pictures on a regular basis both in Belgrade and all over Serbia from 1900. The First World War interrupted the dynamic development of Serbian filmmaking. It was after the war that Serbian filmmaking developed, and it produced a few significant works between the two world wars. The most ambitious and successful Serbian feature film between the two wars was finished in 1932. It was still a silent film, carried the title *With Faith in God* and the author was Mihajlo Popović. Serbian cinematography developed at a great pace after the second world war, and it is important that Vojvodina has played an important part in its history.

Key words: Serbian cinematography, film history, cinemas

Csorba Béla

A NYÚL HELYETT MEGEVETT MACSKA

(Egy motívum nemzetközi relációi)

A cat eaten instead of a rabbit

A szerző a magyar anekdotakincs egy eddig nem kutatott motívumát mutatja be észak-magyarországi és vajdasági példák alapján. A toposz az európai irodalmakból is ismert. A nyúl- vagy birkahús helyett elfogyasztásra kerülő macska motívumként, illetve mint anekdotikus szervezőelem – valószínűleg a késő reneszánsz vásári és karneváli kultúra hatására – felbukkan a francia (Lesage), az olasz (Goldoni), az orosz (Gogol) és a szerb (Čopić) szépirodalomban is. A magyar (és a délszláv) folklór a macskaevés szokását mindenekelőtt Itália lakóihoz köti. E felfogás történeti eredetét valószínűleg a lombardiai olasz városcsúfólókban kell keresnünk.

Kulcsszavak: folklore, macskaevés, Gombos (Bogojevo)

Ujváry Zoltán nevezetes palóc adomagyűjteményében találjuk az alábbi történetet:

„A vadász lőtt egy vadmacskát. Felkötötte egy fa ágára. Megnyúzta. A bőrét eltemette. Az állatot pedig ott hagyta a fa ágán. Aztán lőtt egy őzet is. Összekötözte a négy lábát, közédugta a puská csövét, és ment hazafelé.

Összetalálkozik a Frici cigánnyal, aki gallyat szedett az erdőben. – Mit teszszik hozni, Jénei úr? – Őzet, de lőttem egy nyulat is. Ott csüng a fagallyon a Kisbérc-kútnál. Én csak a bőrét nyúztam le. Elviheted, ha szereted a nyúlhúst.

Boldogan vitte haza a cigány a kövér vadmacskát. Egy hét múlva megint találkozik Jénei úr Fricivel.

– No, Frici, jó volt-e a nyúlhús?

– Bizony, jó, Jénei úr! Mikor a háborúban voltam, a csehek kínáltak macskahússal, az is jó volt, hát a kövér nyúl hogy az istenbe ne lett volna jó!²¹

A történet kárvallottja a magyar anekdotakincs gyakori hőse, a cigány, ugyanakkor azt is megtudjuk, hogy, úgymond, a csehek is fogyasztottak macskahúst. Fontos mozzanat: a (vad)macskát Frici annak tudatában fogyasztotta el, hogy nyulat eszik.

A palóc történet látszólag egyéni leleményen, beugratáson alapuló egyszeri esemény emlékéét őrizte meg, azonban az alábbiakban majd látni fogjuk, hogy

a nyúl helyett megevett/megétetett macskahús motívuma ennél jóval kiterjedtebb, ismert a vajdasági magyarok körében is, mi több, nem nélkülöz bizonyos világirodalmi párhuzamokat sem.

A magyar és a délszláv nyelvterületen a macskahúsevést mindenekelőtt az olaszokhoz köti a hagyomány, olyannyira, hogy például az egyik Itáliáról készült, sok kiadást megért budapesti útikönyv egyenesen cáfolni kénytelen a közkeletű vélekedést: „Valótlan, hogy az olasz konyha macskahúst tálal. Kedvelt teríték viszont a *coniglio*, mely sok vendégben ébreszt efféle sanda gyanút, pedig csak jámbor házinyúl.”² Emlékszem, a hatvanas években hogyan csóválták a fejüket kaján megjegyzések kíséretében a temeriniek a trieszti bevásárlóturizmusból hazatérők szenzációs élménybeszámolóin az állítólag saját szemükkel látott, ketrecben nevelt, hizlalásra fogott házimacskákról. A szerbben, horvátban két kifejezéssel is illetik az olaszokat. Az egyik a *mačkoder*, mely tkp. macskanyúzt jelent, a másik pedig a *mačkar* (magyarul macskás), melynek a szerbhorvát nyelv nagyszótára ezt a magyarázatot adja: „azon nép tagjának (az olasznak) gúnyoros elnevezése, amely macskát eszik.”³ Megkockáztatom, bár bizonyítani nem tudom, hogy az egykori Osztrák–Magyar Monarchia más népeinél is megtalálható e sztereotípa⁴, melynek előzményeit talán egykori itáliai falu-, város- és vidékcsúfolóknak találjuk meg. Elterjedésükhöz bizonyára hozzájárult, hogy hosszú ideig Észak-Itália is a Habsburg Birodalom része volt, s nemcsak német, horvát és magyar alakulatok állomásoztak Lombardiában, de olaszok is Magyarországon. A táplálkozási szokások egyébként könnyen és gyakran válhatnak a gúnyolódás céltábláivá. Heves megye egri járásának lakói például előszeretettel nevezik egymást „görhésnek”, „tökkáposztásnak”, „lecsónak”, „tökösnek”, „sóskásnak”, „gombásrétesesnek” stb.⁵ E szokás természetesen nem magyar sajátosság, Itáliában sem ismeretlen. A firenzeiek például babpusztítók (*fiorentin mangiafagioli*), az osztrákokat pedig egy évszázaddal ezelőtt még *mangiasegó*knak, azaz faggyúzabálóknak csúfolták⁶, összefüggésben azzal, hogy az osztrákok (is) – eltérően az inkább olajat használó olaszokkal – sütés-főzéskor sok zsiradékot használnak. Szörényi László hívta fel a figyelmem az Olaszthonban viszonylag széles körben ismert rigmusra – *bergamasci* – *mangiagatti* (a bergamóiak macskaevők), mely – könnyen lehet – az egész olaszszágra kiterjedő etnikai sztereotípiának alapját képezhette. Mások mindezt Vicenza történelmi viszontagságaival hozzák összefüggésbe. Csorba László történészre, a Római Magyar Akadémia igazgatójára hivatkozva írja egy – a mai olasz macskatartási szokásokkal foglalkozó – hírlapi tárcájában Pogár Demeter, hogy e kifejezés „valamikor egy középkori várostrom idején ragadhatott rajta a kiéhezett vicenzaiakon, talán azért, mert körbezárt kínjukban már mindenben táplálékot láttak. Az ódon kifejezés egyébként mára jórészt elvesztette sértő élet, s a venetói város lakói önironikusan magukat is szokták ekképpen emlegetni”⁷.

Az elmúlt századokban azonban nemcsak az olaszok keveredtek macskaevés gyanújába, de az Ibériai-félsziget lakói is, mindenekelőtt a spanyolok. A 17–18. század divatos francia regényírója, Alain-René Lesage nem keveset tett ennek érdekében. Népszerű pikareszk regényének, a Gil Blas de Santillanának a cselekménye Spanyolországban játszódik, hősei előszeretettel pihenik ki fáradalmaikat útmenti fogadókban, ahol gyakran kerül a terítékre különböző módon elkészített macskahús is, mondhatni, a la carte. A regény második könyvének hetedik fejezetében Diego borbélylegény élete során elmesélése közben arról is beszámol, hogy Ataquines falu fogadósa macskapörköltet tálalt elé rossz vinkó kíséretében, amelyet, mint mondja, „éppoly jó étvággyal fogosztottam el, mintha vadnyúl vagy házinyúl lett volna”. Majd hozzáteszi: „(...) Noha teli volt a hasam a fogadós pörköltjével és kitűnő borával, hascsikarás nélkül telt el az egész éjszaka, hála ifjúságomnak és egészségemnek.”⁸ Az ötödik könyvben Don Rafaelo történetében egy éhes úri társaság megvendégléséről értesülünk. „A fogadós, a fogadósne és az egyetlen cseléd lány nem is kímélte a fáradságot. Levágták a baromfiudvar valamennyi lakóját. Ezzel meg néhány mártással nyakon öntött nyúllal meg kandúrral és egy nagy tál birkahúsos káposztalevessel jól is lakatták az egész társaságot.”⁹ Szembetűnő, hogy a feltálat macska megidézése szinte minden esetben valamilyen módon a nyúllal (esetleg a birkahússal) összefüggésben kerül említésre: vagy ahhoz hasonlítják, vagy azzal együtt tálalják, vagy megnyugtadják az olvasót – mint az aposztrofált útikönyv –, hogy a coniglio nem macskahúsból készül. A macska–nyúl opposzió (és fölcserélhetőség) humoros motívumként a klasszikus orosz prózában is felbukkan. Nozdryov, a vidéki földbirtokos panasolja Csicsikovnak: „Tudom én, miket vásárolnak azok a piacon. Az a disznó szakács, aki egy franciánál tanulta a mesterségét, vesz egy macskát, megnyúzza, és azt adja fel az asztalra nyúl helyett.”¹⁰

A fentiek ellenére arra vonatkozó hiteles adatot, miszerint a macskahús Európában éhínségmentes, békés időkben tartósan emberi táplálkozásra szolgált volna, nem találtam. A nyúllal és a birkával (báránnyal) történő összecserélhetőséget valószínűleg ezen állatok csontjának és izomzatának, nemkülönben méretének „hasonlóságai” tették lehetővé. Az anekdotikus történetek humora mögött vélhetően az a tudatalatti félelem munkál, amely szerint a nyúl (esetleg a bárány) húsa főzött vagy sült állapotban bármikor felcserélhető a „tisztátalan” macskáéval. Hogy ennek a felfogásnak lehetett-e köze a macska néphitbeli démonikus hajlamaihoz, az kérdéses, mindenesetre nem hagyható figyelmen kívül, hogy „az európai kultúra sokáig kedvelt ceremóniája volt a macskák máglyán való elégetése Szent Iván napjának éjjelén”, nyilván összefüggésben a macska boszorkányos mivoltával.¹¹ (Megjegyzem, hogy Temerinben van, aki a házinyultól is idegenkedik, azzal a magyarázattal, hogy a nyúl előszeretettel párosodik – „bagzik” – a macskával.)

Bármi képezze is szemléleti hátterét, a fenti példákban látni, hogy a macskahúsevés ismert témája lehetett az európai népi és félnépi anekdotikus kommuni-

kációnak, és a – bahtyini értelemben vett – karneváli kultúrának, sőt toposzként bekerült a magas irodalomba is.

Magyar vonatkozásait tudtommal eddig senki sem kutatta. Meglétét a fentebb idézett palóc anekdotán kívül egymással összefüggő bácskai adatok igazolják. Az alábbiakban kettőt a saját feljegyzéseim alapján közlök, egyet pedig a *Magyar Szó* ismeretlen cikkírójának tollából.

„1955-ben Gomboson a Becker-kocsmában a vadászydény után a cigányzenészeknek sült macskát szolgáltak fel sült nyúl helyett. A Becker Anti, miután megették a sült macskákat, behozta a kikészített macskabőröket, és elkezdett nyarvogni. A Kökény-zenekar tagjai ezt látva így nyilatkoztak Beckernek:

– Anti, az se baj, az a fő, hogy ugyanarra a helyre ment. Különben is, a taljánok eszik. Ha nekik jó, nekünk is jó.”¹²

Néhány héttel később a véletlen úgy hozta, hogy egy nagyobb társasággal Gomboson abban a nagykocsmában ebédelhettem, ahol állítólag a nevezetes macskaevés történt volt egykor. A gombosi helyi közösség elnöke is hallott az esetről.

„Becker Anti kocsmáros 1959-ben macskapaprikást etetett meg a gombosi vadászegyesület tagjaival. Mikor jóllaktak, megkérdezte tőlük, tudják-e, mit ettek.

– Hát mit ettünk volna, nyulat.

– Fenét! Macskát.

És azután behozott hét lenyúzott macskabőrt, hosszú farokkal, rövid fülekkel.

– Halljátok – mondta az egyik –, ez valóban macska lehetett, mert a vadnyúlnak vastagabbak az oldalbordái.

Sokan ki is rókázták a vacsorát.”¹³

Az anekdota – vasárnapi riporttá stilizálva, szellemes karikatúrával illusztrálva – megjelent a vajdasági magyarok napilapjában is, még hozzá a címodalon.¹⁴ Apropóját az „ősi pogány szokás”, a farsang adja, de az ötvenes évek hírlapírói szokásainak megfelelően az írás végső tanulságába belevegyül némi antiklerikális nevelői tendencia is, szembeállítva a városi és a falusi viszonyulást a böjthöz és a húshagyó napokhoz. (Talán ez magyarázza, hogy a történet a szigorú kommunista pártcenzúra idején miért kerülhetett címodalra direkt politikai üzenet nélkül is.)

„Ősi pogány szokás a farsang. A kereszténység sok mással együtt csak átvette, átformálta amennyire tudta és most, nagy ravaszul az ugynevezett husvéti böjt előtti időszakban használja fel a maga céljaira az embereknek ezt a tavasz-köszöntő tréfás, bolondos, örömteli nyujtózkodását a tél után. Kénytelen volt hát feltenni a vigyorgó karneváli maszkot az önmehtagadás profétája is ezen a napon, inkább mintsem hogy elsodorja az élni és vigadni akarás árja.

Volt ahogy volt, a szokások kopnak, néhol jobban néhol lassabban, Bogojevón¹⁵ például lassabban és itt még bizony a farsangi mulatozások befejezéseként, miután eltemették a nagybögöt, hamvazó szerdán cigánybálat rendeznek a kocsmában.

Azaz nem is cigánybál volt ez, mert Becker Antal kocsmáros a helyi kultúregyesület fuvószenekarát vendégelte meg a bugyborékoló ételt itt szórakoztatja a bogojevóiakat.¹⁶

Mind a tizenkét tagja összejött a zenekarnak, hogy ezuttal maguknak játsszanak és maguk mulatozzanak.

Nem maradt el a szokásos vacsora sem. Pásti József főzte a paprikást. Kóstoló is akadt. Loboda Zoltán ízlelte meg a bugyborékoló ételt és igen jónak találta.

Este 6 óra tájban készült el a vacsora.

A derék muzsikások vidáman falatoztak, nagyokat csettintve nyelvükkel. Így jelezték, hogy kitűnő a paprikás.

– Izlik? – tette fel a kérdést a kocsmáros.

A farsangolók tiszteletteljesen megvárták, hogy élő szóval Farkas Pista bátya mondjon elsőnek véleményt, ezúttal a falu legjobb szakácsának minőségében.

Pista bátya nem talált kifogást a paprikásban.

– Aztán tudjátok-e, hogy mit esztek – fűzte tovább a kocsmáros.

Az egyik báránypaprikást mondott. Meglehet, hogy kecske tette hozzá egy másik.

– Hát egyiktek sem találta el, folytatta a kocsmáros. Ha tudni akarjátok – macskát esztek.

Volt is erre nevetés. Még hogy macska! No ez az Anti megint ugrasztja vendégeit. Mindig szerette a jó tréfát.

És a zenészek jóízűen folytatták a vacsorát.

Folytatták egészen addig, amíg Becker Antal be nem állított az udvarból kezében négy frissen nyuzott macskabőrrel.

A paprikás a torkukon akadt a vacsorázóknak.

Becker sorolni kezdte, hogy kitől kapta a macskákat, nehogy kételkedjen valaki szavában. Felmutatta: ezt a hétéves macskát Kirkovics Kosztától kapta. A másik kétéves volt és Hajnal Márton egykori tulajdona. A harmadik sógorától származik. A negyediket pedig Margalics Jenő hozta. Mind a négy szerette a galambhúst és gazdájuk örült, hogy megszabadult a macskától.

Volt aki, még most sem hitte. A csontokat kezdték vizsgálgatni. És valóban: hegyes ez az oldalcsont és nem gömbölyű, mint a birkáé!

Garai István, a legfiatalabb azonmód rosszul lett.

A legjobban Farkas István, a hirneves szakács bosszankodott.

A többiek mérgelődtek is meg nevettek is a kocsmárossal és a többiekkel együtt, akik már tudtak a dolgról.

Persze fizetnie kellett a kocsmárosnak a tréfáért. És elég olcsón uszta meg a dolgot. Néhány liter borral.

És folytatódott a bál, amelyen macskapaprikással farsangolták ki magukat a bogojevói fuvós zenészek, hogy aztán pihenjenek a bőjtben.

Igy vagyunk ezzel a szokással ott Bogojevón. Mert itt városon már például ha kedve tartja minden szombaton és vasárnap táncol és vigad és tréfálkozik a polgár és az ifjuság, ha nem is macskapaprikással. Örül a tavasznak és legfeljebb akkor bőjtöl és tart hushagyó napokat, amikor néha, a hónap végefelé, fogytán van a pénze...”

Mint látjuk, mindhárom „igaz történet” cselekménye a nyugat-bácskai Gomboson (szerbül Bogojevón) játszódik, központi szereplője egyazon személy – a kocsmáros –, s helyszíne a vendégfogadó. Az a hely, ahol a polgáriassuló világban az utazóra (lett légyen vándor, kalandor, széplelkű turista vagy akár állandó vendég) váratlan kalandok és veszélyek leselkednek. (Például megetethetik az emberrel a haszontalan, galambhúst kedvelő macskákat.) A már idézett Lesage pikareszk regényének egyik postakocsisa így oktatja utasát: „ – (...) Bevallom, hogy azóta irtózom efféle vagdalt hússokkal megtömni a gyomromat, amióta egyszer Toledóból Cuencába menet egy fogadóban tengerinyúl helyett vagdalt kandúrt tálaltak élém.” Escipión, az utas, hozzáteszi: „Gondolhatják, mennyire megnyugtattak a szavai; nemcsak a vagdalt hústól ment el az étvágyam, hanem a birkától is; tartottam tőle, hogy az se valószínűbb, mint a nyúl.”¹⁷

Feltételezhető, hogy a felvidéki, de különösen a bácskai macskaevést elmondó anekdotikus történetek minden egyediségük ellenére beleillenek egy leginkább talán a karneváli kultúra jegyeit magán viselő, városi folklórfogantatású európai kontextusba. Ennek teljes értékű bizonyításához a jelenleg rendelkezésünkre álló „tényálladék” ugyan nem elégséges, de talán alkalmas arra, hogy másokat is a téma továbbgondolására készítsen.

JEGYZETEK

¹ A cigány meg a vadmacska. In Ujváry Zoltán: Menyecske a kemencében. Világjáró palóc adomák és huncutságok. Európa Könyvkiadó, Budapest, Alföldi Nyomda, Debrecen, 1986., 114.

² Fajth Tibor–Dombi József: Itália. Hatodik, átdolgozott és bővített kiadás, Budapest (1978)

³ Az első kifejezést a Szerbhorvát–magyar szótárban (Újvidék, 1968), a másodikat a szerb és a horvát Matica 1969-ben kiadott Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika 3. kötetében találhatjuk meg. Utóbbi szépirodalmi példaként Branko Ćopić boszniai szerb író egyik munkájából idéz. Itt jegyzem meg, hogy a *mačkodert* Vuk Karadžić 1852-es szótárában is megtalálhatjuk, azonban csupán a *der Katzenschinder* illetve az *excoriator felium* értelmében, az olaszokra történő utalás nélkül.

⁴ Pl. a német *Katzenfresser* (macskazabáló) is ezt látszik alátámasztani.

- ⁵ Vö. Bereznai Zsuzsanna: Falucsúfolók az egri járásban. Budapest, 1985., 12–15.
- ⁶ Vö. Körösi Sándor: Olasz–magyar és magyar–olasz szótár. Budapest, Lampel Róbert Rt. Könyvkiadó Vállalat, é. n.
- ⁷ Pogár Demeter: Azok a zabálni való kiscicák! Népszabadság, Hétféje, 2004. április 17., 6–7.
- ⁸ Lesage, Alain-René: Gil Blas de Santillana históriája. Magyar Helikon, Budapest, 1966., 125–126.
- ⁹ Uo. 347.
- ¹⁰ Gogol: Holt lelkek I. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1960., 138.
- ¹¹ Bíró Judit: Démonok. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1997., 134.
- ¹² Elmondta B. Foky István szabadkai újságíró 2005. szeptember 2-án Magyarokanizsán
- ¹³ Elmondta Nemes István (más gombosiak társaságában és egyetértése mellett) 2005. november 5-én
- ¹⁴ V. J.: Hegyes ez az oldalsont. Magyar Szó, XI. évf. 83 (2931) sz., 1954. március 28. A nyomravezetésben nyújtott segítségért köszönetet mondok Sörfőző Ferenc gombosi helytörténésznek.
- ¹⁵ Bogojevo Gombos szerb neve, az ötvenes években az újságokban is csak ezt használhatták.
- ¹⁶ Hibás nyomdai szedés okozta szövegromlás
- ¹⁷ Lesage: I. m., 721.

A CAT EATEN INSTEAD OF A RABBIT

The author illustrates a motif from the Hungarian anecdotal heritage which has not yet been researched, based on examples from northern Hungary and Vojvodina. The motif is known in European literature. A cat eaten instead of rabbit meat or mutton appears both as a motif and as an anecdotal connecting element in French (Lesage), Italian (Goldoni), Russian (Gogol) and Serbian (Ćopić) literature, probably as the influence of late-Renaissance fair and carnival culture. The Hungarian (and south Slavic) folklore relates the habit of cat-eating primarily to the inhabitants of Italy. The root of this idea probably stems from Italian town-mocking from Lombardy.

Key words: folklore, cat-eating, Gombos (Bogoevo)

ETO: 821.511.141(497.11) : 05(497.11) „1927”

Bálint István

ÍGY LÁTTÁK NYOLCVAN ÉVVEL EZELŐTT

(Koráni Elemér cikkei a Délbácskában)

As it was seen eighty years ago

Dr. vitéz Koráni Elemér érdekes alakja a vajdasági magyarság két háború közötti és II. világháborús éveit politikai és kulturális életének, de a vajdasági magyar újságírásnak is. Kalapis Zoltán *Életrajzi kalauza* szerint a vitézségi érdem mind a négy fokozatát tábori lelkészként szerezte, vajdasági pályáját futaki káplárként kezdte és pápai kamarásként fejezte be. Elnöke az újvidéki Külső Katolikus Körnek és az újvidéki magyar kórusnak, díszelnöke a Magyar Kaszinónak, választmányi tagja a Belvárosi Katolikus Körnek. Közben a *Délbácska*, később a *Reggeli Újság* külpolitikai rovatát vezette és írta. (Ő kérte fel Szentleky Kornélt is a lap irodalmi mellékletének szerkesztésére.) Ebben a korban a Délbácska munkatársai születésnapjára ajándékként egy füzetben összegyűjtve átadták neki 1924 közepe és 1927 eleje között megjelent cikkeinek gyűjteményét. A gyűjteményben ott vannak nem külpolitikai témájú cikkei is. Halálának 50. évfordulója alkalmából (1957. július 25-én halt meg Innsbruckban) mi külpolitikai írásairól próbálunk képet adni, annak illusztrálására, hogyan látták itt nálunk Európa egy forrongó korszakának 80 évvel ezelőtti helyzetét. A cikkgyűjteményt a hagyaték gondozója, dr. Mészáros Sándorné letétbe helyezte a Matica srpska kéziratirítkaság-gyűjteményében. Az érdeklődők ott megtekinthetik.

A FASIZMUS ÉS A KOMMUNIZMUS KÖZÖTT

Sajátos, forrongó korszaka volt Európának az az időszak, amellyel ezek a cikkek foglalkoznak. A kontinens már túl volt a háború és rajta végigsöprő forradalmak annyi megrázkódtatással teli korszakán. Éppen kezdett magához térni, megindult az élet a békeszerződésekkel megteremtett új keretek között, de megindult az új világháború előkészítése is. Ebben a korban alakult ki, a két világháború közötti korszakban, a kontinens életét meghatározó két irányzat: a fasizmus és a kommunizmus. Németországban még csak készülődött, Olaszországban azonban már hatalomra került a fasizmus, a Szovjetunióban kibontakozott a sztálinizmus. Eközben az I. világháborúban meggyengült, nemzetközi befolyását már veszteni

kezdő Európa – elég nagy tanácstalansággal – figyelte, mi is történik területén. Erről a korszakról szólnak Koráni cikkei, amelyek (kicsit a *Magyar Szóban* velük egy időben Egy hét a világpolitikában alcímmel megjelenő vasárnapi írásokra emlékeztető formában) a hét eseményeit tekintették át.

A németországi forrongásból csak annyit lát, hogy nekilendült a háború utáni magához térés nagy munkája, szervezkedése. (Ír például a két korábbi légitársaság egyesülésével létrejött új légitársaságról, amely nem kevesebb mint 42 repülőjáratot állított forgalomba.) Már foglalkozik azzal a Németországgal, amely magához térve a revans gondolatával kezd foglalkozni. A javíthatatlan Németországgal közcímmel ír arról a jelentésről, amely szerint a német fegyverkezés máris veszedelmes formát ölt. És A német sas szárnyra kap közcímmel arról is, hogy Németország már követelőzni kezd. Elkészített többek között egy tervezetet a Népszövetség részére, amelyben szavatolja Franciaország nyugati határait, és végleg lemond Elzász-Lotaringiáról, ennek fejében azt kéri, hogy a Rajna-vidéket nyilvánítsák semleges területnek, változtassák meg a német keleti határokat, és Ausztriát csatolják Németországhoz. Foglalkozik a német–angol alkudozással, a már fasisztává lett Olaszországgal alakuló kapcsolatával, a Magyarországnak nyújtott német támogatással stb. Lejegyzí a fejét ismét felemelő Németország vezetésére igényt tartó, általa új Bismarcknak nevezett külügyminiszter, Stresemann nyilatkozatát is, amely szerint: „A megszállás? A rajnai megszállás egyszerűen el lesz törölve.”

Többet foglalkozik azonban a már hatalomra került Mussolinivel, általában az országban kialakult új légkörrel. „És egész Olaszország tombolva ünnepelte a Ducet és a jövő homályába burkolt merész terveit” – írta például a fasiszta hatalomátvétel után, az I. világháborús hadüzenet évfordulóján rendezett ünnepség kapcsán. Akkor mondott nagy beszédében ugyanis Mussolini „házjának adott nagy ajándékként” bejelentette az 5 milliós, gyorsan mozgósítható hadsereg létrehozását, de azt is, hogy 700 „politikailag megbízhatatlan egyént küldtek különféle szigetekre”. Sokat foglalkozik azzal az új helyzettel, amelyet a fasiszta Olaszország megjelenése teremtett az európai politikában. Azzal is, hogy Olaszország hogyan próbál felállni Franciaország ellen, hogyan keresi ehhez még annak az Angliának a támogatását is, amely „teljes erejével érvényesíteni akarja befolyását, s arra törekszik, hogy Franciaország mostani helyzetét minél jobban kiaknázza”. És ezekből a cikkekből már kirajzolódik annak a fasiszta Olaszországnak a képe, amely ellenséget lát Jugoszláviában, keresi az együttműködést Németországgal és Magyarországgal, a hódítás szándékával jelentkezik nemcsak Afrikában (akkor Tanger kérdésében), hanem a Balkánon is Görögországgal és Albániával szemben.

Mi történik Olaszországban? címmel még teljes képet is fest az Olaszországban kialakult helyzetről. Elsősorban arról, hogy az általa diktátornak nevezett Mussolini úgy vetett véget „egy tollvonással” az országban kialakult vitáknak,

hogy „a hadügy s vele szoros összefüggésben lévő tengerészeti és külügyi tárcákat magának tartotta fenn s így egyszerre négy miniszteri széknek a tulajdonosa. Így akarja keresztülvinni azt a tervét, hogy költségmegtakarítással érzelemben, energiában, honszeretetben és tettekérségben megbízható, erős hadsereg álljon rendelkezésére”. Ez a hadsereg pedig a hódításokhoz kell neki. Koráni ugyanis Mussolini politikája mögött meglátja az „életér” megteremtésének azt a törekvését, amely a későbbi német fasizmus hódításainak is a hajtóereje lett. Azt a törekvést, amelyet Mussolini így fogalmazott meg: „Az olasz föld nem bírja eltartani mostani lakóit sem, pedig az olasz egészséges faj s évről évre gyarapodik a nép száma. Az Appennini félsziget pedig kicsiny arra, hogy a népet eltartsa.” Ennek alapján Koráni így foglalja össze Mussolini politikáját: „Mussolini előtt is ez a cél lebeg: gyarmatot! Ehhez azonban egységes nép kell, amit csak úgy lehet elérni, ha megakadályozzák a lábra kapott destrukció évezredes tradíciókat lábbal tipró munkáját, s megvédik a népet szent hitében. Így lesz az ország egy akarata a kifejezője. Amikor ez megtörtént, akkor Olaszország nemcsak követeli, hanem el is foglalja a nagy nemzetek között azt a helyet, mely hozzája méltó.”

Ezekben a cikkekben Koráni sokat foglalkozik a Szovjetunóban alakuló helyzettel is. Többek között Szovjetország új diktátora címmel teljes képet ad arról a folyamatról, amelyben Sztálin (furcsa mód nevét a franciából átvett formában, Staline-nek írja) a hatalmat megszerezte. Leírja, hogy „Lenin halála után Trockynak volt a legtöbb kilátása arra, hogy az orosz bolsevizmus vezetője legyen s úgy látszott, hogy vele senki se veheti fel a versenyt”. Ekkor jött azonban Sztálin, és előbb – ahogy ő írja – Kameneff és Zinovieff segítségével, „hármában megbuktatták a vörös hadsereg rettegett vezérét, Trockyt”. Ezután Sztálin „két társát is háttérbe szorítva egyeduralmukodóvá lőn”. Magyarozatot keres Kamenyev és Zinovjev bukására is. Kamenyev szerinte azért bukkott, mert „határozatlan és ingadozó jellemű”, Zinovjev „pedig azzal vesztette el népszerűségét, hogy főúri életmódot folytatott s a paraszttal alig akart szóba állni”. És ennek alapján Koráni már a húszas években szinte teljes képet ad a sztálini uralomról: „Az új diktátor helyzete napról-napra erősödik s mindenütt úgy beszélnek s azt hirdetik róla, hogy Lenin legkedvesebb tanítványa és legméltóbb utóda... Kétségtelen, hogy Staline uralma az orosz Szovjetben megingathatatlan s most ő korlátlan úr, aki tervét korlátozás nélkül viheti keresztül.”

Képet ad a Szovjetunió megjelenésével Európában és általában a világban kialakult új helyzetről. Nemcsak az Európa ellen folytatott propaganda-hadjárról és a bolsevizmus ázsiai előretöréséről, elsősorban Kínával kapcsolatban, hanem a Szovjetunióval megindult európai tárgyalásokról is. Arról, hogyan próbálnak az európai országok alkalmazkodni a Szovjetunió jelentkezésével előállott új helyzethez. (Például arról, hogy Németország a Szovjetunióban

megkezdett gyártással igyekszik kijátszani a fegyverkezési tilalmat.) Hogyan próbál a Szovjetunió bekapcsolódni az európai politikába (elsősorban Lengyelországgal és a Balkánnal kapcsolatban)?

EURÓPA HANYATLÓBAN, ÁZSIÁÉ A JÖVŐ

A fasizmus és a sztálinizmus kezdeteiről leírt érdekes meglátások, tudósítások és értékelések mellett Koráni cikkeinek másik értékét az emeli, hogy már akkor sokat meglátott abból a folyamatból, amely csak a II. világháború hatásaként, sőt a hidegháború kétpólusú világának és a globalizálódásnak nevezett világgazdasági fordulatnak következményeként bontakozott ki teljesen és vált igazán nyilvánvalóvá: Európa világpolitikai és világgazdasági szerepének csökkenéséből, a kontinensnek csak napjainkban kiteljesedő eljelentéktelenedéséből és elbizonytalanodásából.

Foglalkozik a trianoni békediktátum következtében kialakult helyzettel is. Szerbia (elsősorban a francia–szerb viszony) és Románia (ezzel kapcsolatban általában a kisebbségek kérdésének) helyzetének alakulásával, Benes feltűnésével és politikájával. De mintha kerülné az ebben az időben a jugoszláviai magyar sajtóban kényes kérdésnek számító témát. Annál többet foglalkozik Európa helyzetének alakulásával az I. világháború után, ilyen általános jellemzéssel: „Zavar mindenfelé. Franciáknál gazdasági válság, angoloknál a gyarmatok nyugtalanoknak, az orosz szovjet új tavaszi akciót tervez. A kis államok pedig szintén érzik a nagyhatalmak súlyos válságát s a kormányok bukását okozza mindegyikben.” Vagy másik cikkében Gigászi küzdelmek küszöbén címmel, Viharfelhők Európa láthatárán alcímmel, az angol *The Fortnightly Review*, az amerikai *North-American Review* és a francia *La Revue des Deux-Mondes* alapján képet ad arról a helyzetről, amelyben „Európa a teljes bizonytalanság nyomasztó terhét nyögi”.

Foglalkozik ennek az európai hanyatlásnak az okaival. Elsősorban az I. világháború következményeivel. „A háború Angliának másfélmillió munkanélkülit, nagy adókat hozott, úgy hogy az egész gazdasági élet megingott. Amerika pedig követeli az adósságát. Franciaországban a háború olyan pusztítást idézett elő, hogy az elpusztult területek helyreállítása a nemzeti vagyon nagy részét felemésztette.” De Romain Roland-t is idézi, és külön ismerteti De Raymond berni egyetemi tanár fejtegetését, amely szerint „Nyugat bukását nemcsak a világháború idézte elő, hanem okait a szellemi életben kell keresni, különösen azokban az eszmékben, amelyek a XVIII. század óta az emberiség, a humanizmus, a haladás felől állítottak fel. De oka ennek még a germán és a latin civilizáció egymással való szakítása. Oka végül a kiváló s igaz nagy eszmékért lelkesülők elpusztulása, kik egy része önmaga gyilkosává lőn. Az eredmény szomorú: agyszegénység, amelyben a mai politikai életünk szenved s amelyben az igazi demokrácia nem tud fejlődni. S így beállott a teljes bizonytalanság s

Európa a fascizmus s kommunizmus, diktatúra és demagógia játéka lett. Pártok pártokat követnek s az uralmon levők csak azon dolgoznak, hogy elődeik alkotását megsemmisítsék s minden lehetséges, mert semmi sem biztos.”

A részben bizonyos európai tünetek jellemzésére még mai is elmondható értékelés mellett sokat foglalkozik ennek az európai hanyatlásnak számos konkrét jelével is: a gazdasági bajokkal, a gyarmati háborúkban való elveszéssel, a zavaros és az érdekellentétekkel csak még zavarosabbá tett külpolitikai helyzettel, elsősorban a francia–angol ellentéttel, általában pedig azzal a bizonytalankodással, hogy az európai hatalmak nem tudják eldönteni, szövetkezniük kell-e a feltörő fasizmussal és kommunizmussal, vagy pedig szembe kell szállniuk azokkal. És mindezen felül foglalkozik Európának egy olyan problémájával, amely tulajdonképpen csak napjainkban vált igazán égetővé: a népesség elöregedésével és csökkenésével. Igaz, hogy ezt a később általános európai problémává vált kérdést – Az elnéptelenedés réme a francia népet létében támadja meg alcímmel megjelent cikkében – csak Franciaország vonatkozásában tárgyalja, de ez semmit nem von le a meglátás erejéből. Arról ír ugyanis, hogy 1700-ban három nagyhatalom volt egész Európában: Franciaország 20, Ausztria 13, Anglia 9 millió lakossal, Poroszországnak akkor 2 millió lakosa volt. 1925-ben viszont Franciaországnak 39, Angliának 45, Olaszországnak 40 és Oroszországnak 100 millió lakosa volt. Nem jött be jóslata, hogy ha ez a folyamat így halad tovább, Franciaországnak 1965-ben csak 25 millió lakosa lesz, 2000-ben pedig megszűnik létezni. De a népességcsökkenés közben összeurópai problémává lett.

A szerző azt is látja, hogy Európa hanyatlásával szemben a többi földrész előretörőben van. Látja Amerika feltörését is, de ez kevésbé foglalkoztatja. Annál többet foglalkozik a jövő két államának tekintett Japánnal és Kínával. Egész addig a jóslatig menően, hogy Európa annyira veszít súlyából, Ázsia viszont annyira fontos lesz, hogy egyszer majd Európa nem lesz több, mint ami földrajzilag: Eurázsia egyik kisebb jelentőségű félszigete.

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

008 (05)

LÉTÜNK : társadalom, tudomány, kultúra / Fő- és felelős szerkesztő Németh Ferenc. –
1. évf., 1. sz. (1971)–.–
Újvidék : Forum Könyvkiadó Közvállalat, 1971 –.– 23 cm.

Évente négy szám
ISSN 0350-4158

COBISS.SR-ID 4664578

LÉTÜNK – társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. – Megjelenik negyedévenként. Kiadja a Forum Könyvkiadó Közvállalat. Ügyvezető igazgató: Németh Ferenc. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; www.forumliber.co.yu; e-mail: forumkk@eunet.yu. – Szerkesztőségi fogadóóra pénteken 10-től 12 óráig. – Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető a JP Forum – Izdavačka delatnost 840–848668–83-as zsírószámlára (broj modela 97, poziv na broj [odobrenje] 26–09914–742131–00–04–820); előfizetéskor kérjük feltüntetni a Létünk nevét. – Előfizetési díj 2007-re belföldön 440 dinár. Egyes szám ára 120 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 20 EUR – Készült a Magyar Szó Kft. Forum Nvomidáijában. Újvidéken. – YU ISSN 0350–4158